

קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה
אוניברסיטת חיפה

הדרוזים בין גאוגרפיה וחברה

מבט מבפנים

יוסף חסן

הדרוזים בין גאוגרפיה וחברה

מבט מבפנים

יוסף חסן

קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה, אוניברסיטת חיפה

הקתדרה עוסקת בנושאי הביטחון הלאומי שלהם ביטוי מרחבי, דוגמת משאבים טבעיים ותפוצתם, פריסת האוכלוסייה, התשתית הפיזית והמרכיבים הסביבתיים. הקתדרה מפרסמת ניירות עמדה, נותנת ייעוץ למקבלי החלטות בכירים, יוזמת מחקרים, ימי עיון וכנסים, מוציאה ספרים ועבודות מדעיות ומסייעת לתלמידי מחקר בתחומים הנזכרים לעיל. כמו כן עוסקת הקתדרה בהפצת הנושא בבתי הספר התיכוניים ומוסדות אקדמיה.

ראובן חייקין ז"ל (1918–2004)

ראובן חייקין נולד בתל אביב, היה שותף בכיר במשרד רואי החשבון סומך-חייקין, גילה עניין רב בגאוגרפיה ובגאופוליטיקה וסייע רבות לתחומים אלה באוניברסיטת חיפה.

יהי זכרו ברוך!

ראש הקתדרה: ארנון סופר

עריכת לשון: שרה יורמן

עריכה גרפית והבאה לדפוס: נוגה יוסלביץ

חיפה 2011

© כל הזכויות שמורות

ISBN 965-7437-25-4

הדפסה: א.א.א. הדפסות בע"מ

<http://web.hevra.haifa.ac.il/~ch-strategy>

תוכן העניינים

9	פתח דבר
11	מבוא
12	דיון בספרות הקיימת
12	המוצא האתני של הדרוזים
13	תפרוסת הדרוזים במזרח התיכון ובעולם
13	המרקם החברתי של הדרוזים
16	מעמד המיעוט הדרוזי במזרח התיכון
19	מטרות המחקר והרעיונות המנחים
21	חשיפת מרחבי האינטראקציה
22	פרק ראשון: מתודולוגיה
22	שיטות החקירה
22	כלי המחקר
22	מיפוי התופעות
22	מקורות האינפורמציה והנתונים
22	נתונים כמותיים
23	נתונים איכותיים
24	אזור המחקר
24	הדגימה וגודל המדגמים
25	תיאור כללי של שאר פרקי העבודה
27	פרק שני: היבטים מרחביים של קשרי נישואין בעדה הדרוזית בישראל
29	מערכת האינטראקציה של קשרי הנישואין הפנים-יישוביים
33	מערכת האינטראקציה של קשרי הנישואין הבין-חמולתיים
35	מערכת האינטראקציה של קשרי הנישואין הבין-יישוביים
38	המבנה המרחבי של קשרי הנישואין הבין-יישוביים
39	המערכת האזורית
40	המערכת הארצית (הבין-אזורית)
42	סדר הקשרים במערכת קשרי הנישואין הבין-יישובית
43	המערכת הבין-ארצית (המזרח תיכונית)
45	מערכת אינטראקציה פתוחה - נישואי תערובת
46	המבנה המרחבי של מערכת נישואי התערובת
47	מעמדם של נישואי התערובת בחברה הדרוזית

פרק שלישי: מערכת קשרי הדם והשארות בקרב העדה הדרוזית (המערכת

- 49 **האינטראקטיבית-מרחבית של קשרי שארות)**
49 המערכת האינטראקטיבית של קשרי שארות פנים-ישוביים
49 דפוסים של קשרי שארות פנים-ישוביים
52 מאפייני הקשרים במערכת האינטראקטיבית הפנים-ישובית
52 סוג הקשרים
52 עמדות כלפי קרובים
53 עזרה הדדית
54 המרחב החברתי גאוגרפי של מערכת השארות הפנים-ישובית
56 מערכת קשרי השארות הבין-ישובית
60 מרחבי האינטראקציה של קשרי השארות במערכת הבין-ישובית
60 הסדר המרחבי-חברתי של המערכת
62 מבנה הקשרים והיקפם
65 המערכת האינטראקטיבית הארצית של קשרי השארות
66 מערכת קשרי השארות הבין-ארצית (המזרח-תיכונית)

פרק רביעי: יחסי וקשרי חברות בקרב הדרוזים (המערכת האינטראקטיבית-מרחבית של

- 70 **קשרי חברות)**
71 המערכת האינטראקטיבית הפנימית הסגורה של קשרי חברים
72 דפוסי ההיכרות
75 ניתוח המרחב המזערי של קשרי חברים בין-ישוביים
77 מבנה הקשרים והיקפם במערכת האזורית
80 המערכת האינטראקטיבית הפתוחה של קשרי חברים
82 המבנה המרחבי של מערכת האינטראקציה החיצונית והפתוחה

פרק חמישי: מערכת הקשרים של ניחום אבלים (המערכת האינטראקטיבית

- 86 **חברתית-מרחבית של ניחום אבלים)**
86 האבל כתופעה חברתית
89 המערכת הפנים-ישובית
89 סוגי הקשרים במערכת הפנים-ישובית
91 המערכת הבין-ישובית
95 ניתוח המרחב המזערי (SSA) של קשרי השתתפות בלוויות וניחום אבלים

פרק שישי: העלייה לרגל למקומות הקדושים הדרוזים בישראל

- 99 המקומות הקדושים
99 העלייה לרגל
101 המקומות הקדושים הדרוזים
101 העלייה לרגל למקומות הקדושים הדרוזים

102	מוקדי העלייה לרגל המועדפים
	סקרי השדה והתצפיות, שנערכו במקומות הקדושים השונים, מצביעים על
102	ארבעה טיפוסים של מקומות קדושים
106	מטרות העלייה לרגל
106	מטרות דתיות
108	מטרות חברתיות-עדתיות
108	עלייה לרגל למטרות בילוי, נופש ותיירות
110	מטרות אחרות
112	הדינמיקה של העלייה לרגל
112	תדירות העלייה לרגל
114	עונתיות העלייה לרגל
115	המפגשים והאינטראקציה במקומות הקדושים
119	סיכום ומסקנות
123	סיכום המבנה המרחבי של המערכת האינטראקטיבית החברתית-מרחבית של הדרוזים
125	הסדר החברתי המחולל החדש של הדרוזים
130	מקורות
139	נספח 1

רשימת לוחות מפות ואיורים

לוחות

- 15 התפלגות האוכלוסייה הדרוזית בעולם : לוח 1
- 30 נישואין פנים-יישוביים ביישובים הדרוזיים בשני המדגמים : לוח 2
- 32 שיעור קשרי הנישואין הפנים-חמולתיים בשני המדגמים : לוח 3
- 36 סה"כ קשרי נישואין וקשרי נישואין בין-יישוביים בשנות המדגם : לוח 4
- התפלגות היישובים לפי שיעור קשרי הנישואין הבין-יישוביים : לוח 5
- 37 בין השנים 1975-2004
- 38 מציג את מאזן קשרי הנישואין מחוץ ליישובי המגורים לפי מין : לוח 6
- 39 התפלגות היישובים הדרוזיים, לפי מספר היישובים שנמצאו ביניהם קשרי נישואין : לוח 7
- התפלגות היישובים, לפי מספר יישובי האזור שנמצאו ביניהם קשרי נישואין : לוח 8
- 40 בין-יישוביים
- 42 קשרי נישואין בין-אזוריים בשנים 1975-2004 : לוח 9
- 44 התפלגות קשרי הנישואין הבין-ארציים בין קהילות דרוזיות : לוח 10
- 53 התפלגות המרואיינים לפי סוג העזרה שקיבלו/העניקו לקרוביהם : לוח 11
- 58 חמולות מפוצלות בג'וליס וביישובים אחרים : לוח 12
- 58 חמולות מפוצלות במע'אר וביישובים אחרים : לוח 13
- 58 חמולות מפוצלות בדלית-אלכרמל וביישובים אחרים : לוח 14
- 58 התפלגות היישובים הדרוזים לפי קשרי שארות שיש להם עם שאר היישובים : לוח 15
- התפלגות היישובים הדרוזים בגליל ובכרמל לפי מספר קשרי שארות שיש להם עם שאר היישובים : לוח 16
- 59
- 67 קשרי שארות עם ארצות אחרות במזרח התיכון ובעולם : לוח 17
- 72 התפלגות החברים לפי מוצאם הדתי : לוח 18
- 73 התפלגות דפוסי ההיכרות של חברים דרוזים : לוח 19
- 74 התפלגות דפוסי ההיכרות של חברים דרוזיים ביישובי רמת הגולן : לוח 20
- 76 יישובים דומים באזורים חברתיים הומוגניים של קשרי נישואין וקשרי חברים : לוח 21
- 81 התפלגות החברים במערכת האינטראקציה הפתוחה לפי דת : לוח 22
- 81 התפלגות דפוסי ההיכרות של חברים מעדות אחרות ביישובי הגליל והכרמל : לוח 23
- 82 התפלגות דפוסי ההיכרות של חברים מעדות אחרות ביישובי רמת הגולן : לוח 24
- 83 יישובי המגורים של חברים מעדות אחרות : לוח 25
- 93 חשיבות היישובים על פי הנכונות להגיע להלוויית גבר באותו יישוב : לוח 27
- 93 חשיבות היישובים על פי הנכונות להגיע להלוויית אישה באותו יישוב : לוח 28
- 93 הסיבות להשתתפות במנהג של ניחום אבלים : לוח 26
- 105 אתרי העלייה לרגל המועדפים ביותר בקרב אוכלוסיית המחקר : לוח 29
- 107 התפלגות מטרות העלייה לרגל בקרב אוכלוסיית המחקר : לוח 30
- 113 התפלגות אוכלוסיית המחקר לפי מספר העליות לרגל בשנת 1994 ו-2004 : לוח 31
- 113 עונות העלייה לרגל : לוח 32

מפות

- 14 מפה 1: תפרוסת ההתיישבות הדרוזית בסוריה, לבנון, בישראל ובירדן
- 25 מפה 2: תפרוסת יישובי המחקר
- 84 מפה 3: תפרוסת יישובי החברים במערכת האינטראקציה הפתוחה

איורים

- 41 איור 1: עוצמות של קשרי נישואין בין-אזוריים במערכת האינטראקציה הארצית בשנים 1995-2004
- 43 איור 2: ניתוח המרחב המזערי של יישובי המחקר בהקשר לקשרי הנישואין באינטראקציה הבין-יישובית
- 51 איור 3: מערכות של קשרי שארות
- 55 איור 4: התפתחות מרחבי האינטראקציה של קשרי שארות במערכת הפנים-יישובית
- איור 5: ניתוח המרחב המזערי של יישובי המחקר ביחס לקשרי השארות במערכת האינטראקציה הבין-יישובית
- 61 איור 6: עוצמות קשרי שארות בין-יישוביים באזורי המחקר
- 63 איור 7: עוצמות קשרי השארות במערכת האינטראקציה הפנים-אזורית והארצית
- 65 איור 8: הקשר בין מערכת האינטראקציה של קשרי שארות ובין מערכת האינטראקציה של קשרי נישואין בין-יישוביים
- 67 איור 9: הקשר בין מערכת האינטראקציה של קשרי שארות ובין מערכת האינטראקציה של קשרי חברות בין-יישוביים
- איור 10: ניתוח המרחב המזערי של יישובי המחקר בנושא קשרי החברות במערכת האינטראקציה הבין-יישובית
- 75 איור 11: עוצמות קשרי חברות בין-יישוביים באזורי המחקר
- 77 איור 12: עוצמות קשרי חברות במערכת האינטראקציה הפנים-אזורית והבין-אזורית
- 79 איור 13: הקשר בין מערכת האינטראקציה של קשרי חברות לזו של קשרי נישואין
- 80 איור 14: הקשר בין מערכות האינטראקציה של ניהום אבלים בהלוויות גברים והלוויות נשים
- 95 איור 15: הקשר בין שיעור הנחקרים המוכנים להשתתף בהלוויות גברים מחוץ ליישובי מגוריהם ובין שיעור הנחקרים, המוכנים להגיע לאותה מטרה לאותם יישובים
- 95 איור 16: הקשר בין שיעור הנחקרים, המוכנים להשתתף בהלוויות נשים מחוץ ליישובי מגוריהם, ובין שיעור הנחקרים, המוכנים להגיע לאותה מטרה לאותם יישובים
- 95 איור 17: ניתוח המרחב המזערי של יישובי המחקר בנושא מערכת הקשרים של ניהום אבלים בהלוויות נשים
- 96 איור 18: ניתוח המרחב המזערי של יישובי המחקר בנושא מערכת הקשרים של ניהום אבלים בהלוויות גברים
- 97 איור 19: המקומות הקדושים הדרוזים החשובים מבחינת מעמדם הדתי והעדפתם כאתרי עלייה לרגל
- 104 איור 20: מסלולים משולבים של עלייה לרגל ושל תיירות ונופש של נחקרים מיישובי הגליל המערבי
- 110

111	איור 21: מסלול טיול דתי טיפוסי לאתרים קדושים דרוזיים
114	איור 22: קבר נבי שועיב באמצע שנות החמישים
114	איור 23: קבר נבי שועיב בשנת 2004
116	איור 24: עולים לרגל דתיים בחג נבי שועיב, 25 אפריל 2005
124	איור 25: המבנה המרחבי של המערכת האינטראקטיבית החברתית-מרחבית של הדרוזים בישראל
128	איור 26: הסדר החברתי של הדרוזים בישראל

פתח דבר

על העדה הדרוזית בישראל נכתבו לא מעט ספרים ושפע מאמרים. זאת משום שהדרוזים סיקרנו את כל מי שבא במגע קרוב עימם, יהודים ואחרים. הדרוזים מסקרנים את כל מי שלומד על המזה"ת והמיעוטים שלו, ובמיוחד מי שמתרכז בתולדות הלבנט – סוריה, לבנון, מעט בירדן וארץ ישראל. הדרוזים זכו למעמד מיוחד בישראל משום קרבתם ליהודים עוד בשנים של טרום המדינה, ואחר כך בשורתם הצבאי שיצר דו-שיח מיוחד בינם לבין היהודים.

במרבית הספרים העוסקים ועסקו בעדה מיוחדת זו נמצא תמיד ראשי פרקים שעניינם באמונה הדרוזית, המשפחה, האוכלוסייה (בישראל ובארצות השכנות). אחרים הדגישו את המדיניות כלפי העדה, את יחסי העדה וצה"ל, ותמיד ימצא פרק על הכפר הדרוזי (שאכן מקומו הגאוגרפי עושה אותו מיוחד).

הספר המונח לפנינו שנכתב על ידי יוסף חסן, שונה בתכלית מכל מה שהכרנו עד כה, וזהו ייחודו הגדול כל כך. עניינו במרקם החברתי של העדה הדרוזית. לא עוד הדרוזים והפריפריה; מקופחים או לא מקופחים. נאמנים או לא נאמנים, לא רק האמונה, הכפר, הדמוגרפיה, אלו נמצאים ברקע. עיקרו של הספר עוסק בהיבטים החברתיים של העדה בתוך עצמה. יוסף בחר להתמקד בהיבטים המרחביים (גאוגרפיים) של קשרי הנישואין, קשרי שארות, קשרי חברות, קשרי ניחום אבלים והוא מסיים בסיפור העלייה לרגל בקרב בני העדה, לאן, מתי ולמה.

כל מי שמכיר את בני העדה קצת יותר מקרוב, תהה לא פעם מדוע הם באים מן הגליל ואולי מהגולן לנחם אבלים או לביקורי חג בהר הכרמל, ולהפך. האם ראינו תופעות כאלו בקרב עדות אחרות? יוסף ניסה למפות את התופעות ולנתחן בספר נדיר זה.

אינני יכול להישאר רשמי בכתיבת פתח דבר זה, כי בעבורי יוסף חסן איננו עוד תלמיד, או עוד חוקר שהניח ספר על שולחני וביקשני לפרסמו. יוסף חסן מג'וליס התייצב ללמוד אצלי לפני יותר מ-20 שנה, בהיותו תלמיד שרק סיים את שירותו הצבאי. יוסף יהיה מקרה יחיד עבורי שכתב ודיבר עברית כאילו זו שפת אימו, דבר כזה לא חזר על עצמו עם אף תלמיד שאינו יהודי מעולם!

הנחיתי את יוסף בתזזה על "תמורות ביישובים הדרוזיים כתוצאה משילובם במערכת ביטחון הישראלית" – ומה שילוב זה עושה לבני העדה וליישובים הדרוזים (1992). זכיתי לשמש כמנחה שני לעבודת הדוקטורט שלו על הגאוגרפיה החברתית של הדרוזים בישראל שהוגש כדוקטורט לסנט אוניברסיטת תל אביב ב-1998. המנחה הראשון היה פרופסור יובל פורטוגלי מאוניברסיטת תל אביב. למעשה, היינו צריכים לפרסם עיבוד של דוקטורט זה כבר בראשית שנות ה-2000 וזה לא קרה מסיבות רבות.

היום, בשלהי 2010, אנו סוגרים מעגל בהוצאת ספר זה בהוצאת קתדרת חייקין לגאואסטרוטגיה באוניברסיטת חיפה, שאני עומד בראשה וגאה לפרסם את ספרו של יוסף ולכתוב פתח דבר זה.

בנוסף לקשרי מורה תלמיד, אני מלווה את יוסף בנקודות רבות בחייו מהאוניברסיטה למשפחה וגידול הבנות, רואה אותו מקבל מינוי כמנהל בית הספר התיכון בג'וליס וזוכה שם להצלחה רבה, ובאותו זמן מספיק ללמד בחיפה ובתל אביב וגם לכתוב.

פרופ' ארנון סופר

ראש קתדרת חייקין לגאואסטרוטגיה

אוניברסיטת חיפה

ינואר 2011

מבוא

חלקו הראשון של המבוא מהווה מעין הקדמה היסטורית כללית להכרת תולדות הדרוזים. במסגרת הרקע ההיסטורי מובאת התייחסות קצרה למוצא האתני של הדרוזים, לתפוצת אזורי ההתיישבות שלהם במזרח התיכון ובעולם ודיון במבנה החברתי שלהם ובמעמדם כמיעוט אתני בסוריה, בלבנון ובישראל. בחלקו השני של המבוא מתוארים המטרות והרעיונות המנחים של המחקר.

הדרוזים במזרח התיכון מתגוררים כאמור בסוריה, בלבנון, בישראל ובירדן. בכל המדינות האלה הם מהווים מיעוט קטן, שהיה בדרך כלל כפוף לשלטון מוסלמי, שלא ראה בהם עדה נפרדת. נהפוך הוא: בדרך כלל ראו בהם כופרים מבחינה דתית. למרות הקשיים במהלך תולדותיהם, במרוצת קרוב לאלף שנים, הצליחו הדרוזים לשמור על אחדותם ועל אופיים הדתי החברתי, האתני והגאוגרפי. מאז ומתמיד היו קבוצה בדלנית, שביקשה לשמור על ייחודה הדתי והחברתי, ודרשה סובלנות מצד הקבוצות הדומיננטיות. הנחה זו מבוססת על העובדה שבמשך כל ההיסטוריה שלהם שאפו הדרוזים לזכות בסטטוס נפרד ומוסד.

למרות התפקיד החשוב שמילאה בתולדות הלבנט ולמרות שדתה ואורחותיה הציתו את דמיונם של חוקרים וכותבים רבים, לא זכתה העדה הדרוזית לתפוס מקום של כבוד על מדף הספרים האקדמי. מספר קטן של חיבורים אקדמיים משובחים ומספר גדול בהרבה של חיבורים פולמוסיים ושטחיים השאירו פגמים רבות בחקר ההיסטוריה, הדת, החברה, הפוליטיקה והגאוגרפיה של הדרוזים. על אחת כמה וכמה נכון הדבר כאשר מדובר בציבור קוראי העברית. מונחות לפני עבודותיהם של כותבים אחדים, שלמרות תרומתם החשובה אין בהן די למי שחפץ להכיר קבוצה אתנית ודתית זו, החיה ופועלת בישראל ובמזרח התיכון ולהבינה.

במחקר המיעוטים ויישוביהם בישראל אין כמעט למצוא התייחסות ספציפית למיעוט הדרוזי וליישוביו. הגאוגרפים המעטים שחקרו את המיעוטים בישראל ואת יישוביהם, כגון: סופר (1976), 1983א, 1983ב, 1984; בר-גל (1976); Bar-Gal (1975); Bar-Gal and Soffer (1976, 1981); Amiran (1953, 1956); ברור (1977, 1984); ישראלי (1976); קיפניס (1978); שמואלי ושנל (1980); שנל (1980); ברודניץ (1967, 1969, 1983, 1986); גולני (1966, 1967); סגל (1960); שמלץ (1979, 1980). לא התייחסו אל האוכלוסייה ואל היישובים הדרוזיים כאל קטגוריה מיוחדת ונפרדת. החוקרים ראו בהם חלק אינטגרלי מן המיעוט הערבי למרות השוני הדתי, העדתי, הפוליטי והגאוגרפי הבולט ביניהם.

השינויים המדיניים, שהתרחשו במזרח התיכון לאחר מלחמת העולם השנייה הביאו, בין היתר, לעצמאותן של סוריה, לבנון וישראל, וכתוצאה מכך לפיצול המיעוט הדרוזי בין שלוש מדינות אלו. בשל מצב המלחמה והגבולות הסגורים בין ישראל ובין סוריה ולבנון נותקו הדרוזים הישראליים מאחיהם במדינות השכנות. ניתוק זה הביא לשיבוש מערכת הקשרים החברתיים, התרבותיים,

הכלכליים והפוליטיים, שהייתה קיימת בעבר בין הדרוזים במדינות המזרח התיכון. לעומת זאת, יש מקום להניח שבין היישובים הדרוזיים בכל אחד משלושת הריכוזים מתקיימות מערכות של קשרי גומלין בתחומים שונים.

דיון בספרות הקיימת

החיבורים האקדמיים המעטים, והחיבורים השטחיים הרבים יותר העוסקים בדרוזים, נכתבו בעיקר על ידי חוקרים, היסטוריונים וכותבים שונים שאינם מומחים, מרביתם לא דרוזים. חיבורים אלה התייחסו אל המיעוט הדרוזי בעיקר מההיבט ההיסטורי, ומעט מאוד מהיבטי חקירה אחרים, כגון ההיבט הסוציולוגי והאנתרופולוגי, והתעלמו לחלוטין כמעט מן ההיבט הגאוגרפי.

המוצא האתני של הדרוזים

ההיסטוריונים הערביים של המאות ה-13-17, שעסקו בדרוזים, הגבילו את התעניינותם לדתם ולמנהגיהם, אך לא התייחסו כמעט למוצאם האתני. הניסיון הראשון לחקור את מוצאם של הדרוזים נעשה על ידי הנוסעים והחוקרים האירופיים, בעיקר הצרפתים והאנגלים, שהעלו השערות שונות, חלקן מוזרות ונאיביות. גם ההיסטוריונים והחוקרים הערביים של העת החדשה לא הוסיפו מידע בתחום זה.

יש הסבורים, שהדרוזים הינם ערבים ממוצא ערבי טהור, ואילו אחרים חולקים על כך. תחילה לא ייחסו הדרוזים עצמם חשיבות רבה לשאלת מוצאם. יחס הממשל אליהם הושפע בעיקר מהשתייכותם הדתית ופחות ממוצאם האתני. ייתכן שיחס זה נבע מהעובדה שהדרוזים לא פקפקו בשייכותם לאומה הערבית, אך מעשית ייחסו לכך חשיבות מעטה ולא הייתה להם תודעה ערבית, דוגמת זו של שכניהם המוסלמים (סאלח 1989: 15-16).

ניתן להבחין בין שלוש גישות בחקר מוצא הדרוזים: גישה המבוססת על הדת הדרוזית ועל מוצאם של מייסדי הדת ומפיציה; גישה המבוססת על חקר תנועות ההגירה של שבטים קדמוניים במזרח התיכון; גישה המבוססת על מחקרים אנתרופומיטריים (Anthropometric Studies) של אנתרופולוגים, שבדקו שלדים של קדמונים בלבנון (Firro 1992: 18). נוסף על שלוש הגישות הנ"ל קיימים חיבורים והסברים רבים אחרים, המקובלים פחות על החוקרים ועל ההיסטוריונים.

מתברר, כי שאלת השתייכותם האתנית של הדרוזים איננה ברורה, ולמחקר ההיסטורי אין תשובה סופית ומוחלטת בעניין זה (תקי אלדין 1936: 48; אבו סאלח ומקארם, ללא שנת הוצאה: 6; פרו 1984: 44; אולמרט 1986: 48; 24; 1988: Betts).

תפרוסת הדרוזים במזרח התיכון ובעולם

בשנת 1043 (השנה ה-27 לספירה הדרוזית) תמה תקופת ההטפה. על פי האמונה הדרוזית מונים הדרוזים רבע מאוכלוסיית העולם. הם מתגוררים במזרח התיכון ובמקומות שונים בעולם בשמות שונים ובלתי מוכרים, כך שקשה לזהותם. שמות אלה אינם ידועים אפילו לדרוזים עצמם, ולכן מדי פעם בפעם הם מעלים השערות ביחס לעם זה או אחר, שהינו לדעתם דרוזי במוצאו, אך הוא מסתיר את זהותו האמיתית. אמונה זו מבוססת על ספרי הדת והמסורת הדרוזיים, אך נראה שמטרתה להעניק לדרוזים הנותרים תחושת ביטחון ולסייע להם להיחלץ מתחושת המועקה שלהם, הנובעת מהיותם מיעוט, לעתים מיעוט נרדף (סאלח 1989: 53).

עם זאת ידוע, כי עם תום תקופת ההטפה לדת היו הדרוזים פרושים על פני אזור נרחב, שהשתרע מצפון אפריקה במערב עד הודו במזרח. אולם, בהיותם מיעוט ובשל ההתנגדות לדת החדשה נרדפו על ידי שליטים ועמים אחרים, ורבים מהם נכחדו או נאלצו לנטוש את דתם ולהתבולל בחברות אחרות, בעיקר בקרב המוסלמים הסונים, שהיו רוב במרבית החבלים שדרוזים חיו בהם (אבו עז-אלדין 1985: 161).

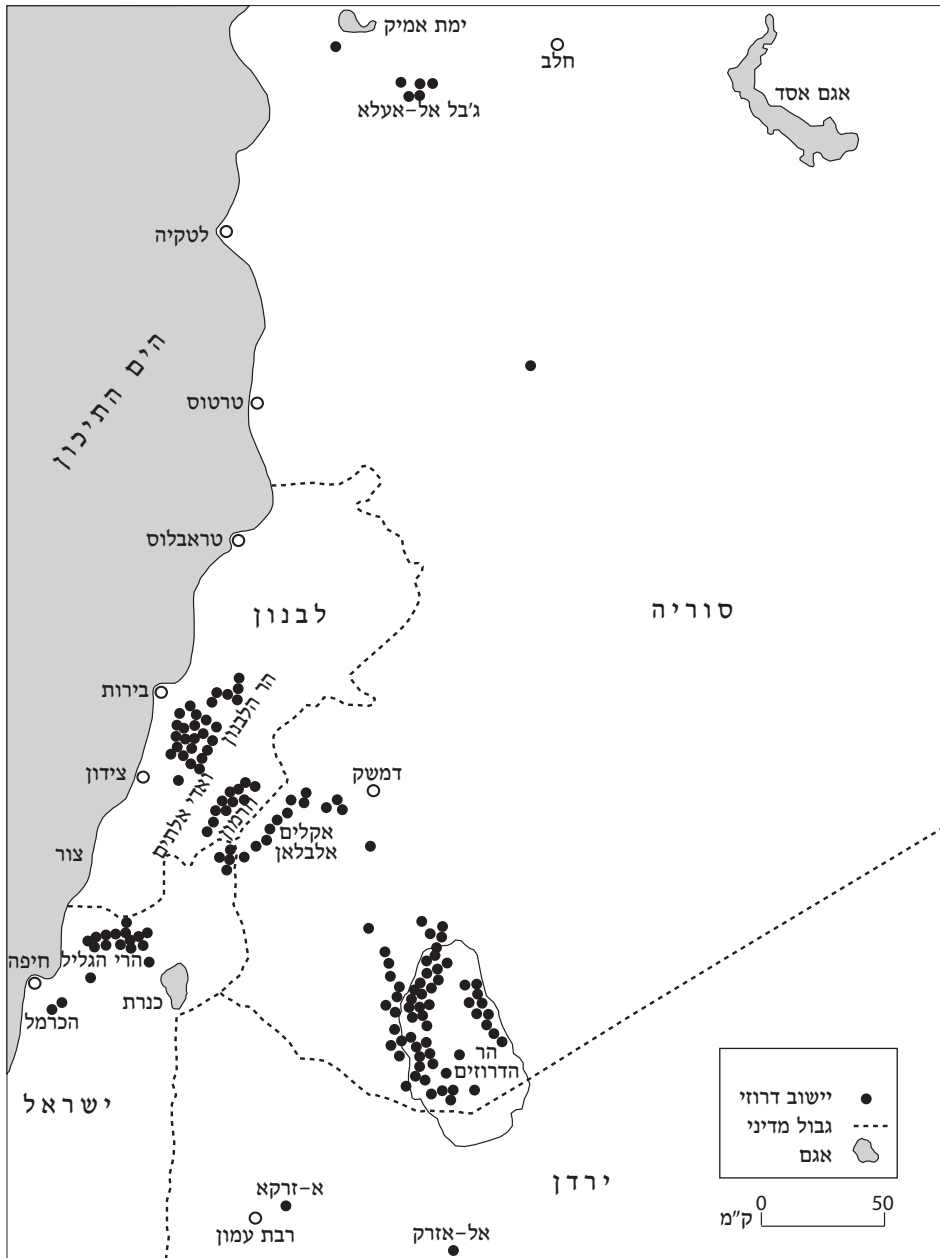
כיום מתגוררים רובם המכריע של הדרוזים במזרח התיכון. הם מרוכזים בחבלים גאוגרפיים שונים וסמוכים בתחומן של ארבע מדינות: סוריה, לבנון, ישראל וירדן (מפה 1). מקצתם מפוזר במדינות שונות, בעיקר בארבע יבשות: אמריקה הצפונית והדרומית, אוסטרליה ומערב אפריקה.

הנתונים באשר למספרם אינם מדויקים, להוציא אלה המתייחסים למדינת ישראל. בלבנון נערך מפקד האוכלוסייה האחרון בשנת 1932, בסוריה נערך אומדן האוכלוסייה האחרון, שהייתה בו חלוקה לעדות, בשנת 1956 ובירדן אין המפקדים הרשמיים מתייחסים אל הדרוזים כאל קהילה נפרדת. אי לכך, קביעת מספרם של הדרוזים מבוססת על אומדנים, המסתמכים על ניתוח מפקדים ישנים ועל אינפורמציה אישית של מבקרים באזורים הדרוזיים. על פי אומדנים אלה חיים במזרח התיכון כמיליון דרוזים (לוח 1).

המרקם החברתי של הדרוזים

המיעוט הדרוזי במזרח התיכון הינו חריג בקרב קבוצות המיעוטים השונות. מיעוט זה שמר על אופיו החברתי המגובש והחזק במשך קרוב לאלף שנים. הסיבות לכך הן הדת הדרוזית, שהחל משנת 1042 נסגרה בפני זרים, העובדה שאין היא מאפשרת נישואי תערובת, והתנאים הגאוגרפיים של אזורי ההתיישבות של הדרוזים, שהיקשו בעבר על זרים להגיע אליהם ובאופן זה חיזקו את בדלנותם (אבו עז-אלדין 1985: 302; 36; Betts 1988).

המבנה החברתי של הדרוזים הלך והשתנה במרוצת הזמן וכיום אין הוא אחיד. עם זאת, קיים הבדל בין התפתחות החברה הדרוזית בארץ אחת בהשוואה לאחרת. המודרניזציה לא הגיעה לכל

מפה 1: תפרוסת ההתיישבות הדרוזית בסוריה, לבנון, בישראל ובירדן

לוח 1: התפלגות האוכלוסייה הדרוזית בעולם

המדינה	הערכת המינימום (באלפים ובאחוזים)	הערכת המקסימום (באלפים ובאחוזים)
סוריה	400 (49.55)	500 (44.56)
לבנון	200 (24.85)	390 (34.76)
ישראל	122 (15.10)	122 (10.87)
ירדן	15 (1.84)	20 (1.78)
שאר מדינות העולם	70 (8.66)	90 (8.03)
סה"כ	807 (100)	1,122 (100)

מקורות: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה 2008; 56; Betts 1988: 3; Firro 1992: 3.

מוקדי התיישבותם של הדרוזים במידה שווה, ואף לא זכתה לתגובה שווה מצידם. כך נוצר מצב של שמרנות באזור אחד בהשוואה ליתר פתיחות באחר.

במשך מאות שנים חיו הדרוזים במקומות מושבם שבאזורים ההרריים, ולא היו ביניהם כמעט תושבי ערים. עובדה זו נתנה את אותותיה בחברה הדרוזית, שהתפתחה כחברה כפרית פטריארכלית ושמרנית. בעבר עסקו הדרוזים בעיקר בעיבוד האדמות ומקצתם עסקו במשלוחי יד אחרים. בכפרים התהוו שני מעמדות עיקריים: בעלי האדמות האמידים והאיכרים הפשוטים. הראשונים היו מעטים במספר, אך ריכזו בידיהם את מרבית הרכוש, הסמכויות והנהגת העדה החילונית והרוחנית. הפלחים, לעומת זאת הצטיינו בנאמנות בלתי מסויגת למנהיגיהם, בני המעמד העליון. הפלחים התחלקו לבעלי אדמות ולא לה שחכרו אדמות ועיבדו אותן למחייתם.

האחת מכונה "עוקאל" (גבונים), ורק לאנשיה מותר להחזיק בספרי הקודש ולקרוא בהם. בידיה מופקדים סודות הדת שאין לגלותם. אנשי הקבוצה השנייה, "הג'והאל" (בורים) אינם רשאים לקרוא בספרי הדת הדרוזיים והינם רוב העדה (גרנות 1985: 21-23). הנשים הדרוזיות, כמו הגברים, נחלקות ל"עאקלאת" ול"ג'אהלאת". מרביתן דתיות; רק הבנות הצעירות נחשבות בדרך כלל ללא דתיות. אישה לא דתית יכולה להיכנס בסוד הדת ולהפוך לדתית בקלות רבה יותר בהשוואה לגבר, החייב לעבור תהליך קשה של מבחני קבלה. הדתיות חייבות בלבוש צנוע, אסור להן לענוד תכשיטים ואף לא להתאפר. הדת הדרוזית מעניקה לאישה זכויות שוות לאלה של הגבר, אולם במרוצת השנים נעלם שוויון זה והגברים שללו חלק ניכר מחרותן של הנשים (אבו עז-אלדין 1985: 302-308; סאלח 1989: 223-235).

לקראת סוף המאה ה-19, ובעיקר מתחילת המאה ה-20, החלו להתרחש בקרב הדרוזים שינויים חברתיים. במיוחד בולט השינוי בתעסוקה, בו היה מעבר מתעסוקות חקלאיות לתעסוקות אחרות מחוץ ליישובי המגורים. אולם שינוי זה לא הביא להגירה מן הכפר אל העיר. רובם המכריע של הדרוזים המשיך להתגורר ביישובים, שתמורות ותהליכי מודרניזציה החלו להתחולל בהם (סופר

1998: 200). תמורות אלה הביאו לביטול או לטשטוש המעמדות ולהקטנת הפערים הכלכליים בין מעמד האמידים, בעלי הקרקעות, ובין מעמד הפלחים וכן לשינוי חלקי במנהגים. ככל שהיישוב קרוב יותר לעיר, גוברת מגמת השינוי וההינתקות מן המסורת (סאלח 1989: 225–226).

עם זאת, לטענתו של בטס (Betts) המשיכו הדרוזים לעבד את אדמותיהם ולא נטשו אותן למרות המעבר לתעסוקות אחרות מחוץ ליישובי המגורים ולמרות תהליכי המודרניזציה וחדירת מערכות שירותים עירוניות, כגון רשתות המים, החשמל והטלפון ליישובים הדרוזיים. לדעתו לא שינתה היציאה לעבודה מחוץ ליישובים את אורח החיים החברתי והמסורתי של הקהילה. גם אלה שנחשפו להשפעות החיצוניות אינם דוגלים בדרך כלל בשינוי יסודי של אורח החיים המקובל והמסורתי. השמרנות והבדלנות, שאפיינו את הדרוזים במשך קרוב לאלף שנים, איפשרו להם לפתח ולשמור על מאפיינים חברתיים ואחרים, שאינם קיימים אצל שכניהם הנוצרים והמוסלמים, מאפיינים כמו הדיאלקט המיוחד, שמות פרטיים, מנהגי תפילה וקבורה, ביקור במקומות הקדושים והלבוש המסורתי של הדתיים (Betts 1988: 35–39).

מעמד המיעוט הדרוזי במזרח התיכון

אחדות הדרוזים במזרח התיכון נובעת מן הצורך בשמירת הקיום של עדה זו, בעלת הדת המיוחדת, המתקיימת בתוך עולם מוסלמי רחב, הרואה בה כופרת מבחינה דתית. מסיבה זו נזקקו הדרוזים למדיניות גמישה ורבת פנים לשמירה על קיומם. הצורך להסתגל לכוחות הפועלים באזור נובע מעובדת היותם מיעוט, ומתאפשר על ידי דתם, המתירה להם התחפשות (עקרון התקיה) והסתגלות במקרה של רדיפות (דנה 1998: 220). הדרוזים נוטים לבדלנות, המבוססת על ייחודם העדתי והדת, ולכן הצליחו במהלך תולדותיהם לשמור על עצמאותם הדתית. אולם, למרות נטיותיהם הבדלניות לא התפתח אצלם הרצון לעצמאות מלאה, ואין הם מתנגדים לשלטון זר עליהם בתנאי ששלטון זה לא יפריע להווי חייהם המסורתי והדתי (ינאי 1972: 3, 14). במרוצת ההיסטוריה היוו הדרוזים במזרח התיכון רוב רק באזור המצומצם שלהם. אולם ביחס למחוז האדמיניסטרטיבי או המדינה שבה הם חיים – סוריה, לבנון וישראל – הם מהווים מיעוט קטן, שהיה כפוף בדרך כלל לשלטון מוסלמי-סוני, שלא ראה בהם עדה נפרדת (בן-צבי 1953: 203; סאלח 1989: 241).

אוכלוסיית סוריה מגוונת ומפוצלת, כמעט כמו זו של לבנון, וחלק מן המיעוטים מרוכזים בה במחוזות מסוימים. המדיניות הסורית מתעלמת מן הבעיות הנובעות מהרכב אוכלוסיית המדינה, ושואפת לפתרון באמצעות הטמעת העדות והמיעוטים ברוב המוסלמי הסוני.

דחיית עקרון ה"רב-צביונות" על ידי ממשלת סוריה באה לידי ביטוי ביחסה כלפי המיעוט הדרוזי, שהביא לביטולו של המעמד האוטונומי שהדרוזים נהנו ממנו. ביטול זה הביא, בשנת 1954, למרד הדרוזים שדוכא באכזריות על ידי הצבא הסורי (בן-ארי 1976: 158; Firro 1988: 191). עקב כך, ולמרות ריכוזם הגאוגרפי בהר הדרוזים וייחודם החברתי והדתי, הואץ תהליך הטמעתם של הדרוזים

בסוריה, שבא לידי ביטוי בהשתלבותם בצבא הסורי ובשורות מפלגת הבעת' השלטת (אולמרט 1986: 59). בעקבות זאת איבדו הדרוזים את מעמדם, ועתה הם נחשבים מיעוט קטן, חסר כל השפעה וחלש מבחינה תרבותית, פוליטית ומיליטנטית (Kliot 1989b: 151).

בלבנון מאופיין המבנה האתני על ידי הבדלים דתיים. למרות ששפת הדיבור אחת והתרבות משותפת, מפרידה ביניהם תחושת השונות האתנית החזקה. לכן, מועט מאוד מספרם של אזרחי לבנון, המזדהים עם מדינתם והמגדירים עצמם לבנונים (Gordon 1980: 42). המערכת הפוליטית הלבנונית הושתתה על הכרה בחשיבות הפיצול העדתי, על האיזון בין העדות ועל הצורך להתמודד עמו (רבינוביץ 1980: 33; Berg 1980: 84). באמנה הלאומית הלבנונית משנת 1943 חוברת נוסחה להמשך קיומה של לבנון. הדרוזים קיבלו את החלק המגיע להם בהיותם מיעוט בן 6%, ומאז נקבעה מסורת, ששר הביטחון בממשלות השונות של לבנון הוא בן העדה הדרוזית (אולמרט 1986: 55). כלומר, הדרוזים נהנו ממעמד לא פרופורציונלי למספרם והצליחו לשמור על זכויותיהם, מעמדם החזק וזהותם הפוליטית והתרבותית (Harik 1972: 322; Kliot 1989b: 151).

בישראל נוקט השלטון המרכזי והרוב היהודי הדומיננטי בגישה פלורליסטית, שתוארה במודלים של סימפסון ויינגר (Simpson and Yinger 1985: 5-20) ובזה של קליאוט (Kliot 1989a: 53-61). גישה זו מאפשרת את קיומם של תרבויות ומיעוטים שונים בתחומה, ומצדדת בהגנת זכויותיהם בשיטות חוקיות ומוסדיות. גישה זו באה לידי ביטוי בקיומה של מערכת יחסים מיוחדת בין הרוב היהודי ובין שאר המיעוטים הלאומיים והדתיים, המושתתת על עקרונות של דו-קיום וכבוד הדדי שנקבעו במגילת העצמאות.

מטרת הדרוזים בארץ דומה לזו של המיעוטים הפלורליסטיים שתוארו במודל של בארון (Barron 1967: 6). מיעוטים אלה מבקשים בדרך כלל לשמור על ייחודם הדתי והתרבותי ודורשים סובלנות מצד קבוצת הרוב הדומיננטית. הנחה זו מבוססת על העובדה, שבמשך כל תקופת ההיסטוריה שאפו הדרוזים לזכות בסטטוס נפרד וממוסד. בתקופה העות'מנית ובתקופת המנדט הבריטי לא הצליחו הדרוזים בארץ להשיג מעמד מקביל לזה שהיה למוסלמים, לנוצרים וליהודים, כלומר מעמד של קהילה בעלת הגדרה דתית, עם מוסדות חקיקה ובתי-דין לענייני אישיות, והם נחשבו מוסלמים לכל דבר (דנה ופלאח 1998: 160; Blanc 1952; Shammash 1970: 13). בשנת 1950 נענה הממשל הישראלי לבקשותיהם. שר הדתות מינה מועצה דתית (ראשות רוחנית), ובשנת 1957 החלה הממשלה לראשונה לראות בדרוזים המתגוררים בארץ עדה עצמאית. מאוחר יותר, בשנת 1962, אישרה הממשלה את חוק בתי-הדין הדרוזיים (פלאח 1974: 62; דנה 1974: 92).

שאלת השתייכותם הלאומית של הדרוזים בארץ בעייתית. בסוריה ובלבנון מזדהים הדרוזים עם הלאומיות הערבית. בישראל, לעומת זאת, בשל סיבות היסטוריות וגאוגרפיות, פועלים הדרוזים בהתאם לאינטרסים שלהם ומפגינים עמדה שאינה אוהדת או משרתת את התנועה הלאומית הערבית (סאלח 1989: 245). הממסד וחוקרים ישראליים רבים רואים בדרוזים החיים בישראל קטגוריה

מיוחדת, הנבדלת הן מן המגזר היהודי והן מן המגזר הערבי. קיומה של קטגוריה זו מוסבר על בסיס תרבותי, היסטורי ואתני, שהינו תוצר של מסורת ארוכה של בדלנות מחד גיסא וסולידריות מאידך גיסא (Oppenheimer 1985: 264). המדיניות הישראלית הדגישה את הייחוד (הפרטיקולריזם) המסורתי של הדרוזים, חיזקה את זהותם והפרידה אותם מן הערביות ומן האסלאם (אביבי 2007: 32; Firro 1988: 246).

חוקרים דרוזים ואחרים שדנו בזהות הדרוזים בישראל, הגיעו למסקנה כי הדרוזים מפולגים בין שלוש זהויות. אוליביה (1972: 110) הבחין בשלוש מגמות מרכזיות באשר לשאלת השתייכותם הלאומית: חלק מהעדה אינו רואה בדרוזים ערבים ומעוניין מרצונו החופשי והמלא להזדהות עם מדינת ישראל ולכרות עמה ברית. חלק מעוניין ליצור ייחודיות דרוזית שתיצור הבדלים בינו ובין הערבים, ולצרף לאותה ייחודיות גם תודעה דרוזית ישראלית. חלק אחר רואה בדרוזים ערבים, אולם אינו מייחס לכך משמעות המחייבת אותו להתנהגות מסוימת. משמעותית הרבה יותר היא עובדת היותם דרוזים ישראלים. גם קבוצה זו מדברת בלהט על תודעה דרוזית ישראלית ועל הרצון להתערות בחיי המדינה ואזרחיה, אך מבלי לאבד את הייחודיות הדרוזית. לכן הם רואים בחיוב רב את הגיוס לצה"ל, ושואפים להגיע לשוויון זכויות וחובות עם כלל אזרחי ישראל היהודים. החלק השלישי, הקטן ביותר, כולל את אלה הרואים עצמם ערבים המזדהים עם הלאומיות הערבית ומתנגדים לגיוס לצה"ל.

לסיכום, הדרוזים בישראל מהווים מיעוט לאומי, ורואים בעצמם חלק בלתי נפרד ממדינת ישראל. הם שרויים בתהליך של השתלבות במדינה ובחברה הישראלית (Stendel 1973: 46). השתלבות זו גורמת לתמורות חברתיות, כלכליות ופיזיות וכן לתהליכי עיור ומודרניזציה ביישובים הדרוזיים מצד אחד (סופר 1998: 200; סופר 1993; חסן 1992) ומאפשרת להם להפעיל לחץ על הממסד הישראלי לקבלת הטבות בתחום השירותים והפיתוח מצד שני (Mayer 1976: 27-28). מן הראוי לציין שהשתלבותם בשלב זה היא חלקית, והיהודים, כמו הדרוזים, מפקפקים במימושה של אינטגרציה מלאה בעתיד (Friendly 1981: 12).

סקירת הספרות המוצגת לעיל מעלה רעיונות כלליים אחדים באשר לעדה הדרוזית בכלל ולקיבוץ הדרוזי בישראל בפרט:

- למרות שאין להם מדינה לאומית משלהם הצליחו הדרוזים – אחד המיעוטים הקטנים במזרח התיכון – לשרוד ולשמור על ייחודם האתני, הדתי, התרבותי והגאוגרפי, במידה רבה בזכות דתם, המתירה להם התחפשות והסתגלות במקרה של רדיפות, וזאת בזכות נטיותיהם הבדלניות ובזכות התנאים הגאוגרפיים-פיזיים, השוררים באזורי התיישבותם ההרריים (אולמרט 1986; סאלח 1989; סופר 1998: 189).

- בהיותם עדה נרדפת, נדחקו הדרוזים לחבלים ההרריים בסוריה, בלבנון ובישראל, ומיקמו את יישוביהם באזורים אלה כך שיהיו קרובים זה לזה, או שיהיה באפשרותם לשמור על קשר עין ביניהם (סופר 1998: 188; סופר 1993; Firro 1992).
  - גיוסם של הדרוזים לצה"ל ושילובם במערכת הביטחון הישראלית גרמו למציאות כלכלית-תעסוקתית מיוחדת ביישובים הדרוזיים בארץ, השונה מזו של שאר המיעוטים, כמו גם מזו של היהודים. השלכותיה של מציאות מיוחדת זו על החברה המסורתית הדרוזית רבות ובאות לידי ביטוי בתחומים שונים כגון: חדירת רעיונות מודרניים חדשים וזרים ליישובים הדרוזיים, צמצום הפערים הכלכליים, ובמידה מסוימת הזנחת החינוך הגבוה בחברה הדרוזית (חסן 1992; סופר 1998).
  - הגיוס לצה"ל והשילוב במערכת הביטחון הישראלית גרמו גם להיווצרות מציאות פוליטית מיוחדת בקרב העדה הדרוזית. מציאות זו משמעותית מאוד בחיי היום-יום, ומשמעותית עוד יותר לקיומם כקבוצה בעלת זהות מיוחדת, השונה מזו של שאר המיעוטים ומזו של היהודים (סאלח 1984, 1989; אלשיך 1978; פרו 1984; Oppenheimer 1985; Firro 1988).
  - היישובים הדרוזיים בארץ, העוברים תמורות ותהליכי עיור ומודרניזציה בדומה ליישובי המיעוטים האחרים, עוברים גם שינויים כלכליים-תעסוקתיים ושינויים פיזיים אחרים כתוצאה מהשילוב בצה"ל ובמערכת הביטחון הישראלית. שינויים אלה בצירוף גורמים גאוגרפיים, פוליטיים, חברתיים ודתיים הביאו ליצירת קטגוריה מיוחדת של יישובים, השונה משתי הקטגוריות האחרות של יישובים יהודיים מחד ויישובים ערביים מאידך (חסן 1992; סופר 1998).
- סקירת הספרות בתחום הדרוזי מלמדת שמרבית החיבורים - ספרים ומאמרים - מתייחסים למיעוט הדרוזי במזרח התיכון כולו, ורק מקצתם מתמקד במיעוט הדרוזי הישראלי. חיבור זה מוסיף לחשיבותו של מסמך גאוגרפי זה, שבאמצעותו ניתן להוסיף עוד נדבך בנושא חקר הדרוזים בישראל.

מטרות המחקר והרעיונות המנחים

מטרת המחקר לכתוב את הפרק הראשון בגאוגרפיה החברתית של הדרוזים בישראל, וביתר פירוט: הכוונה היא לנתח חלק ממערכות האינטראקציה המרחבית של הדרוזים ולחשוף את המרחבים השונים, החומרניים והמנטליים, שאינטראקציה זו מתרחשת בהם. הגאוגרפיה החברתית, כפי שהתגבשה לקראת סוף המאה העשרים, עוסקת במגוון רחב של נושאים, הנוגעים להתנהגות אנושית במרחב. בעיקר היא מתעניינת בתיאור ובניתוח אלמנטים, דגמים ותהליכים מרחביים של החברה (Johnston 1987; Jones 1975; Eyles 1981). הגאוגרפיה החברתית החדשה מציעה לבחון את החברה בדרכים אחדות, שיש להדגיש שתיים מהן: האחת, מערכת אינטראקטיבית מסועפת של קשרים חברתיים-תרבותיים-מרחביים בין פרטים וקבוצות, והאחרת, מערכת של מרחבים פיזיים-

כלכליים-פוליטיים, אך גם מנטליים-סימבוליים (Brunn, Roseman and Jakle 1976; Stutz 1973; Wheeler 1971). שתי הדרכים משלימות זו את זו. הראשונה מתארת את הפעילות המרחבית האינטראקטיבית, ואילו האחרת את התשתית המרחבית, הפיזית והמנטלית-סימבולית, שבה או על גביה מתרחשת האינטראקציה.

המערכת האינטראקטיבית החברתית היא ביטוי של הסולידריות המכנית, אולם חשיבותם העיקרית של הקשרים המרחביים-חברתיים, המתגבשים במרחבי ההתיישבות השונים, טמונה בכך שהם מהווים חלק מתהליך השעתוק (reproduction) של "הסדר החברתי המחולל" של החברה המודרנית.

מטרת המחקר היא, כאמור, לבחון את הביטוי הצורני הממשי של היחסים החברתיים ושל הפעילות החברתית בכללה בקרב הדרוזים בישראל בתקופה שלאחר הקמת המדינה. במסגרת המחקר הנוכחי לא ניתן להתייחס להתפתחות מערכות האינטראקציה המרחביות-חברתיות בתקופה העות'מנית ובתקופת המנדט הבריטי בשל חוסר נתונים ומחקרים בתחום הגאוגרפיה החברתית של הדרוזים. לכן מתמקד מחקר זה באיתור המערכת האינטראקטיבית החברתית-מרחבית הנוכחית בין היישובים הדרוזיים בישראל ובניתוח הביטוי המרחבי של מערכות אלה בתוך הנוף התרבותי והכלכלי המיוחד של הדרוזים.

מיעוט המחקר האקדמי בתחום הדרוזי, ביחד עם העדר מחקר גאוגרפי בתחום זה, מדגישים את ייחודו של מחקר זה. זהו למעשה המחקר הראשון העוסק ישירות ומפורשות בחקר הגאוגרפיה החברתית של האוכלוסייה והיישובים הדרוזיים בישראל.

הספר ינסה לתאר את מערכות האינטראקציה החברתיות-מרחביות בקרב בני העדה הדרוזית, שמהן ייבחנו שני סוגי מערכות:

- מערכות אינטראקציה פנימיות או סגורות בעדה, כגון: נישואין, חברות, קשרי שארות וקשרים חברתיים-תרבותיים פנימיים אחרים, כמו ניחום אבלים ומפגשים חברתיים ודתיים. בהקשר זה יידונו גם האינטראקציות הנוצרות בעת העלייה לרגל והמפגשים במקומות הקדושים לדרוזים.
- מערכות אינטראקציה פתוחות או חיצוניות, כגון נישואי תערובת וקשרי חברות בין דרוזים ובין יהודים, מוסלמים, נוצרים ואחרים.
- בחינת מערכות האינטראקציה המרחביות בתחום החברתי-תרבותי מאפשרת בחינת שאלות אחדות:
- בירור מידת ה"פנימיות" וה"חיצוניות" במערכות האינטראקציה השונות. דוגמאות מהתחום החברתי קשרי נישואין פנימיים בתוך העדה בהשוואה לקשרי נישואין חיצוניים או לנישואי

תערובת עם האוכלוסייה הערבית (נוצרים ומוסלמים) והיהודית; קשרי חברות בין דרוזים בהשוואה לקשר חברות של דרוזים עם בני עדות אחרות.

- בירור המבנה המרחבי של מערכות האינטראקציה.
- בחינת האפשרות לאתר רגיונליות במרחבי האינטראקציה. לדוגמה: מרחבים יישוביים-מקומיים של קשרי שארות, מרחבים אזוריים של קשרי נישואין בגליל, בכרמל ובגולן, מרחבים ארציים ואפילו מרחבים מזרח-תיכוניים.

חשיפת מרחבי האינטראקציה

לחשיפת מרחבי האינטראקציה יש שני היבטים: האחד הוא תוצאה ישירה של המערכת האינטראקטיבית שתוארה לעיל, לדוגמה: המרחב התעסוקתי הוא המרחב הפיזי שהתעסוקה מתקיימת בו, ואילו המרחב החברתי הוא המרחב הפיזי שקשרים חברתיים כגון נישואין, חברות ושארות מתרחשים בו. למרחב פיזי זה ניתן לאתר גבולות ומבנה באמצעות מיפוי האינטראקציות.

ההיבט השני הוא ההיבט המנטלי-תפיסתי. לדוגמה בתחום של ניחום אבלים – מהו המרחב שבו אדם מרגיש חובה להשתתף בהלוויה או להגיע לניחום אבלים.

יש להניח שהמרחבים בתחומים השונים הם שונים, כמובן. לדוגמה: סביר להניח, שמרחב חיפוש התעסוקה גדול הרבה יותר מן המרחב המחייב את הדרוזים להשתתף בהלוויות, או מן המרחב, בו מחפשים גברים את בנות זוגם.

חשיפת המרחבים השונים, מיפויים ויצירת סופרפוזיציה ביניהם מאפשרים לתאר את המרחב הדרוזי של ישראל.

פרק ראשון: מתודולוגיה

פרק זה מתאר את גישות החקירה ואת כלי המחקר. כן מוצגת בו שיטות הדגימה, גודל המדגמים ותיאור סקרי השדה, הראיונות, מקורות הנתונים וסוגיהם.

שיטות החקירה

בחקר הגאוגרפיה החברתית ניתן להגדיר שתי גישות קוטביות: הגישה החיצונית והגישה הפנימית. כיוון שהגישה הפנימית משלימה את הגישה החיצונית, גאוגרפיה חברתית נכונה היא זו המשלבת את שתי הגישות (Johnston 1987; Eyles 1988; Evans 1988; Porteous 1988), לכן נעשה בספר זה שימוש בשתי הגישות (נספח 1).

כלי המחקר

ניתוח הנתונים ומרכיבי האינטראקציה נעשה באמצעות מדדים סטטיסטיים, גאוסטיסטיים ואיכותיים כמו ניתוח Q וניתוח המרחב המזערי (Smallest Space Analysis) (נספח 1).

מיפוי התופעות

המפות שורטטו באמצעות המחשב בעזרת תוכנת Freehand (יד חופשית). באמצעותן תוארו והוערכו התכונות המרחביות של התופעות, המערכות, גודל שדות האינטראקציה וצורתם. בעבודה מוצגים שלושה סוגים של מפות: מפות זרימה, מפות תפוסות של תופעות ומפות מנטליות.

מקורות האינפורמציה והנתונים

בהתאם למטרות המחקר ולשיטות החקירה, התבסס המחקר על שתי קבוצות עיקריות של נתונים כמותיים ואיכותיים.

נתונים כמותיים

קבוצה זו של נתונים הייתה נחוצה לאיתור ולניתוח מערכות האינטראקציה, לחשיפת מערכות האינטראקציה הפיזיות ומבניה, למיפויין וליצירת סופרפוזיציה ביניהם. הנתונים הכמותיים מתחלקים לשני סוגים: נתונים רשמיים ונתונים אמפיריים. נתונים רשמיים קיימים: הנתונים הקיימים שנעשה בהם שימוש במחקר זה מוגבלים ומבוססים על שלושה מקורות שונים:

1. פרסומים סטטיסטיים, הכוללים שנתונים סטטיסטיים, מפקדי אוכלוסייה ופרסומים מיוחדים של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שסיפקו נתונים כמו גודל האוכלוסייה ומבנה התעסוקה ביישובי המחקר.
2. הרשויות המקומיות סיפקו נתונים סטטיסטיים, כגון מספר משקי הבית וגודל האוכלוסייה ביישובי המחקר.

3. רשומות בית-הדין הדרוזי סיפקו את הנתונים הדרושים בתחום מערכת האינטראקציה של קשרי הנישואין.

הנתונים מתבססים על סקירת 7,757 תיקי נישואין מ-22 היישובים הדרוזיים בארץ. המדגם הראשון, שנערך בשנת 1994 כלל 4,314 תיקי נישואין מ-7 שנים נבחרות, החל משנת 1975 עד שנת 1993 במרווחים של 3 שנים. המדגם השני, שנערך בשנת 2005 כלל 3,443 תיקי נישואין מ-4 שנים נבחרות, החל משנת 1995 עד שנת 2004 במרווחים של 3 שנים. התיקים שנבדקו נמצאים בארכיון בית-הדין הדרוזי בעכו שנוסד בשנת 1962.

נתונים אמפיריים: הללו נאספו באמצעות סקר שדה, שכלל 830 בעלי משק בית בכל היישובים הדרוזיים. הנדגמים התבקשו לענות על שאלון שבאמצעותו נאספו פרטים אישיים ונתונים באשר לאינטראקציות חברתיות בתחומי הנישואין, החברות, השארות וניחום אבלים. כמו כן השאלון התייחס להיקף העלייה לרגל למקומות הקדושים הדרוזיים (ראה להלן) ולמאפייניה.

הנתונים שעליהם מתבסס הפרק הן בעלייה לרגל עודכן באמצעות סקר נוסף שנערך בקיץ 2004, שכלל 240 עולי רגל (60 עולי רגל בכל אחד מארבעת המקומות הקדושים המועדפים לעלייה לרגל).

נתונים איכותיים

קבוצת נתונים זו הייתה נחוצה לשם איתור, חשיפה וניתוח של מרחבי האינטראקציה המנטליים-תפיסתיים ומבניה, למיפויים וליצירת סופרפוזיציה ביניהם. נתונים אלה אינם קיימים והם נאספו באמצעות תצפיות ושאלונים.

תצפיות במקומות הקדושים: במסגרת מחקר זה נערכו 36 תצפיות בארבעת המקומות הקדושים המועדפים ביותר כאתרי עלייה לרגל: 12 תצפיות בקבר נבי שועיב, 10 תצפיות בנבי ח'דר שבכפר יסיף, שמונה תצפיות בנבי סבלאן שבחורפיש ושש תצפיות בנבי יעפורי שברמת הגולן. ביקור נוסף אחד לפחות נערך בכל המקומות הקדושים הנותרים. האתר הקדוש היחיד שלא נערך בו ביקור בתקופת המחקר היה חילואת אלביאד'ה שליד העיירה חאצביה בדרום לבנון. במהלך התצפיות, שנמשכו 3-5 שעות, נערכו שיחות עם מבקרים מגילאים שונים - חילוניים ודתיים - בהקשר לתופעת העלייה לרגל למקומות הקדושים ונערך מעקב אחר ההתארגנות והפעילות של משפחות המבקרים, כולל השתתפות במפגשים וקיום שיחות עם מבקרים מיישובים שונים. בשיחות אלה נדונו נושאים הקשורים לעדה הדרוזית, למקומות הקדושים ולתופעת העלייה לרגל (המרוויינים התבקשו לענות על שאלון מיוחד המתייחס לתופעת העלייה לרגל). כמו כן נערך מעקב אחר ההתארגנות והפעילויות של משפחות המבקרים, כולל השתתפות במפגשים בין המבקרים.

תצפיות בהלוויות ובסוכות אבלים: במהלך השנים 1994-1997 נכתיב ב-15 הלוויות של גברים ונשים, שנערכו בשמונה יישובים, ו-17 פעמים השתתפתי בניחום אבלים בעשרה יישובים דרוזיים. ההשתתפות הפעילה בהלוויות ובניחום האבלים איפשרה איסוף מידע איכותי מגוון בהקשר

למערכת האינטראקציה המרחבית של ניחום אבלים. במהלך ההלוויות ובמהלך השהיה בסוכות האבלים התנהלו שיחות מעמיקות עם צעירים ומבוגרים, חילוניים ודתיים, ונבחנו דעותיהם באשר לחשיבותן, ליתרונותיהן ולחסרונותיהן של תופעות ניחום האבלים והשתתפות בהלוויות ביישובי המגורים ומחוצה להם.

שאלון סקר הופץ בין הנדגמים בכל יישובי המחקר וכלל שאלות שבאמצעותן התקבל מידע איכותי רב, מגוון וחשוב מאוד לניתוח חשיבות המקומות הקדושים כמקומות מפגש, ולניתוח המערכת האינטראקטיבית החברתית-מרחבית בתחום הנישואין, החברות, השארות וניחום האבלים בקרב הקהילה הדרוזית בארץ.

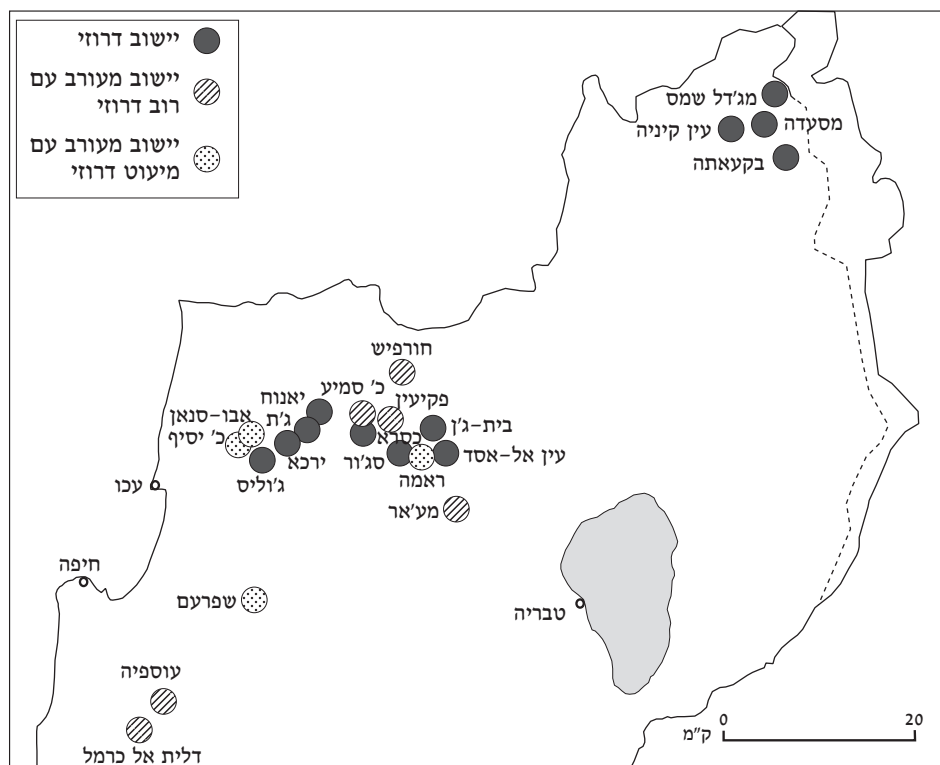
אזור המחקר

המחקר דן באוכלוסייה הדרוזית בישראל, המונה כיום כ-122 אלף נפשות (למ"ס 2009), המתגוררות ב-22 יישובים. באחד-עשר מהם האוכלוסייה כולה דרוזית, בשמונה - האוכלוסייה מעורבת ומורכבת מדרוזים, נוצרים ומוסלמים, בשניים מהם מתגוררים דרוזים ונוצרים בלבד וביישוב אחד מתגוררים דרוזים ומוסלמים בלבד. 22% מבני העדה מתגוררים בשני יישובים בהר הכרמל, דלית אל כרמל ועוספיה, 18% מתגוררים בארבעה יישובים ברמת הגולן, מג'דל שמש, בוקעאתה, מסעדה ועין-קינייה, ויתרת בני העדה, 60%, מתגוררים ב-16 יישובים בגליל העליון, המערבי והתחתון: ג'וליס, ירכא, אבו-מנאו, כפר-יסיף, ג'ת, יאנוח, כסרא, כפר-סמיע, פקיעין, חורפיש, בית-ג'ן, רמה, סג'ור, עין אל-אסד, מע'אר ושפרעם. אזור המחקר משתרע מן הכרמל צפונה וכולל את כל 22 היישובים הדרוזיים (מפה 2).

הדגימה וגודל המדגמים

נוסף על השיחות האישיות, הראיונות הסלקטיביים והתצפיות, שבאמצעותם נאספו מרבית הנתונים האיכותיים בתחומי החקירה השונים, נערכו במסגרת מחקר זה שני סקרים שהתבססו על נתונים כמותיים ואיכותיים שנאספו באמצעות סקר שדה. במסגרת הסקר נשלחו שאלונים לנדגמים מכל 22 היישובים הדרוזיים בארץ. השאלונים הופצו באמצעות הדואר בצירוף מעטפה מבוללת ודף הסבר שהדגיש את חשיבות הסקר והסביר את שיטת הדגימה ואת מקור שמות הנדגמים.

שמות הנשאלים בסקר נדגמו מתוך הרשימות השמיות של בעלי משק בית בכל אחד מיישובי המחקר. בחירת השמות נעשתה על פי מספרים אקראיים, שנדגמו באמצעות תוכנת SPSS. באלה מיישובי המחקר שאוכלוסייתם מעורבת, נערכה הפרדה מוקדמת של שמות בעלי משק בית דרוזיים משאר השמות, והדגימה נעשתה מרשימות שכללו שמות של דרוזים בלבד. גודל המדגם נקבע בהתאם לגודל האוכלוסייה הדרוזית ביישוב המחקר.

מפה 2: תפרוסת יישובי המחקר

תיאור כללי של שאר פרקי העבודה

הפרק השני מתאר ומנתח את המערכת האינטראקטיבית-מרחבית של קשרי הנישואין בקרב העדה הדרוזית. הוא מכיל דיון בדפוסים ובמאפיינים השונים של קשרי הנישואין בתוך יישובי המחקר וביניהם. הדיון מתמקד במערכת האינטראקציה הפנימית הסגורה ובמבנה המרחבי שלה. כן מובא בו דיון קצר במערכת האינטראקציה החיצונית והפתוחה של נישואי תערובת בין גברים דרוזיים ובנות זוג מעדות אחרות.

הפרק השלישי דן במערכת האינטראקציה של קשרי שארות בין היישובים הדרוזיים. במיוחד מתמקד הדיון בדפוסים הקשרים, במבנה המרחבי של המערכת ובמידת השפעתן על מערכות אינטראקציה חברתיות-מרחביות אחרות. בהקשר זה מתמקד הדיון במערכת האינטראקציה הפנים-יישובית והבין-יישובית, וכן בזו הפנים-אזורית והבין-אזורית. מובאת גם התייחסות למערכת קשרי השארות הבין-ארצית או המזרח-תיכונית.

הפרק הרביעי מתמקד במערכת קשרי החברות בין יישובי המחקר. אין בדיון התייחסות למערכת קשרי החברות הפנים-יישובית מתוך הנחה שמערכת אינטראקציה זו דומה במידה רבה למערכות אינטראקציה מאותו סוג ביישובי המיעוטים האחרים. גם במקרה זה יש אבחנה בין שתי תת-מערכות: המערכת האינטראקטיבית הפנימית והסגורה של קשרי חברות בתוך העדה והמערכת החיצונית והפתוחה, הכוללת קשרי חברות של דרוזים עם חברים מבני עדות אחרות. הפרק דן במידת הפנימיות והחיצוניות של המערכת, בדפוסי ההיכרות ובדפוסי הקשרים. נעשה גם ניסיון לאתר רגיונליות במרחבים השונים של המערכת.

הפרק החמישי דן במערכת האינטראקטיבית החברתית-מרחבית המיוחדת של קשרי ניחום אבלים. הדיון מתמקד בסוגי הקשרים, במבנה המרחבי שלהם ובהשפעת המערכת על חיזוק הסולידריות והרגשת השייכות למיעוט הדרוזי.

פרק השישי עוסק במקומות הקדושים לדרוזים. במיוחד מתמקד הדיון בהיבט הגאוגרפי-חברתי של תופעת העלייה לרגל למקומות הקדושים, שהפכו למקומות מפגש. החקירה התמקדה במעמדם הדתי והחברתי של המקומות הקדושים, בתפקידם, בחשיבותם לחיזוק הקשרים במערכת האינטראקטיבית החברתית-מרחבית של הדרוזים ובתרומתם לחיזוק התודעה והזהות האתנית של הדרוזים בישראל.

פרק שני: היבטים מרחביים של קשרי נישואין בעדה הדרוזית בישראל

פרק זה דן במערכת האינטראקטיבית-מרחבית של קשרי נישואין בקרב הדרוזים בישראל. הפרק מתמקד בתיאור ובניתוח מאפייני מערכת קשרי הנישואין הפנימית, התוך-עדתית, ובמערכת קשרי הנישואין החיצונית, נישואי התערובת. הפרק דן ברמות השונות של מערכות האינטראקציה, החל מהרמה הפנים-יישובית והבין-יישובית ועד הרמה האזורית, הבין-ארצית והמזרח תיכונית.

בפרק זה אנסה לבחון, לתאר ולנתח את התמורות במערכות קשרי הנישואין של העדה הדרוזית. ברמה הפנים-יישובית יתמקד הדיון בקשרי הנישואין בתוך החמולות ובניהן; ברמה הבין-יישובית יעסוק הדיון בקשרי הנישואין בין 22 היישובים בהם מתגוררת האוכלוסייה הדרוזית; ברמה הארצית יתייחס הדיון לקשרי הנישואין בין האזורים הגאוגרפיים בהם ממוקמים היישובים הדרוזיים: בגליל העליון, המרכזי והמערבי, בגליל התחתון, בכרמל וברמת הגולן; ברמה הבין-ארצית ידון המאמר במערכת קשרי הנישואין בין הדרוזים בישראל ובין הדרוזים בסוריה, לבנון וירדן.

אין הגדרה חד-משמעית, מספקת ומקיפה למנגנון הנישואין מבחינת חברתית וערכית. אבל באופן כללי ניתן להגדיר את הנישואין כמוסד חברתי חשוב המאופיין בחוקים ובערכים שונים בהתאם לתרבויות השונות. מוסד הנישואין בחברה הדרוזית כולל יחסי אישות בין בני זוג משני המינים (גבר ואשה), לגיטימיים מבחינה חברתית, הנמשכים לאורך זמן, במהלכו הזוג הנשוי מוליד ומגדל ילדים בהתאם לערכים חברתיים ודתיים שנקבעים על ידי החברה (אלחסן 1985: 15). עם זאת, קיימת כיום דאגה לגבי המשך קיומה של המשפחה כמוסד חברתי על כל ההשלכות הנובעות מכך. בחלק ניכר מהמאמרים שדנו בסוגיה זאת, מוצגת הטענה שמוסד הנישואין מאבד את מקומו לטובת צורות אחרות של חיים משותפים של בני זוג ללא נישואין (cohabitation) או קוֹפּיגוֹרַצְיָה ביתית אחרת (Ellen 2004: 1,000).

לגבי קבוצות חברתיות רבות במזרח מגשים מוסד הנישואין פונקציות חברתיות חשובות ביותר. לדוגמה, חשיבות הנישואין בקרב הכפריים בדרום מזרח הודו כוללת ארבע פונקציות: הראשונה, הנישואין נחשבים לחלק מחובותיו הדתיים של כל אדם שבלעדיהם היחיד אינו מושלם. השנייה, הנישואין הם רמז לילודים הנושאים את שם האב והופכים להיות חברים בכת. שלישית, הילדים, שהם תוצאת הנישואין, נחוצים כדי להבטיח חיים מאושרים להורים. הפונקציה הרביעית של הנישואין היא סיפוק היצר המיני של ההורים במסגרת חברתית מקובלת (Gupta 1974: 55).

תופעת הנישואין בקרב הערבים היא כללית ונפוצה מאוד. כ-97% מהגברים ומהנשים מתחתנים לפחות פעם אחת במהלך חייהם. מאז ומתמיד נחשבו קשרי הנישואין שיוצרים משפחה גרעינית כמוסד החברתי החשוב ביותר, שבאמצעותו ניתן להגדיל את מספר חברי המשפחה (Man 1991: 93).

חוקרים רבים מציינים כי לאחרונה מתרחשת מהפכה בתחום קשרי הנישואין בקרב הערבים:

1. קשרי הנישואין בקרב בני דודים עדיין דומיננטיים בקרב חלק מהקבוצות. לדוגמה, השיעים בדרום עיראק.
2. קשרי נישואין בין קרובים מתקיימים יותר בקרב המוסלמים מאשר בקרב הנוצרים, לא רק בגלל הדת, אלא גם מפני שהנוצרים עוברים תהליכי עיור יותר מהמוסלמים.
3. שיעור קשרי הנישואין בין קרובי משפחה בקרב האוכלוסייה העירונית ירד מאוד בשנים האחרונות.
4. החברה המודרנית לא תומכת בקשרי נישואין בין קרובי משפחה ומעודדת את הנשים לחיות חיים אוטונומיים ולדחות את גיל הנישואין.

על אף הערות אלו קשה עדיין לנבא את סיום המנהג הישן של קשרי נישואין בין קרובים (Philippe 1996: 352).

הספרות הענפה הדנה בסוגיית הנישואין בחברות שונות מבחינה בביורר בין דפוסים אלה לבין הסדר החברתי. לדוגמה: הנישואין גורמים להיערכות מחודשת של המבנה החברתי משום שמצד אחד הם מפרידים ומצד שני מקשרים תת-קבוצות (טלמון-גרבר 1970; Merton; Davis 1941). למרות שבחירת בני זוג היא התנהגות בין-אישית אינטימית, יש לדפוס הנישואין חשיבות מקרו-חברתית רבה והיא משמשת מדד למידת הקירבה בין קבוצות. אנשים מעדיפים בדרך כלל להינשא לבני קבוצות חברתיות דומות מבחינה תרבותית לקבוצתם (Schmelz, Dellapergola and Avner 1991).

מאמר זה עוסק בדפוס הנישואין ובקשרי הנישואין של האוכלוסייה הדרוזית, שהם חלק ממערכת האינטראקציה החברתית-מרחבית של העדה. מבדיקה ראשונית של הנתונים עולה, שלדפוס הנישואין השונים ביישובים הדרוזיים יש אכן תפקיד חשוב במערכת האינטראקטיבית החברתית-מרחבית.

הדת הדרוזית מאפשרת נישואין בתוך העדה. איסור מוחלט חל על נישואי תערובת עם בני דתות אחרות, משום שמאז שנת 1043, מועד סגירתה, אין הדת הדרוזית מקבלת מאמינים חדשים ולכן לא ניתן "לגיייר" את בן/בת הזוג המשותף לדת אחרת, כפי שניתן לעשות בדתות אחרות. דרוזים הקשורים בנישואי תערובת נחשבים כופרים ואינם חברים עוד בחברה הדרוזית. משום כך מצומצמת מאוד מערכת הנישואין הפתוחה והחיצונית של הדרוזים (ראה להלן). לעומת זאת, מערכת קשרי הנישואין הפנימית הסגורה בתוך העדה חזקה בעוצמתה ובהיקפה. מערכת אינטראקציה סגורה זו הכוללת את קשרי הנישואין הפנימיים או התוך-עדתיים מתחלקת לשתי תת-מערכות עיקריות:

1. מערכת קשרי נישואין פנים-יישובית המתחלקת לשתי תת-מערכות:

- מערכת קשרי נישואין פנים-חמולתיים.
  - מערכת קשרי נישואין בין-חמולתיים.
2. מערכת אינטראקציה של קשרי נישואין בין-יישובית המתחלקת לשלוש תת מערכות:
- מערכת קשרי נישואין בין-יישוביים בתוך האזור הגאוגרפי בו ממוקם היישוב.
  - מערכת קשרי נישואין בין-יישוביים בין אזורים גאוגרפיים שונים.
  - מערכת קשרי נישואין בין-יישוביים בין ארצות שונות במזרח התיכון.

השאלות המרכזיות שנבחן בפרק זה הן:

1. בירור מידת הפנימיות והחיצוניות במערכת האינטראקציה של קשרי הנישואין בקרב הדרוזים בישראל.
2. בירור המבנה המרחבי של המערכת.
3. בחינת האפשרות לאתר רגיונליות במרחבי האינטראקציה; לדוגמה: מרחבים אזוריים של קשרי נישואין בגליל, בכרמל ובגולן, וכן מרחבים ארציים ומזרח-תיכוניים.

מערכת האינטראקציה של קשרי הנישואין הפנים-יישוביים

אחד היתרונות של קשרי הנישואין בתוך היישובים הכפריים הוא חיזוק הסולידריות המקומית. קשרי הנישואין האנדוגמיים חיזקו את קשרי השארות וגרמו לכך שכל אחד מתושבי היישוב הפך להיות קשור במערכת קשרי השארות המקומית. בהודו, למשל, קשרי נישואין פנים-כפריים מועדפים בקרב הכתות של חקלאים ובעלי מלאכה שבקרבת הנשים נחשבות נכס כלכלי. נישואין מקומיים מאפשרים לאישה הצעירה לעזור למשפחתה במהלך עונת הקציר או במצבי מתיחות. גם בעלה יכול לעזור להורי אשתו. הנישואין הפנים-יישוביים מאפשרים מעבר קל יחסית של הבת מבית הוריה לבית בעלה. כת שמעודדת את קשרי הנישואין המקומיים הפנים-כפריים מחזקת את עוצמתה כיחידה (Gupta 1974: 57).

מערכת זו עוסקת בנישואין בין בני זוג דרוזים מאותה חמולה או מחמולות שונות, המתגוררים באותו יישוב. במדגם הראשון נמצא כי 82.6% מקשרי הנישואין היו קשרי נישואין פנים-יישוביים (לוח 2). לעומת זאת, במדגם השני נמצא כי שיעור קשרי הנישואין הפנים-יישוביים הגיע לכדי 70.86% מקשרי הנישואין ביישובים הדרוזיים. כלומר, ניתן להבחין בירידה ברורה בשיעור הנישואין הפנים-יישוביים, כאשר במקביל נרשמה עלייה בשיעור קשרי הנישואין הבין-יישוביים (ראה להלן).

שיעורים נמוכים במיוחד של קשרי נישואין פנים-יישוביים נמצאו ביישובים קטנים כמו ג'ת, עין-אלאסד וכפר-יסוף. גם ביישובים מעורבים, כמו ראמה, פקיעין ועוספיה חלה ירידה משמעותית בשיעור הנישואין הפנים-יישוביים. לעומת זאת, השיעורים הגבוהים ביותר של נישואין פנים-יישוביים נמצאו ביישובים דרוזיים גדולים כמו ירכא, בית-ג'ן, דלית-אלכרמל ומע'א. ההבדל

לוח 2: נישואין פנים-יישוביים ביישובים הדרוזיים בשני המדגמים (באחוזים)

שיעור הנישואין הפנים-יישוביים בשני המדגמים 2004-1975	שיעור הנישואין הפנים-יישוביים במדגם השני 2004-1995	שיעור הנישואין הפנים-יישוביים במדגם הראשון 1991-1975	היישובים הדרוזיים
75.59	64.89	91.9	אבו-סנאן
77.76	76.28	90.7	בית-ג'ן
82.78	73.15	89.4	ג'וליס
65.28	38.63	89.2	ג'ת
79.19	74.88	88.8	דלית-אלכרמל
76.14	73.85	84.6	חורפיש
80.15	71.21	84.3	יאנוח
86.23	79.14	84.0	ירכא
21.05	0	84.0	כפר-יסיף
62.22	44.44	83.5	כפר-סמיע
79.55	74.82	83.3	כסרא
88.49	85.38	82.7	מע'אר
83.11	82.07	80.5	סג'ור
68.12	56.65	78.9	עוספיה
23.40	20.00	75.9	עין-אלאסד
77.41	69.72	75.9	פקיעין
44.72	33.84	75.5	ראמה
72.64	68.11	74.1	שפרעם
81.46	71.81	64.6	מג'דל-שמס
82.62	81.25	52.1	בקעאתה
48.67	36.44	33.3	מסעדה
74.28	66.66	27.3	עין-קיניב
77.40%	70.86%	82.6%	ממוצע

מקור: ארכיון בית-הדין הדרוזי 1994, 2004.

בין שתי קבוצות היישובים נובע בחלקו מן ההבדל בגודל האוכלוסייה הדרוזית המתגוררת בהם. ברור, שהאפשרויות והזדמנויות בחירת בני זוג גדולים יותר ביישובים הגדולים מאלה שביישובים הקטנים, במיוחד ביישוב כמו כפר-יסיף, שמתגוררים בו פחות מ-300 דרוזים, וביישוב עין-אלאסד, שמתגוררים בו כ-700 דרוזים. אולם, אין להסיק מכך על קיום קשר חזק בין גודל האוכלוסייה ובין שיעור הנישואין הפנים-יישוביים. בדיקת קשר זה העלתה, כי מקדם הקורלציה הגיע לכדי $R=0.66$, כלומר קיים קשר חיובי בינוני בין שני הפרמטרים.

כאמור, במערכת האינטראקטיבית של קשרי הנישואין הפנים-יישוביים ניתן להבחין בין שתי תת-מערכות:

- מערכת האינטראקציה של קשרי נישואין פנים-חמולתיים.
- מערכת האינטראקציה של קשרי נישואין בין-חמולתיים.

תופעת קשרי הנישואין בין קרובים ובתוך החמולה נפוצה במקומות רבים בעולם ואינה ייחודית לחברה הדרוזית. Ladislav (1989: 1) מציין, כי קשרי נישואין בין קרובים, ובמיוחד בין בני דודים, מועדפים ונפוצים בחברות שונות במזרח התיכון. אלתאבעי (1993: 265, 271) מצא גם הוא כי קשרי הנישואין בתוך החמולה נפוצים מאוד באזורים הכפריים במצרים. בחברות, בהן הנישואין האנדוגמיים הינם בבחינת מצווה שאין לעבור עליה, קיימת העדפה ונטייה להינשא לבני זוג שהם קרובי משפחה (חטב 1976: 5). בקרב שבט ה-Dhund באפגניסטן, קשרי נישואין עם קרובים מועדפים הרבה יותר מקשרי נישואין עם שאינם קרובים לא מוכרים. ראשית, קרובי המשפחה נתפסים כקרובים יותר מבחינה חברתית והם בעלי אינטרסים משותפים. שנית, בקשרי נישואין עם קרוב משפחה אין צורך להתמודד עם דאגה פרקטית של היכרות עם בן או בת הזוג והמידע על קרובי המשפחה ידוע או ניתן להשגה בקלות יחסית. בקרב קבוצה זאת נמצא כי 52% מקשרי הנישואין היו בין קרובי משפחה מדרגות שונות ו-28% היו עם קרובי משפחה מצד האב באותה חמולה (Hastings 1988: 131). שלישית, קשרי נישואין בין קרובי משפחה, ובמיוחד בין בני דודים מדרגה ראשונה, הפכו לאמצעי חשוב לשמירה על הכוח והרכוש בקרב קבוצת השארות (Man 1991: 35; Alamuddin and Starr 1980: 93).

מערכת האינטראקציה הפנים-חמולתית בכל היישובים הדרוזיים כוללת קשרי נישואין בתוך בתי האב ובין בתי האב המרכיבים את החמולה. במדגם הראשון (לוח 3) נמצא כי במרבית היישובים שיעורי הנישואין הפנים-חמולתיים גבוה יחסית, ובמחציתם מגיע שיעור זה ליותר מ-30%, ורק במקצתם נמצאו שיעורים נמוכים. בהשוואה, במדגם השני נמצא כי במרבית היישובים שיעור הנישואין הפנים-חמולתיים קטן יחסית, וביותר ממחציתם שיעור זה נמוך מ-20% (לוח 3).

מנתוני המחקר ומהשוואת נתוני שני המדגמים עולה, כי בחברה הדרוזית חלה ירידה גדולה (37% בממוצע) בשיעור הנישואין בין בני זוג מאותה חמולה בכל יישובי המחקר. בחלק מהיישובים הייתה ירידה קטנה יחסית של אחוזים בודדים, ובחלק אחר הייתה ירידה של עשרות אחוזים. הנתונים בלוח 3 מצביעים על הבדלים בולטים בין היישובים הדרוזיים בשיעור קשרי הנישואין הפנים-חמולתיים, הנובעים מהבדלים גאוגרפיים, דמוגרפיים וחברתיים. שיעור דפוסי הנישואין בתוך היישובים ומערכות האינטראקציה הפנים-יישוביות מושפעים מהמיקום הגאוגרפי של היישובים, מגודל האוכלוסייה הדרוזית ביישוב, מההרכב העדתי של אוכלוסיית היישובים, מגודל החמולות ומרמת ההשכלה. בשני יישובים בלבד נרשמה עלייה בשיעור קשרי הנישואין הפנים-חמולתיים. במחקר לא נמצא הסבר חד-משמעי לפערים בשיעור הירידה או העלייה של קשרי הנישואין הפנים-חמולתיים ביישובים השונים.

קשרי הנישואין הפנים-חמולתיים בקרב הדרוזים הם בעיקר קשרי נישואין בתוך בתי-אב, ובמיוחד בין בני דודים. קשרי נישואין שכיחים גם בין בתי-אב שיש ביניהם יחסי שארות חזקים. נישואין

לוח 3: שיעור קשרי הנישואין הפנים-חמולתיים בשני המדגמים (באחוזים)

ירידה (%)	מדגם שני (1995-2004)	מדגם ראשון (1975-1993)	ישוב
46	20.21	37.3	אבו-סנאן
46	8.93	16.4	בית-ג'ן
8	24.16	26.4	ג'וליס
21	31.81	40.5	ג'ת
48	16.29	31.3	דלית-אלכרמל
60	16.99	42.7	חורפיש
26	21.96	29.8	יאנוח
18	15.14	18.6	ירכא
0	0	0	כפר-סיף
30	20.37	29	כפר-סמיע
עלייה	41	37.5	כסרא
34	18.27	27.7	מע'אר
15	41.5	48.9	סג'ור
22	6.43	8.2	עוספיה
עלייה	4	0	עין-אלאסד
16	10.09	12	פקיעין
77	4.61	20	ראמה
57	15.94	36.7	שפרעם
62	11.96	31.8	מג'דל-שמס
31	28.4	41	בקעאתה
60	14.95	37.3	מסעדה
73	5.26	19.2	עין-קיניה
37%	17.31%	27.5%	ממוצע

מקור: ארכיון בית-הדין הדרוזי 1994, 2004.

כאלה ידועים בשם endogamous marriage, מונח המתייחס לקשרי נישואין בקרב קבוצות חברתיות, שבין חבריהן קיימים קשרי דם.

לנישואין הפנים-חמולתיים, ובמיוחד לנישואין בין בני דודים, יש יתרונות כלכליים, פוליטיים וחברתיים. הם מונעים את פיצול הקרקעות והנכסים האחרים של בית-האב ומחזקים את הנאמנות של בן/בת הזוג ושל צאצאיהם לראש המשפחה המורחבת (Layish 1982: 58). יתרון בולט נוסף הוא הרחבתה וחיזוק עוצמתה המספרית של החמולה המורחבת (clan) וחיזוק הרגשת השייכות והסולידריות בין חבריה במאבקים עם כוחות חיצוניים (חמולות אחרות). חשוב לציין, כי לקשרי נישואין פנים-חמולתיים יש גם חסרונות רבים, והחשוב בהם הוא הסכנה הבריאותית הטמונה וההשפעות הגנטיות השליליות על הדורות הבאים.

Layish (1982) טוען שהדרוזי נוהג לקרוא לאשתו "בת דודי" אפילו אם בפועל איננה בת דודו או קרובת משפחתו. לדעתו, זהו סטריאוטיפ לשוני, המצביע על חשיבות הנישואין התוך-חמולתיים, במיוחד בין בני דודים. העדפת קשרי הנישואין בתוך החמולה ובין קרובים באה לידי ביטוי גם

בביטויים עממיים שונים, כמו "הגיהנום של קרוב המשפחה ולא גן עדן של הרחוק" (נאר אלקריב ולא ג'נת אלבעיד); "לעולם הדם לא הופך למים" (עומר אלדם מיסיר מייח); "החיטה הפסולה שלנו עדיפה על החיטה הטובה של הזולת"; ו"בן דודה של הכלה יוריד אותה מהסוס המוביל אותה לבית חתנה". ביטויים אלה ואחרים נשמעים עדיין בחלק מן היישובים הדרוזיים והם מקובלים יותר ביישובים שאוכלוסייתם מסורתית ושמרנית.

מערכת האינטראקציה של קשרי הנישואין הבין-חמולתיים

חלק מהחוקרים טוענים כי מנהג האקסוגמיה, או נישואין מחוץ לקבוצה, חשוב מאוד כדי לצמצם עימותים עם קבוצות חיצוניות אחרות וכדי להגדיל את סיכויי ההישרדות של הקבוצה. בקרב חברות מסורתיות ושמרניות נפוצים קשרי נישואין בין-חמולתיים מסוג נישואי "החלפה" (exchange). כלומר, בחורה במקום בחורה או אח ואחות ממשפחה אחת מתחתנים עם אח ואחות ממשפחה אחרת. נישואין מסוג זה מכונים בפקיסטן vato sata (Eglar 1960: 91) או "בדל" (בדל בערבית – החלפה) badal (Ahmad 1977: 27). סוג זה של נישואין נפוץ יותר בקרב משפחות ממעמד חברתי-כלכלי נמוך, והוא נדיר בקרב משפחות ממעמד גבוה (Man 1991: 51).

קשרי נישואין בין-חמולתיים יוצרים את המערכת האינטראקטיבית החברתית החזקה ביותר ביישובים הדרוזיים. קשרים אלה יוצרים קשרי שארות בין מרבית תושבי היישוב, כולל אלה שאין ביניהם קשרי דם. משום כך אינטראקציה זו מהווה חוליה חשובה במערכת האינטראקטיבית החברתית של הדרוזים. מנתוני שני המדגמים עולה, כי במרבית היישובים הדרוזיים נמצאו קשרי נישואין בין מרבית החמולות המתגוררות באותו יישוב. אולם נמצאו גם חמולות בודדות המעדיפות לקיים קשרי נישואין עם מספר מצומצם של חמולות נבחרות, בדרך כלל מדובר בחמולה אחת עד שלוש חמולות. בחמולות כאלה קיימת העדפה לקשרי נישואין "אנדוגמיים" פנים-חמולתיים. הגורמים הבולטים לתופעה זו במרבית היישובים הם: מאבקים פוליטיים פנימיים וניגודי אינטרסים חמולתיים, שמירה על סטטוס חברתי וסכסוכים אישיים.

מאבקים פוליטיים פנימיים וניגודי אינטרסים חמולתיים: בולט במיוחד המאבק על השליטה ברשויות המקומיות או במנהיגות הדתית המקומית. מאבקים אלה גרמו לעימותים קשים, הבאים לידי ביטוי בהפסקה או בהיעדר קשרי נישואין בין אותן חמולות. מאבקים כאלה נפוצים במיוחד בין חמולות גדולות, שמעמדן הפוליטי הפנימי חזק בשל יתרון מבחינה אלקטורלית.

שמירה על סטטוס חברתי: חמולות אמידות (ופיאודליות לשעבר) נוטות לקיים קשרי נישואין בינן לבין עצמן בלבד. החשש הוא שקשרי נישואין עם חמולות שלא זכו במעמד חברתי מיוחד עלולים לגרוע ממעמדן וחשיבותן החברתית של החמולות האמידות. לכן מרבית קשרי הנישואין בחמולות אלה הם פנים-חמולתיים.

סכסוכים אישיים: בשל אופייה המיוחד של החברה הדרוזית ובשל החשיבות המיוחדת לליכוד החמולתי, התפתחו מקרים רבים של סכסוכים אישיים, ואפילו כאלה שהיו אלימים במיוחד והביאו לניטוק הקשרים החברתיים בין החמולות ולהפסקה מוחלטת של קשרי הנישואין ביניהן, ובמקרים מסוימים אף לצמצום הקשרים עם חמולות אחרות שיש להן יחסי שארות עם החמולות היריבות.

גורמים אלה ואחרים הביאו לעוצמות קשר ברמות שונות בין החמולות בכל יישוב. הממצאים מצביעים על כך, שבכל היישובים יש לכל חמולה, בדרך כלל, קשרי נישואין מפותחים וכולטים עם חמולה אחת או שתיים. ברוב המקרים נמצאו קשרי נישואין חזקים במיוחד בין חמולות דומות מבחינת מעמדן החברתי והכלכלי. קשרים כאלה נמצאו גם בין חמולות, שיש ביניהן קשרים פוליטיים וקואליציוניים מקומיים, ובמיוחד בין חמולות שיש ביניהן קשרי דם ויחסי שארות היסטוריים.

הממצאים מצביעים על מתאם בין גודל החמולה ובין מספר קשרי הנישואין עם חמולות אחרות. במרבית היישובים נמצא, כי ככל שהחמולה גדולה יותר גדל מספר קשרי הנישואין עם חמולות אחרות, ולהיפך. אין פירוש הדבר ששיעור הנישואין בתוך החמולה הגדולה נמוך מזה שבחמולה הקטנה (ראה להלן). מבחינת היקפה ועוצמתה, מערכת אינטראקציה זו של קשרי נישואין בין-חמולתיים חזקה מכל מערכות האינטראקציה האחרות בתחום זה, ולכן היא החשובה מכולן. מערכת זו מחזקת את קשרי קרבת הדם בין החמולות השונות, מהדקת את מערך הקשרים החברתיים בתוך היישובים הדרוזיים, ומעודדת קשרים חברתיים אחרים, כגון השתתפות המונית בהלוויות, נישום אבלים, ביקורי חולים והשתתפות של כמעט כל התושבים בטקסי הנישואין ביישוב. עם זאת, משפיעה מערכת קשרי הנישואין הבין-חמולתית על המערכת הפוליטית הפנים-יישובית. בחלק גדול מן היישובים הדרוזיים ניתן להבחין שההתארגנות הפוליטית הפנימית מושתתת על קשרי חמולות שיש ביניהן קרבת דם או קשרי נישואין חזקים.

במערכת האינטראקטיבית של הנישואין בין חמולות קשה מאוד להצביע על רגיונליות של מרחבי נישואין בתוך היישובים הדרוזיים. קושי באיתור מרחבי נישואין נובע מהתפרקות הבנייה לפי בתי-אב ומהתפשטות הבנייה והתרחבות המבנה הפיסי של היישובים הדרוזיים לממדים גדולים, תופעה מוכרת בכל יישובי המיעוטים בארץ. תהליך זה הביא, בין היתר, לפיזור הבנייה המרוכזת של החמולות, שבתקופה העות'מנית התרכזו בגלעין הישן של היישובים ובשלב מאוחר יותר התפשטה לכיוון אדמות הג'דר הסובבות את הגלעין הישן, וניתן להבחין בהן במרחבי מגורים לפי חמולות ובאזורים חברתיים נפרדים. אולם צמצום עתודות הקרקע באזורים אלה, בצירוף גורמים נוספים, הביאו להתפתחות שכונות חדשות בפריפריה של היישובים (אנדן וסופר 1986), המאופיינות בין היתר באוכלוסייתן המעורבת מחמולות שונות. גם בשכונות החדשות של החיילים המשוחררים קיים עירוב של משפחות גרעיניות מחמולות שונות (חסן 1992).

סיכום ממצאי המחקר מצביע על קיומה של אינטראקציה חזקה של קשרי נישואין פנים-חמולתיים. למרות ההבדלים בין היישובים, עולה מהנתונים כי קיימת מגמה כללית ברורה של ירידה בחשיבותם

של קשרי הנישואין, שהם אחד הביטויים לירידת חשיבותה הכללית של החמולה כיחידה חברתית בחיי הפרט. ירידה זו קשורה, בין היתר, לתהליכי המודרניזציה ולתהליכים חברתיים וכלכליים אחרים העוברים על היישובים הדרוזיים, כמו התחזקות הקשרים עם החברה היהודית, ירידת ערך החקלאות, השינוי בדפוסי התעסוקה, עבודה מחוץ ליישובי המגורים, יוממות למקומות התעסוקה וירידת ערך החמולה כיחידה חברתית ופוליטית בקרב הדרוזים בישראל. בנוסף על כך, אין ספק כי העלייה המתמדת ברמת ההשכלה של הצעירים הדרוזים משני המינים מהווה גורם חשוב בירידת ערכם ושיעורם של קשרי הנישואין. מיותר לציין, כי הירידה בחשיבותם של קשרי הנישואין הפנים-חמולתיים גורמת בעקיפין לעלייה בהיקף קשרי הנישואין החוץ-חמולתיים, וייתכן כי היא גורמת גם לעליית שיעור קשרי הנישואין הבין-יישוביים ולחזוק האינטראקציה הבין-יישובית (ראה בהמשך).

מערכת האינטראקציה של קשרי הנישואין הבין-יישוביים

במקביל למערכת האינטראקציה הפנים-יישובית של הנישואין, הכוללת, כאמור, שתי תת-מערכות: המערכת הפנים-חמולתית והבין-חמולתית, קיימת בחברה הדרוזית מערכת אינטראקציה פנימית נוספת: מערכת של קשרי נישואין פנים-עדתיים בין-יישוביים, שנוצרה עקב נישואי גברים דרוזיים עם בנות זוג דרוזיות, שמוצאן מחוץ ליישובי מגורי הגברים.

Gupta (1974: 55-59) מציין כי הגורמים העיקריים לחזוק מערכות קשרי נישואין בין-יישוביים הם קודם כל המספר המוגבל של חברי הקבוצה החברתית או הכפר שאינו מאפשר קשרי נישואין מקומיים פנים-כפריים. שנית, חלק מהאנשים דואגים לחתן את ילדיהם מחוץ לכפר על מנת להגדיל את מעגל הקשרים של הקבוצה החברתית אליה הם משתייכים. שלישית, בגלל שאיפות כלכליות או פוליטיות, חלק מהאנשים דואגים לקשרי נישואין מחוץ לכפר או מחוץ לחמולה. רביעית, קשרי נישואין טובים מחוץ לכפר עשויים להוסיף יוקרה אישית והם מועדפים על ידי רבים.

קשרי אינטראקציה חברתיים בין היישובים הדרוזיים בארץ התקיימו גם בעבר. ביטוי בולט של מערכת אינטראקטיבית זו הם קשרי הנישואין הבין-יישוביים, ומספרם המוחלט ושיעורם נמצא במגמת עלייה מתמדת מאז הקמת המדינה. בשנת 1975 הגיע שיעור זה לכדי 11%, בשנת 1993 הוא עמד על 24.1% ובשנת 2004 הוא עלה על 30% (לוח 4). ראוי לציין שתופעה דומה קיימת גם בין הקיבוצים. במחקרה אודות החברה הקיבוצית, מצאה טלמון-גרבר (1970) כי 23% מקשרי הנישואין של אוכלוסיית המחקר היו בין-קיבוציים. קשרים דומים קיימים, כנראה, גם בין יישובי מיעוטים אחרים.

קשרי נישואין בין-יישוביים נמצאו בכל יישובי המחקר, אולם היקף התופעה וממדיה אינם דומים בכולם. בלוח 5 ניתן להבחין בפערים גדולים בין שני המדגמים ובין היישובים. ההבדלים מושפעים בעיקר מגודל ומרכב אוכלוסיית היישובים. ביישובים קטנים במיוחד כמו כפר-יסיף, עין-אלאסד וג'ת נמצאו שיעורי נישואין בין-יישוביים גדולים, משום שהיצע הבחירה של בן/בת הזוג ביישובים

לוח 4: סה"כ קשרי נישואין וקשרי נישואין בין-יישוביים בשנות המדגם (במספרים מוחלטים ובאחוזים)

שנת דגימה	סה"כ קשרי נישואין	נישואין ביו-יישוביים	נישואין בין-יישוביים (באחוזים)
1975	480	53	11.0
1978	520	65	12.5
1981	489	65	13.3
1984	616	104	16.9
1987	638	118	18.5
1990	751	149	19.8
1993	820	199	24.3
1995	791	212	26.8
1998	909	251	27.6
2001	875	274	31.3
2004	868	263	30.3

מקור: ארכיון בית-הדין הדרוזי 1994, 2004.

אלה מצומצם, ולכן קיימת נטייה לחפש בני/בנות זוג מחוץ ליישוב. מהנתונים עולה כי בקבוצת היישובים בהם האוכלוסייה הדרוזית מעורבת עם רוב או מיעוט נוצרי ומוסלמי, נמצאו שיעורים גבוהים של קשרי נישואין בין-יישוביים, לדוגמה: אבו-סנאן, פקיעין, שפרעם וכפר-סמיע.

בלוח 5 ניתן להבחין כי במרבית היישובים חלה עלייה משמעותית בשיעור הנישואין הבין-יישוביים. שיעורים גבוהים של קשרי נישואין בין-יישוביים (יותר מ-25% במדגם הראשון, רק ב-6 יישובים, לעומת 17 במדגם השני). שיעורים נמוכים של קשרי נישואין בין-יישוביים (פחות מ-20%) נמצאו ב-13 יישובים במדגם הראשון, לעומת 3 יישובים בלבד במדגם השני.

נוסף על הגורמים שצוינו לעיל, ברור שקשרי הנישואין הבין-יישוביים מושפעים מתהליכי המודרניזציה ומשינויים חברתיים, כלכליים ותרבותיים, העוברים על החברה הדרוזית. שינויים אלה הביאו לירידת חשיבותם של גורמים שיוכיים ולעליית חשיבותם של גורמים הישגיים, המהווים קריטריון בבחירת בני זוג. שינוי זה בא לידי ביטוי, בין היתר, במתאם חיובי חזק ($R=0.78$) בין היקף קשרי הנישואין הבין-חמולתיים לאלה הבין-יישוביים.

בנוסף להבדלים בין היישובים מבחינת היקף התופעה של נישואין בין-יישוביים, נמצאו הבדלים בהיקף התופעה בקרב גברים ונשים. בחברה הדרוזית נקבע מקום המגורים של בני הזוג בהתאם למקום מגוריו של הבעל, ולכן כמעט בכל המקרים של קשרי נישואין בין-יישוביים עוזבת האישה את מקום מגוריה ועוברת לגור ביישוב מגורי בעלה. מהנתונים עולה, כי בעשרה יישובים הפער במספר הנשים והגברים שנישאו עם בני זוג מחוץ ליישובי מגוריהם היה קטן יחסית והגיע לכדי 1-5. בשאר היישובים נמצאו פערים יותר גדולים, מתוכם שבעה יישובים עם פער שלילי או חיובי של למעלה מ-10. בלוח 6 חושב מאזן הנישואין הבין-יישוביים לכל יישוב. ביישובים בהם נמצאו יותר גברים שנישאו לנשים מחוץ למקום מגוריהם יש "מאזן גברי", וביישובים בהם נמצאו יותר

לוח 5: התפלגות היישובים לפי שיעור קשרי הנישואין הבין-יישוביים בין השנים 1975–2004 (באחוזים)

רשימת היישובים	שיעור קשרי הנישואין הבין-יישוביים במדגם הראשון (1975–1993)	שיעור קשרי הנישואין הבין-יישוביים במדגם השני (1995–2004)
אבו-סנאן	15.7	35.11
בית-ג'ן	21.1	23.27
ג'וליס	10.6	26.85
ג'ת	19.5	37.61
דלית-אלכרמל	17.3	25.12
חורפיש	24.1	26.15
יאנוח	10.8	28.79
ירכא	8.1	20.68
כפר-יסיף	66.7	100.00
כפר-סמייע	25.9	55.56
כסרא	15.4	25.18
מע'אר	9.3	14.62
סג'ור	16.0	17.93
עוספיה	24.5	43.35
עין-אלאסד	72.7	80.00
פקיעין	16.5	30.28
ראמה	47.9	66.16
שפרעם	24.1	31.89
מג'דל-שמש	11.2	28.19
בקעאתה	16.0	18.75
מסעדה	35.4	63.56
עין-קינייה	16.7	33.34

מקור: ארכיון בית-הדין הדרוזי 1994, 2004.

נשים שנישאו לגברים מחוץ למקום מגוריהן יש "מאזן נשי". ניתן להבחין כי בכל היישובים נמצאו פערים בין שני המדגמים. בשבעה יישובים התהפכה התהפכה המגמה ממאזן נשי לגברי, כלומר ממצב בו היו יותר גברים שנישאו עם בנות זוג מחוץ ליישובי מגוריהם למצב בו נמצאו יותר נשים שהתחתנו עם בני זוג מחוץ ליישובי מגוריהם, ולהיפך. בקבוצת היישובים בעלי מאזן גברי גדול במיוחד במדגם הראשון בולט מעמד של בית-ג'ן, דלית-אלכרמל, חורפיש, עין-אלאסד, ראמה ושפרעם. במדגם השני בולט מעמד של בית-ג'ן, דלית-אלכרמל ועין-אלאסד. באותה מידה בולט המאזן הנשי של יישובים אחרים כגון עוספיה ומג'דל-שמש במדגם הראשון, והיישובים ירכא, מע'אר, סג'ור ובקעאתה במדגם השני.

בהנחה שהאוכלוסייה בכל היישובים מתפלגת בהתפלגות נורמלית ומספר הגברים והנשים דומה, קשה מאוד להסביר את ההבדלים בין נשים וגברים, וכן את ההבדל בין היישובים. תהליך קבלת

לוח 6: מציג את מאזן קשרי הנישואין מחוץ ליישובי המגורים לפי מין (מספר הגברים פחות מספר הנשים שהתחתנו מחוץ ליישובי מגוריהם - במספרים מוחלטים)

מדגם שני (1995-2004)			מדגם ראשון (1975-1993)			יישובים
מאזן	נשים	גברים	מאזן	נשים	גברים	יישוב
+3	30	33	0	18	18	אבו-סנאן
+13	56	69	+31	45	76	בית-ג'ן
+3	37	40	-8	31	23	ג'וליס
-10	37	27	-4	19	15	ג'ת
+17	97	114	+13	85	98	דלית-אלכרמל
+8	32	40	+22	16	38	חורפיש
+7	31	38	+4	10	14	יאנוח
-19	92	73	-7	43	36	ירכא
-2	9	7	-7	15	8	כפר-יסיף
-1	28	27	-5	26	21	כפר-סמייע
+8	27	35	+4	16	20	כסרא
-15	59	44	-2	42	40	מע'אר
-11	30	19	-2	22	20	סג'ור
0	101	101	-17	106	89	עוספיה
+11	9	20	+13	85	98	עין-אלאסד
+6	27	33	+1	22	23	פקיעין
-1	44	43	+21	25	46	ראמה
+4	40	44	+17	29	46	שפרעם
+1	72	73	-22	60	38	מג'דל-שמש
-16	49	33	+2	26	28	בקעאתה
-2	70	68	-4	33	29	מסעדה
-4	23	19	0	8	8	עין-קיניה

מקור: ארכיון בית-הדין הדרוזי 1994, 2005.

ההחלטות על נישואין בכלל ועל נישואין בין-יישוביים בפרט מושפע מאוד מעמדות ההורים, הקרובים ובמידה מסוימת גם החברים. כמו כן הוא מושפע מדעות קדומות על גברים ונשים ביישובים השונים. משיחות עם מרואיינים ביישובי המחקר עולה כי קיימים סטריאוטיפים שונים לגבי הבחורות ביישובים השונים. לדוגמה, הבחורות של יישובים מסוימים נתפסות כ"מודרניות" ושל יישובים אחרים כ"יפות" או "נחמדות".

חשוב לציין, כי התנהגות הנשים הראשונות שנישאו ביישובי הבעל, והרושם שהן משאירות משפיעים מאוד על המשך קשרי הנישואין בין שני היישובים ועל עוצמתם. רושם טוב של קשרי נישואין ראשוניים עם יישוב מסוים מביא בדרך כלל להמשך הקשרים בין שני היישובים, ולהיפך.

המבנה המרחבי של קשרי הנישואין הבין-יישוביים

לכל אחד מן היישובים הדרוזיים יש מערכת קשרי נישואין בין-יישוביים שונה ומיוחדת מבחינת מספר היישובים, ומספר הקשרים עם כל אחד מאותם יישובים. הנתונים בלוח 7 מצביעים על הבדלים גדולים בין היישובים. במדגם הראשון נמצא כי ל-17 יישובים יש מערכת אינטראקציה

לוח 7: התפלגות היישובים הדרוזיים, לפי מספר היישובים שנמצאו ביניהם קשרי נישואין

מספר יישובים מתקשרים במדגם הראשון	מדגם ראשון (1975-1993)	מדגם שני (1995-2004)
5-1	עין-קינייה	כפר-יסיף, עין-קינייה
10-6	מסעדה, יאנוח, סג'ור, כפר-יסיף	כפר-סמיע, סג'ור, עין-אלאסד, מג'דל-שמש, בקעאתה, מסעדה
15-11	אבו-סנאן, ג'וליס, ג'ת, בקעאתה, פקיעין, עין-אלאסד, כסרא, שפרעם, ראמה	אבו-סנאן, ג'ת, דלית-אלכרמל, כסרא, מע'אר, עוספיה, פקיעין, ראמה, שפרעם
20-16	מע'אר, כפר-סמיע, מג'דל-שמש, דלית-אלכרמל, חורפיש, ירכא, עוספיה, בית-ג'ן	בית-ג'ן, ג'וליס, חורפיש, יאנוח, ירכא

מקור: ארכיון בית-הדין הדרוזי 1994, 2005.

של קשרי נישואין עם יותר מ-10 יישובים, לעומת 14 יישובים במדגם השני. מהשוואה בין נתוני המדגם הראשון והשני עולה כי מערכת האינטראקציה של קשרי הנישואין של 8 יישובים הצטמצמה ומספר היישובים שאתם היו קשרי נישואין קטן. במקביל נמצא כי 12 יישובים נשארו באותה קבוצה מבחינת מספר היישובים שעמם נמצאו קשרי נישואין, ורק שני היישובים ג'וליס ויאנוח הרחיבו את מערכת הקשרים שלהם. בסך הכל מצביעים הנתונים על התחזקות המערכת האינטראקטיבית של קשרי נישואין בין היישובים הדרוזיים, למרות השינויים וההבדלים בין המדגם הראשון והשני.

המבנה המרחבי של המערכת האינטראקטיבית של נישואין בין-יישוביים מורכב משלוש מערכות משניות:

1. מערכת אינטראקציה אזורית: קשרי נישואין בין-יישוביים מאותו אזור גאוגרפי.
2. מערכת אינטראקציה ארצית: קשרי נישואין בין-יישוביים מאזורים גאוגרפיים שונים.
3. מערכת אינטראקציה בין-ארצית (מזרח תיכונית): קשרי נישואין בין יישובים דרוזיים ישראליים ויישובים דרוזיים בלבנון, בסוריה ובירדן.

המערכת האזורית

מערכת זו כוללת את קשרי הנישואין הבין-יישוביים שבכל אחד מחמשת אזורי המחקר: גליל עליון מרכזי, גליל עליון מערבי, גליל תחתון, הר הכרמל ורמת הגולן. מערכת אינטראקציה זו היא הגדולה ביותר, משום שהיא כוללת יותר ממחצית קשרי הנישואין הבין-יישוביים שנמצאו בתקופת 11 השנים של שני המדגמים.

קיומן של מערכות אינטראקציה אזוריות חזקות של קשרי נישואין בין-יישוביים מדגיש, כאמור, את השפעת המרחק על עוצמות האינטראקציה. בגליל התחתון ובכרמל נמצאו קשרי נישואין בין שני

צמדי היישובים בכל אחד משני האזורים, ואילו בשלושת האזורים האחרים נמצאו קשרי נישואין בין מרבית היישובים באזור. ל-12 מתוכם יש קשרי נישואין עם כל יישובי האזור בו הם ממוקמים בשני המדגמים (לוח 8). ממצאים דומים להשפעת המרחק על עוצמת קשרי הנישואין הבין-יישוביים נמצאו גם באזורים אחרים בעולם. לדוגמה, Hastings (1988: 138) במחקרו על מערכת קשרי הנישואין בקרב שבט ה-Dhund באפגניסטן, מצא כי המרחק בין הכפרים משפיע מאוד על מספר קשרי הנישואין בין הכפרים. הוא מציין כי מרבית קשרי הנישואין היו בין כפרים המרוחקים זה מזה עד 5 ק"מ. בדומה נמצא שמרבית קשרי הנישואין הבין-כפריים בדרום מזרח הודו היו בין כפרים שהמרחק ביניהם לא עולה על 40 ק"מ, ורק מקצתם היו בין כפרים שהמרחק ביניהם היה גדול מ-40 ק"מ (Gupta 1974: 67).

עוצמת קשרי הנישואין הבין-יישוביים בגליל העליון, המרכזי והמערבי בתוך האזור נמוכה מזו הקיימת בגולן ובכרמל. מחצית הגברים והנשים בשני האזורים, שנישאו לבני זוג מחוץ ליישוב מגוריהם, נישאו לבני זוג מאזור התיישבותם. גודל האוכלוסייה הדרונית בגליל, ריבוי היישובים והקרבה הטריטוריאלית בין יישובי הגליל העליון המערבי, המרכזי והתחתון, חיזקו את מערכת הקשרים ביניהם וגרמו לשיעור גבוה של קשרי נישואין.

המערכת הארצית (הבין-אזורית)

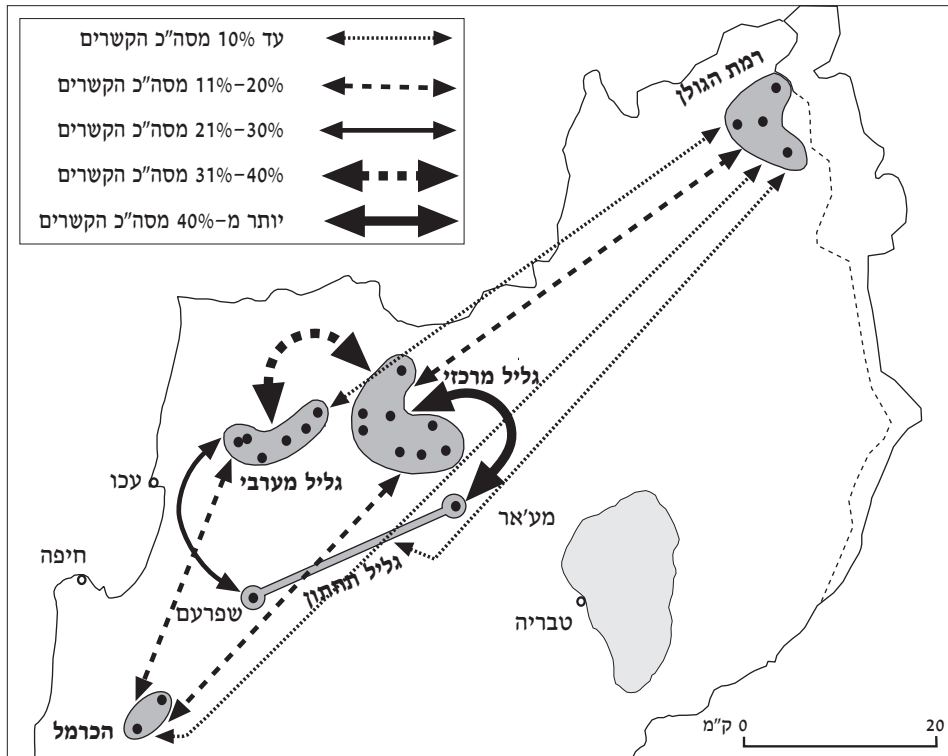
מערכת האינטראקציה הארצית של קשרי נישואין בין-יישוביים היא חלק בלתי נפרד מן המערכת האינטראקטיבית החברתית הדרונית. המערכת הארצית נוצרה על ידי קשרי נישואין בין יישובים מהכרמל, מהגליל העליון והתחתון ומרמת הגולן. מעיון באיור 1, המתאר את עוצמות הקשרים בין אזורי ההתיישבות הדרונית בארץ ובנתוני לוח 9, נמצאה שונות בעוצמות קשרי הנישואין

לוח 8: התפלגות היישובים, לפי מספר יישובי האזור שנמצאו ביניהם קשרי נישואין בין-יישוביים

מספר היישובים המתקשרים	מדגם שני (1995-2004)	מדגם ראשון (1975-1993)	מספר יישובי האזור	אזור ההתיישבות
2	עין-אלאסד		8	גליל עליון מרכזי
3	סג'ור			
4	כפר-סמיע			
5	פקיעין	ראמה, סג'ור, פקיעין, עין-אלאסד		
6	כסרא, ראמה	חורפיש, כסרא וכפר-סמיע		
7	חורפיש, בית-ג'ן	בית-ג'ן		
2	כפר-יסיף		6	גליל עליון מערבי
3	ג'ת	יאנוח		
4	יאנוח, ירכא	אבו-סנאן וכפר-יסיף		
5	אבו-סנאן, ג'וליס	ג'וליס, ג'ת וירכא		
1	מע'אר ושפרעם	מע'אר ושפרעם		
1	דלית-אלכרמל ועוספיה	דלית-אלכרמל ועוספיה	2	גליל תחתון
1	מסעדה, מג'דל-שמס, בקעאתה ועין-קיניה	מסעדה, מג'דל-שמס, בקעאתה ועין-קיניה	2	הר-הכרמל
3	בקעאתה ועין-קיניה		4	רמת הגולן

הבין-יישוביים בתוך האזורים הגאוגרפיים השונים. בגליל התחתון רק 3.3% מקשרי הנישואין הבין-יישוביים הם קשרים בין יישובים באזור הגאוגרפי של מע'אר ושרעם, לעומת יותר מ-30% בגליל העליון המרכזי והמערבי, יותר מ-47% באזור הכרמל וכ-71% ישובי רמת הגולן. ההבדלים הבין-אזוריים הם בעיקר תוצאה של גורמים כמו המרחק הגאוגרפי בין היישובים, מערכת קשרי השארות בין היישובים, הרכב וגודל אוכלוסיית היישובים. לדוגמה, מערכת קשרי הנישואין החלשה בין שפרעם ומע'אר בגליל התחתון היא תוצאה ישירה של המרחק הגאוגרפי בין שני היישובים, בעוד שהאינטראקציה החזקה בין יישובי רמת הגולן או בין יישובי הכרמל היא גם תוצאה ישירה של הקרבה בין היישובים.

בנתוני לוח 9 ואיור 1 ניתן להבחין כי גם עוצמות קשרי הנישואין הבין-יישוביים בין האזורים השונים איננה אחידה. מערכת האינטראקציה החזקה ביותר של קשרי נישואין בין-אזוריים נמצאה במדגם השני בין יישובי הגליל העליון המרכזי והתחתון, ובמקום השני נמצאה זו שבין יישובי הגליל העליון המרכזי והמערבי. לעומת זאת, מערכות האינטראקציה החלשות ביותר נמצאו בין יישובי כל האזורים ובין יישובי רמת הגולן. בשל המצב המיוחד של רמת הגולן, נשות הגליל והכרמל לא

איור 1: עוצמות של קשרי נישואין בין-אזוריים במערכת האינטראקציה הארצית בשנים 1995-2004

לוח 9: קשרי נישואין בין-אזוריים בשנים 1975–2004 (באחוזים)

רמת הגולן	כרמל	גליל תחתון	גליל מערבי	גליל מרכזי	
13.1	16.8	45.0	37.3	31.5	גליל מרכזי
7.7	18.6	24.2	31.2	31.5	גליל מערבי
4.8	15.0	3.3	24.2	45.0	גליל תחתון
3.6	47.5	23.1	15	11.5	כרמל
70.8	2.1	4.4	3.8	5.4	רמת הגולן
100%	100%	100%	100%	100%	סה"כ

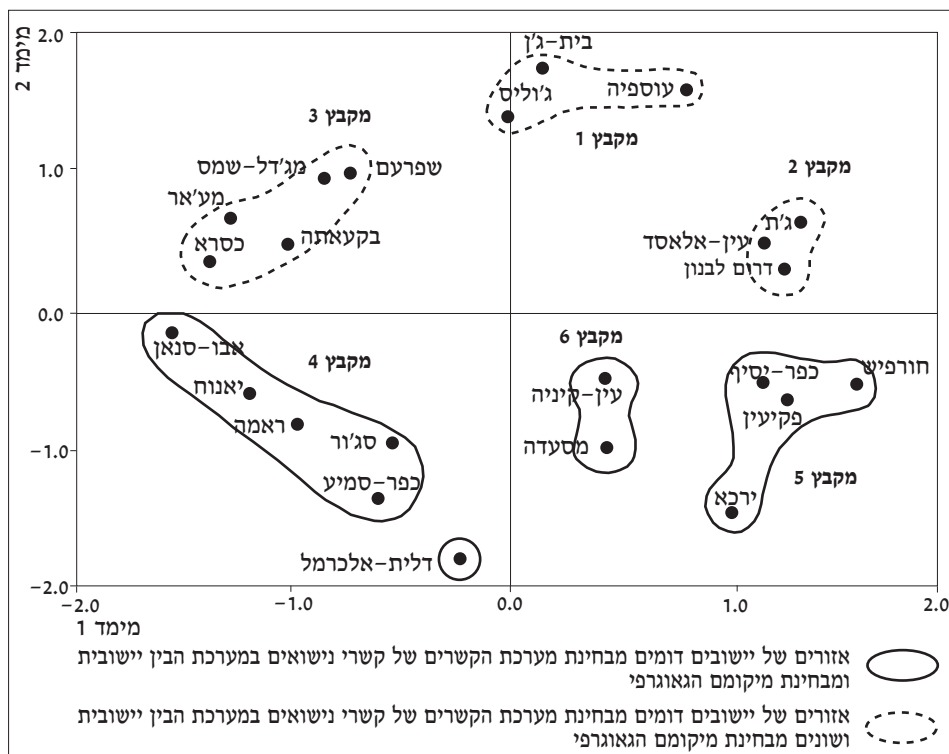
מקור: ארכיון בית-הדין הדרוזי 2004.

נוטות להינשא לבני זוג מרמת הגולן. צמצום קשרי הנישואין הבין-אזוריים של תושבי רמת הגולן נובע בעיקר ממצבה הגאופוליטי המיוחד של רמת הגולן – אזור ספר מרוחק ומנותק משאר אזורי ההתיישבות בארץ – ומחוסר הוודאות באשר למעמד ולסיפוחם הסופי של יישובי הגולן לישראל. כלומר, קיים חשש מניתוק הקשר עם יישובי האם במקרה של החזרת הגולן לסוריה.

סדר הקשרים במערכת קשרי הנישואין הבין-יישובית

ניתוח קשרי הנישואין במערכת האינטראקציה הבין-יישובית באמצעות תוכנת SSA ובעזרת מפת ניתוח מאפשר לבדוק את הדמיון בין היישובים. שיטת סילום רב-ממדית זו נועדה ליצור ייצוג מרחבי של הסדר הסימולטני או סדר הקשרים של משתנים במערכת בממדים המזעריים האפשריים. המשתנים בניתוח זה הם 22 יישובי המחקר, התשומה לניתוח היא מטריצה של מרחק/דמיון בין המשתנים, ואילו התפוקה היא דיאגרמה המרחבית. במילים אחרות, פירוש הדבר הענקת ייצוג צורני-מרחבי ליחסי הדמיון והשוני בין היישובים הדרוזיים בהסתמך על קשרי הנישואין הבין-יישוביים. יישובי המחקר מוצגים בדיאגרמה המרחבית כנקודות, שהמרחקים ביניהן מותאמים לסדר הסימולטני של הדמיון בין היישובים.

כדי לקבל את איור 2 הוזנו למחשב נתונים במטריצה שכללה את סך כל קשרי הנישואין של הגברים והנשים במערכת האינטראקציה הבין-יישובית. איור זה הוא דיאגרמה מרחבית של שני ממדים, שהנקודות מציינות בה את היישובים, את פיזורם המרחבי ואת הסדר הסימולטני של הדמיון ביניהם. בדומה להבדלים בין היישובים שנמצאו במפות הזרימה, עולה מאיור זה כי רק לגבי מחצית מיישובי המחקר נמצאה התאמה בין המיקום הגאוגרפי ובין הדמיון בין היישובים מבחינת מערכת האינטראקציה של קשרי הנישואין. מקבצי היישובים מס' 1, 2 ו-3 באיור כוללים יישובים שונים מבחינת מיקומם הגאוגרפי, הדומים מבחינת מערכת קשרי הנישואין הבין-יישובית שלהם. לעומת זאת, מקבצים מס' 4, 5 ו-6 כוללים יישובים דומים הן מבחינת מיקומם הגאוגרפי והן מבחינת האינטראקציה של קשרי הנישואין הבין-יישוביים.

איור 2: ניתוח המרחב המזערי של יישובי המחקר בהקשר לקשרי הנישואין באינטראקציה הבין-יישובית

לא נמצאו במחקר הסברים חד משמעיים לדמיון/הבדל בין היישובים מבחינת קשרי הנישואין הבין-יישוביים. ההבדל נובע בחלקו מן המרחקים הפיזיים וממיקומם הגאוגרפי של יישובי המחקר בגליל, בכרמל ובגולן. אולם ברור שבעידן של טכנולוגיה מתקדמת, המרחק בין האזורים והיישובים מתקצר והשפעתו מצטמצמת. חלק אחר של הדמיון/ההבדל בין יישובי המחקר מושפע מקיומן של מערכות אינטראקציה חברתיות-מרחביות אחרות. השפעתן של מערכות אלה באה לידי ביטוי, בין השאר, בקורלציה חזקה בין קשרי השארות לקשרי חברות ונישואין.

המערכת הבין-ארצית (המזרח תיכונית)

המצב הביטחוני והמלחמות, בצירוף קשיי התחבורה והתקשורת, לא איפשרו בעבר את קיומן של קשרים חברתיים מפותחים בין אזורי ההתיישבות הדרוזית במזרח התיכון. שיפור המצב הביטחוני והיציבות היחסית בתקופת המנדט הבריטי שיפרו מעט את מערכת הקשרים בין הקהילה הדרוזית בארץ-ישראל ובין הקהילות הדרוזיות בסוריה, לבנון וירדן. באותה תקופה היו קשרי הנישואין מצומצמים ביותר, רובם קשרי נישואין של גברים דרוזיים מארץ-ישראל עם בנות זוג דרוזיות מסוריה ומלבנון. לעומת זאת, לא נמצאו כמעט מקרים של קשרי נישואין בין נשים דרוזיות מארץ-

ישראל ובני זוג דרוזיים מארצות אחרות בשל המצב הכלכלי והביטחוני הלא יציבים ששררו באותה תקופה בסוריה ובלבנון, ובמיוחד בשל מצבם של הדרוזים, שהתגוררו ברובם באזורים הרריים, עניים ומנותקים.

השינויים הפוליטיים במפת המזרח התיכון לאחר מלחמת העולם השנייה ערערו ושיבשו את מערכת הקשרים בין ארבעת הריכוזים הדרוזיים במזרח התיכון. הקמתן של המדינות החדשות במקום המנדט הבריטי והצרפתי, וההסכמים שנחתמו וקבעו את הגבולות החדשים הביאו לניתוק חלקי של הקשרים בין הקהילות הדרוזיות. מערכת האינטראקציה החברתית הושפעה במיוחד מהקמתה של מדינת ישראל בשנת 1948, שגרמה לניתוקם של הדרוזים בישראל מאחיהם בלבנון, בסוריה ובירדן.

מלחמת ששת הימים (1967) גרמה לניתוק יישובי הדרוזים ברמת הגולן מיישובי הדרוזים האחרים בסוריה ובלבנון, ועם זאת לחידוש קשריהם עם יישובי הדרוזים בארץ, בעיקר בתחום קשרי הנישואין. הדרוזים של הגולן מקושרים בקשרי נישואין עם יישובים דרוזיים בגליל העליון המרכזי, המערבי והתחתון ועם יישובי הכרמל. במהלך שלושים השנים האחרונות התפתחה, כאמור, מערכת קשרי נישואין עם מרבית היישובים הדרוזיים בארץ, ובמיוחד עם יישובי הגליל העליון המרכזי, הקרובים יותר מבחינה גאוגרפית.

מלחמת שלום הגליל (1982) גרמה לניתוק חלקי של יישובי הדרוזים בדרום לבנון מיישובי הדרוזים האחרים בלבנון, ועם זאת לחידוש חלקי של הקשרים בינם ובין יישובי הדרוזים בארץ וברמת הגולן (לוח 10). תקופת הקשר החלקי המחודש בין היישובים הדרוזיים בארץ וביישובי הדרוזים בדרום לבנון (חצביא, עיחא, עין-עטא, שויה, מארי, כפר-קוק, צידון, עאליה ועין-קינייה) קצרה בהשוואה לתקופת הקשר המחודש עם יישובי הגולן, ולמרות זאת נמצאו יותר קשרי נישואין עם יישובי דרום לבנון מאשר עם יישובי רמת הגולן. בעיקר בולטת מערכת קשרי הנישואין החזקה עם הגליל העליון המרכזי, ובמיוחד עם היישוב חורפיש, היישוב הקרוב ביותר לגבול לבנון, שחמולות רבות שמוצאן מעבר לגבול מתגוררות בו. קשרי הנישואין עם יישובי דרום לבנון הם קשרים חד-סטריים, כלומר כל הקשרים הם של דרוזים ישראליים מבוגרים יחסית, אלמנים או גרושים, עם בנות זוג לבנוניות, גם הן מבוגרות יחסית. חשוב לציין כי במחקר לא נמצא אפילו קשר נישואין אחד של בחורה דרוזית ישראלית עם בחור לבנוני. משיחות עם בני זוג שבת-זוגם לבנונית ועם בחורות ומשפחות שיש להן קשרי שארות עם משפחות לבנוניות, נמצא כי ההתנגדות לקשרי נישואין עם בחורים לבנוניים נובעת משיקולים של היעדר קשרים עם ישראל והחשש מניתוק הקשר בין הבחורה ומשפחתה. גם שיקולים כלכליים וביטחוניים מנעו עד כה את קיומם של קשרי נישואין מסוג זה.

לוח 10: התפלגות קשרי הנישואין הבין-ארציים בין קהילות דרוזיות (במספרים מוחלטים)

קשרי נישואין בין-ארציים 1975-2004				
לבנון	סוריה	ירדן	אחר	סה"כ
112	103	57	1	273

מאז הניתוק עם סוריה (1967) הצטמצמו הקשרים החברתיים וקשרי הנישואין בין יישובי רמת הגולן ובין היישובים בסוריה בצורה ניכרת. בשלושים השנים האחרונות נמצאו 103 קשרי נישואין בין יישובי רמת הגולן הדרוזיים והיישובים שהבא בהר הדרוזים, וקשר אחד עם היישוב ח'דר שלמרגלות החרמון בצד הסורי. רוב המקרים הם של גברים מרמת הגולן, שנישאו לבנות זוג קרובות משפחה מסוריה. גם מערכת הקשרים החברתיים של יישובי רמת הגולן עם היישובים הדרוזיים מעברו השני של החרמון הלבנוני פסקו כמעט לחלוטין לאחר מלחמת ששת הימים. קשרים אלה התחדשו חלקית לאחר מבצע שלום הגליל. לכן, בשבע שנות המדגם נמצאו ביניהם חמישה קשרי נישואין בלבד.

השלום עם ירדן חידש את הקשרים בין הדרוזים הישראליים והירדניים, שהיו מנותקים מאז 1948. בעקבות חידוש הקשר וחילופי ביקורים ראשוניים בין קרובי משפחה משתי הקהילות נוצרו ביניהן שלושה קשרי נישואין. בשלושת המקרים היו הגברים ישראלים ובנות זוגם ירדניות. אין ספק, כי מערכת הקשרים החברתית בין שתי הקהילות תמשיך להתחזק בעתיד, כל עוד יאפשרו זאת המצב המדיני ומערכת היחסים בין ישראל לירדן.

למרות הגבולות הסגורים ומצב המלחמה בין ישראל לשכנותיה, נמצא כי קשרים חברתיים מצומצמים המשיכו להתקיים בין שלוש הקהילות הדרוזיות הגדולות במזרח התיכון. לכן יש להניח, כי גבולות פתוחים בעת שלום בעתיד יביאו להתפתחות ולחיזוק המערכת האינטראקטיבית החברתית בין הדרוזים בישראל, בסוריה ובלבנון.

מערכת אינטראקציה פתוחה – נישואי תערובת

במרכזו של המבנה החברתי של העדה הדרוזית עומדת המשפחה, ואחריה החמולה והקהילה. יתר על כן, קיימת אמונה בקרבת דם בין כל הדרוזים בעולמנו. אמונה זו מבוססת על העובדה, שהדת הדרוזית וחוקי המעמד האישי אינם מתירים נישואים מחוץ לעדה (דנה 1974; פלאח 1974; Layish 1982). החל משנת 1043, עם סיום ההטפה וסגירת שערי הכניסה לדת הייחוד הדרוזית, אין הדת הדרוזית מקבלת מאמינים חדשים. מכאן שהדרוזים כעם הם צאצאיהם של מקבלי הדת הדרוזית בשנים 1017–1043 (סאלח 1989: 36).

הדרוזים שומרים על ייחודם הדתי, התרבותי והעדתי למרות השינויים ותהליכי המודרניזציה המתרחשים בחברה וביישובים הדרוזיים. יחד עם זאת, יש הטוענים כי בימינו מתרופפת והולכת המסגרת החברתית המסורתית שאפיינה את הדרוזים בעבר עקב שינוי דפוסי התעסוקה והמעבר מעיסוק בחקלאות לענפי כלכלה אחרים, כגון ביטחון, שירותים ותעשייה מחוץ ליישובי המגורים. לדרוזי הצעיר, שאורח חייו והשקפותיו שונים מאלו של בן הדור הקודם, יש בנוסף להשכלתו, פחות בלמים בפני השפעות חיצוניות. לדעת דנה (1998), גורם תהליך זה בין היתר לתופעה, שאינה שכיחה עדיין, של הקמת משפחות וקשרי נישואין עם בנות זוג שאינן מקרב העדה. בארבעים השנים

שבין 1950 ל-1990 נספרו פחות ממאה מקרים של דרוזים "תועים" או "סוטים" מתפיסת אמונתם הדתית, שהקימו קשרי נישואין עם בנות זוג שאינן מקרב האוכלוסייה הדרוזית. אולם יש לציין, שבמהלך אותן שנים לא נמצאו קשרי נישואין בין דרוזיות ובני זוג שאינם דרוזים.

הדת הדרוזית איננה מתירה נישואין מחוץ לדת וכל דרוזי/ת הנישא/ת לבן/בת שאיננו/ה דרוזי/ת, מפסיק להיות דרוזי ומאבד את הקשר עם הדת והעדה. את קשרי הנישואין בין בני זוג דרוזים ובנות זוג שאינן דרוזיות ניתן לחלק לארבע קבוצות. הקבוצה הראשונה כוללת 50 מקרים של קשרי נישואין בין גברים דרוזים ונשים יהודיות. כשליש מהם עשו זאת לאחר גיור במטרה למנוע כפילות דתית במשפחתם, ואילו שני השלישים הנותרים עשו זאת בדרך של נישואין אזרחיים או בדרך של חיים משותפים במעמד של "ידועים בציבור". הקבוצה השנייה כוללת 46 מקרים של קשרי נישואין בין גברים דרוזים ונשים מוסלמיות. הקבוצה השלישית כוללת 11 מקרים של קשרי נישואין בין גברים דרוזיים ונשים נוצריות, והקבוצה הרביעית כוללת שמונה מקרים, שקשה היה לזהות בהם בוודאות את דתן של בנות הזוג. כלומר במהלך ארבעים השנים האחרונות נמצאו 115 קשרי נישואין בין גברים דרוזים ונשים שאינן דרוזיות (דנה 1998: 94-99; בית-הדין הדרוזי בעכו; סקר שדה). מספרם הגדול יחסית של קשרי נישואין עם בנות זוג יהודיות (יותר ממחצית מהמקרים) קשור, בין היתר, בשירות הצבאי של הצעירים הדרוזים ובתעסוקתם לאחר מכן בשירותי הביטחון השונים, המספקים שפע של הזדמנויות להכיר בנות זוג יהודיות.

המבנה המרחבי של מערכת נישואי התערובת

הקושי הרב באיתור מקום מגוריהם של הדרוזים הנישאים לבנות זוג שאינן דרוזיות ונאלצים לגלות מיישובי מגוריהם, בד בבד עם ממדיה המצומצמים של התופעה, מקשים על איתור המבנה המרחבי של המערכת. אולם למרות זאת ניתן להבחין שבמרבית היישובים הדרוזיים מתגורר דרוזי אחד לפחות, שנישא לבת זוג שאיננה דרוזית. מממצאי בית-הדין הדרוזי עולה, שמרבית ה"תועים" היו מיישובים דרוזיים מעורבים, כגון עוספיה, ראמה, שפרעם ומע'אר, או מיישובים דרוזיים גדולים כגון ירכא ובית-ג'ן.

בני העדה הדרוזית רואים בחומרה את תופעת הנישואין המעורבים, ולכן נאלצים זוגות אלה לנטוש את יישובי הדרוזים. מתוך הנתונים עולה, כי יישובים מסוימים מועדפים על פני יישובים אחרים כיעד להתיישבות. לדוגמה, ערי המטרופולין חיפה, ירושלים וכרמיאל. חלק מן הזוגות המעורבים העדיפו לחיות ביישובים מוסלמיים, חלק קטן נוסף נדד ליישובים ביהודה ושומרון (דנה 1998: 97) ובודדים הרחיקו עד אירופה, קנדה וארצות-הברית. יש לציין, כי קיים קושי באיתור מקום התיישבותם של הזוגות המעורבים, ראשית, כיוון שהם מעדיפים לחיות בניחוח מוחלט מקרוביהם ומיישוביהם המקוריים, ושנית, כיוון שהם נוטים לנדוד ולשנות את מקום מגוריהם בתדירות גבוהה יחסית.

מעמדם של נישואי התערובת בחברה הדרוזית

נושא נישואי התערובת של הדרוזים וגורל צאצאיהם נדון לראשונה בבית-הדין הדרוזי בשנת 1977. בהחלטה תקדימית, החתומה על ידי חבר הקאדים של שתי ערכאות בתי-הדין הדרוזיים, צוין כי:

- מאז קיומה גינתה העדה הדרוזית ופסלה כל נישואין מעורבים מתוך מגמה לשמור על אחדות העדה, על יסודותיה הדתיים ועל המשך קיומה.

- בשנים האחרונות יש ריבוי של נישואי תערובת. אם יימשך מצב זה הוא עלול לגרום לנזקים לעדה הדרוזית, ולכן יש לפעול במטרה לשים קץ לנישואין מסוג זה או להפחיתם לטובת העדה.

- העדה הדרוזית אינה יכולה להכיר בדרוזיות של ילדים שנולדו מנישואין עם מי שאינם דרוזים.

גם ברמת הגולן הופץ כרוז המאיים על כל מי שישא אישה דרוזית, והוא צפוי לחרם דתי וחברתי ולגירוש מן היישוב, כולל צאצאיו, לכל ימי חייו. גם הוריו נקראים לגרשו, להחרימו, לשלול את זכויותיו, לנדונו מן הצוואה ולנשל אותו מהירושה עד סוף ימיו.

כלפי דרוזים כאלה, הנישאים לשאינן דרוזיות, מגלים בני המשפחה והחברה יחס בולט של עוינות. הדרוזים רואים בכך פגיעה דתית חמורה, אך נלווית לכך גם תחושה של ביזיון והשפלה. אחד הממצאים הבולטים הראה שהדבר גרם לניתוק חלק מקשרי הנישואין האלה לאחר תקופה קצרה, וחלק לאחר תקופה של עשרות שנים. מרבית הדרוזים שהפסיקו קשרי נישואין אלה וחזרו לדתם טענו, כי "עזיבתם" את הדת ויציאתם מן החברה הדרוזית היו תוצאה ישירה מחוסר מודעותם לזהותם הייחודית. בקבוצה זו היו גם אבות לילדים, שכתוצאה משיבתם לאמונתם המקורית נאלצו לנטוש את צאצאיהם ולהתנער מהם.

חשוב לציין, כי אנשי דת ומנהיגים דרוזים טוענים, שלמרות תהליכי המודרניזציה העוברים על החברה ועל היישובים הדרוזים, היקף התופעה מצומצם. לדעתם בולמים את התופעה הנידוי החברתי והדתי והיחס הנוקשה של החברה, ובעיקר של ההנהגה הדתית כלפי התועים מצד אחד, והתנגדות החברה ובית-הדין הדרוזי להכיר ב"דרוזיות" של צאצאי התועים מצד שני, ומונעים את התפתחות מערכת האינטראקציה הפתוחה של קשרי נישואין עם בני עדות אחרות, תופעה חדשה יחסית, שלא הייתה מוכרת קודם לכן בקרב האוכלוסייה הדרוזית בישראל. האכסוגמיה של קשרי נישואין מחוץ לעדה גורמת להסתעפות יתר של הקשרים ולהחלשת הנאמנות התוך-עדתית. לדעת אנשי הדת וההנהגה הדרוזית האכסוגמיה מרבה פירוד, יוצרת ניגוד התחייבויות ומסכנת את המשכיות הקיום והייחוד של העדה המהווה פחות משני אחוזים מכלל אוכלוסיית ישראל.

לסיכום, קשרי אינטראקציה חברתיים בין היישובים הדרוזיים התקיימו במרוצת ההיסטוריה. אחד הביטויים הבולטים של מערכת אינטראקטיבית זו הם קשרי הנישואין הפנים-יישוביים, הבין-

יישוביים והבין-אזוריים שמתחזקים בהתמדה מאז הקמת המדינה. קשרים אלה יוצרים את החוליה החזקה ביותר במערכת האינטראקטיבית החברתית-מרחבית של הדרוזים בארץ.

ממצאי המחקר מצביעים על קיומה של אינטראקציה מרחבית אקטיבית בין יחידים ובין קבוצות בקהילה הדרוזית. האינטראקציה של קשרי נישואין פנימיים בתוך היישוב היא דוגמה לאינטראקציה בין יחידים, בעוד שמערכת קשרי הנישואין בין היישובים היא דוגמה לאינטראקציה בין קבוצות. במקרה זה מוגדר כל יישוב כקבוצה נפרדת המשתייכת לאותה קהילה.

לשתי מערכות האינטראקציה, התוך-יישובית הפנימית והבין-יישובית, יש שדות אינטראקציה שונים בגודלם ובצורתם. גודל שדה המערכת היישובית תלוי בגודל האוכלוסייה ובשטח היישוב, לפיכך יש לדלית-אלכרמל, מע'אר וירכא שדות אינטראקציה יישובית גדולים יחסית, ולכפר-יסיף ועין-אלאסד שדות אינטראקציה קטנים יחסית.

השינויים הבולטים ביותר שנמצאו במערכת האינטראקציה של קשרי הנישואין בקרב הדרוזים שנידונו במחקר זה הם הירידה המתמדת בשיעור הנישואין הפנים-יישוביים מול העלייה המשמעותית בשיעור קשרי הנישואין הבין-יישוביים והירידה המתמדת בשיעור הנישואין הפנים-חמולתיים מול העלייה הבולטת בשיעור קשרי הנישואין הבין-חמולתיים.

ניתוח הדפוסים השונים של קשרי הנישואין מעלה, כי עיקר תפקידם הוא בקיום איזון עדין וגמיש בין ההסתגרות התוך-חמולתית והתוך-יישובית ובין הקשר הבין-חמולתי והבין-יישובי. האנדוגמיה של קשרי נישואין תוך-ובין-יישוביים היא, למעשה, מנגנון המקיים את גבולות ההתבדלות, שומר על אחידות החברה הדרוזית ועל ליכודה ומבטיח את המשך קיומה כיחידה מובחנת. באופן כזה מסמלת משמעות המושג "קהילה דרוזית" הרבה יותר מאוסף אנשים המחזיקים בדת הדרוזית והחיים במרחב משותף.

פרק שלישי: מערכת קשרי הדם והשארות בקרב העדה הדרוזית (המערכת האינטראקטיבית-מרחבית של קשרי שארות)

קשרי השארות מהווים חלק חשוב מאוד במערכת הקשרים החברתית של העדה הדרוזית. הם משפיעים מאוד על אופי החיים ביישובים הדרוזיים, על התנהגות היחיד ועל דמותו. מערכת קשרים זו, ביחד עם מערכות אינטראקציה אחרות, יוצרת מרקם מיוחד של קשרים חברתיים בתוך היישובים הדרוזיים וביניהם, מחזקת את הסולידריות בין בני העדה ויוצרת חברה מגובשת, שהצליחה לשמור על בדלנות ולא להתבולל או להיטמע ברוב הערבי המוסלמי, שבתוכו חיה. חברה זו המשיכה לשמור על ייחודה הדתי והאתני במשך מאות שנים. פרק זה דן במערכת האינטראקטיבית של קשרי השארות, ומתמקד בעיקר בארבע שאלות מרכזיות:

- מהם דפוסי קשרי השארות.
  - מהו המבנה המרחבי של מערכות האינטראקציה השונות של קשרי קרובים.
  - האם ניתן לאתר רגיונליות במרחבי מערכת השארות בין היישובים.
  - באיזו מידה משפיעה מערכת קשרי השארות על מערכות קשרים אחרות.
- במערכת האינטראקציה של קשרי שארות, בדומה לשתי מערכות האינטראקציה האחרות, זו של הנישואין וזו של החברות (נראה להלן), ניתן להבחין בין שלוש תת-מערכות:

- מערכת קשרי קרובים בתוך היישובים (פנים-יישוביים).
- מערכת קשרי קרובים בין היישובים (בין-יישובית).
- מערכת קשרי קרובים בין ארצית (מזרח-תיכונית).

המערכת האינטראקטיבית של קשרי שארות פנים-יישוביים

סעיף זה מתמקד בתיאור מערכת קשרי הנישואין הפנים-יישובית ביישובי המחקר ובניתוחה. דיון זה חשוב כשלעצמו, אך חשוב גם להבנת מערכת האינטראקציה של קשרי השארות בין היישובים הדרוזיים.

דפוסים של קשרי שארות פנים-יישוביים

השארות (kinship) היא הקשר החברתי שנוצר כתוצאה מקשרי דם ומקשרי נישואין (Allan 1989: 31). בדרך כלל מיוחסים קשרי השארות לאב המשפחה (patrilineal lineage), לאם המשפחה (matrilineal lineage) או לשניהם (joint lineage) (אלחסן 1985; Fox 1967).

בדומה לחברות אחרות במזרח התיכון, ניתן להבחין בחברה הדרוזית בארבעה סוגים של קשרי שארות, היוצרים שושלות יוחסין מורכבת של קרובי משפחה, שיש ביניהם קשרי דם:

- קשרי שארות מדרגה ראשונה: הקשרים שבין אב לבנו, בין אם לבנה או בין אח לאחותו, כלומר: מערכת של קשרי שארות בין חברי המשפחה הגרעינית (nuclear family או simple family). זהו מבנה השארות הפשוט ביותר, הכולל בעל, אישה וילדים (איור 3א). במשפחות כאלה קיים סדר חברתי, המבוסס על נישואין ועל חוזה נישואין, כולל הכרה בזכויות ובחובות של הורות, מגורים משותפים של הבעל, האישה והילדים, וכן מחויבות כלכלית בין הבעל לאישה (Stephens 1963; Coser 1974).

- קשרי שארות מדרגה שנייה: הקשרים בין המשפחה הגרעינית ובין הסבא והדודים מצד האב והאם ובני הדודים, כלומר: מערכת קשרי שארות בין משפחות גרעיניות אחדות, המשתייכות לאב משותף אחד (compound family או compositive family).

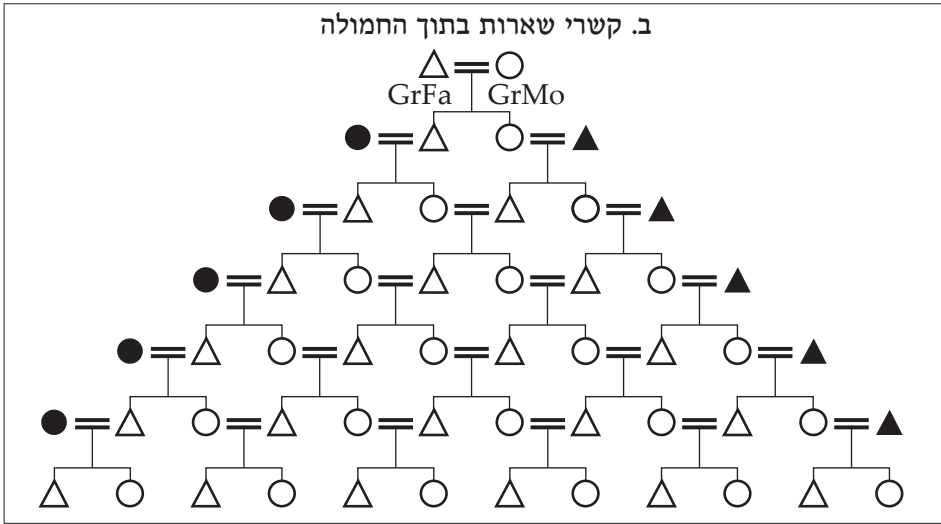
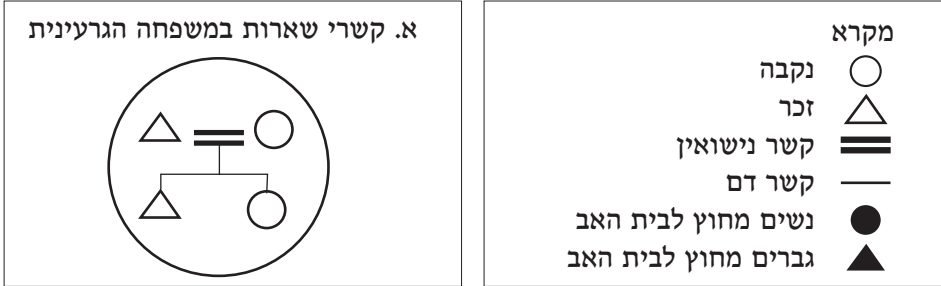
- קשרי שארות מדרגה שלישית: מערכת קשרי השארות בין בתי-האב, המתקשרים לסב משותף, ומרכיבים את המשפחה המורחבת, החמולה (extended family או complex family, איור 3ב).

- קשרי שארות מדרגה רביעית: מערכת רחבה מאוד של קשרי שארות רחוקים, המקשרים בין חמולות אחדות, ששושלת היוחסין שלהן מתקשרת לסב משותף.

- קשרי שארות מדרגה חמישית: קשרי השארות שנוצרו בין חמולות עקב קשרי נישואין הדדיים, שבעבר היו מצומצמים מאוד בהיקפם, אולם כתוצאה מתהליכי המודרניזציה והשינויים החברתיים שהחלו להתרחש ביישובי הדרוזים לפני עשרות שנים, הלכו וגברו בשנים האחרונות.

קשרי הנישואין הבין-חמולתיים חשובים מאוד לחיזוקה של המערכת האינטראקטיבית של השארות בתוך היישובים הדרוזיים. נישואין מסוג זה מחזקים את מערכות קשרי השארות בין החמולות, שיש ביניהן קשרי דם, ויוצרים קשרי שארות חדשים בין חמולות, שאין ביניהן קשרי דם. תהליך זה הפך את היישובים הדרוזיים לרשת חברתית גדולה ומסועפת של קרובים. אולם יש לציין שבחלק מן היישובים ניתן עדיין למצוא חמולות בדלניות, שאין ביניהן קשרי דם. מרבית קשרי הנישואין בחמולות אלה הם תוך-חמולתיים, או קשרי נישואין עם מספר מצומצם של חמולות אחרות, שגם הן בדלניות.

כדי להיטיב להבין את סוגי הקשרים הללו ניתן לשרטט דיאגרמות בעזרת המודל של סקוסקי (Schusky 1965), שתיאר את קשרי השארות בארצות-הברית. דיאגרמות אלה מתארות את מבני קשרי השארות ביישובים הדרוזים. באיור 3א מתוארים שני הסוגים הבולטים של קשרי שארות במשפחה הגרעינית: קשר שארות בין בעל לאשתו, שנוצר כתוצאה מנישואין (כאשר מדובר בקשרי נישואין תוך-חמולתיים קשר שארות בין הבעל לאשתו הוא גם קשר דם) וקשר של קרבת דם בין אחים לבין עצמם ובין הורים לאחים.

איור 3: מערכות של קשרי שארות

איור 3 מתאר את התפתחות מבנה מערכת קשרי הנישואין והשארות בתוך החמולה. קודקוד המבנה מתחיל בקשר נישואין ראשוני, היוצר שרשרת של קשרי נישואין משני סוגים: הסוג הראשון הוא קרבת דם וקשרי נישואין פנימיים בין בני דודים מצד האב או האם, או בין בתי-אב רחוקים מבחינת קשר הדם, אולם כאלה המשתייכים לאותה חמולה. בקצוות המבנה נמצא הסוג השני של קשרי נישואין - קשרי נישואין בין בתי-אב שונים משתי חמולות או יותר. איור 3, לעומת זאת, מתאר קשרי נישואין בין בתי-אב שונים, שאין ביניהם קשרי דם והם משתייכים לחמולות שונות.

לתהליך התפתחות מבנה החמולה ושושלת היוחסין של בתי-האב המרכיבים את החמולה מתלווה תהליך מיוחד של הענקת שמות לצאצאים בכל משפחה גרעינית, בית-אב וחמולה. הריבוי הטבעי הגבוה יחסית, במיוחד באמצע שנות השבעים (3.5%-2.5%), הביא לגידול משמעותי במספר החברים בחמולה. בחלק מן היישובים הגדולים הגיע מספר החברים בחמולות הגדולות למאות, לדוגמה: משפחת מול מירכא מונה יותר מ-900 נפש ומשפחת מועדי כ-700 נפש. משפחת חלבי מדלית-אלכרמל מונה כ-3,600 ומשפחת נסראלדין - כ-1,300 נפש.

שמות החמולות הוותיקות נשמרים במרוצת מאות שנים ומתלווים לשמות הפרטיים של היחידים המשתייכים לחמולה, אם כי בחלק קטן מן המקרים חל פיצול בחמולות גדולות, בינוניות ואפילו קטנות. במקרים אלה תפסו שמות של זקנים ושל ראשי בתי-אב את מקום השמות הוותיקים של החמולות. התפצלויות כאלה התרחשו בעיקר בעקבות סכסוכים פוליטיים פנימיים (תחרות על ראשות הרשויות המקומיות), כלכליים ואחרים בין בתי-אב בתוך החמולה.

השמות הפרטיים במשפחה הגרעינית, בבתי-האב ובחמולה נבחרים בשני ממדים עיקריים: בממד האנכי נבחרים שמות של קרובי משפחה קדומים שנפטרו מזמן, במטרה לכבד ולחיות את זכרם/ן. בממד הרוחבי נבחרים שמות של קרובי משפחה חיים או כאלה שנפטרו לאחרונה (השתייכו לדור האחרון). שני הממדים חשובים מאוד בקביעת שמות הצאצאים. אם כי יש לציין, שבקרב השמרנים והמסורתיים יותר קיימת נטייה לבחור שמות על פי הממד האנכי, ואילו בקרב המודרניים והפתוחים יותר קיימת נטייה לבחור את שמות הצאצאים בהתאם לממד הרוחבי.

מאפייני הקשרים במערכת האינטראקטיבית הפנים-יישובית

סוג הקשרים

סוג הקשרים הנפוץ ביותר בין קרובים במערכת האינטראקטיבית היישובית הוא פנים מול פנים (face to face). אוסטריץ' (1965: 136), שחקר את השפעת המוביליות הגאוגרפית על מערכת הקשרים בין קרובים בקנדה, מצא ממצאים דומים. המרחק הגאוגרפי בין הקרובים משפיע, לדעתו, על סוג, תדירות ואיכות הקשרים ביניהם. מסיבה זו מתרחשים מפגשים פנים מול פנים בין קרובים בתוך היישוב בתדירות גבוהה, ואילו בין קרובים ביישובים שונים בתדירות פחותה.

עמדות כלפי קרובים

חשיבותה החברתית של מערכת קשרי השארות באה לידי ביטוי בעזרה ההדדית בין קרובים, בעמדתו של הקרוב לעמיתו ובהתייחסותו אליו. במחקר נמצא, כי מרבית המרואיינים תומכים במחויבות לשמירת קשר, להיות חבר, להיות לויאל', לעזור בשעת הצורך ולתמוך בקרובי משפחה. בדומה לממצאי של אוסטריץ' (1965: 141), ציינו כמעט כל המרואיינים את יתרונות השארות המשפחתית, המעניקה הרגשת שייכות, ביטחון ושותפות. רק 6% ציינו כי אין כל תועלת או יתרון בקרובים.

המחויבות לקשרים חזקים עם קרובי משפחה באה לידי ביטוי גם בהתייחסות המרואיינים למידת הסכמתם עם משמעות המשל העממי "הדם לא הופך למים". בסקר נמצא כי 77% מהנשאלים היו בעד ורק 15% התנגדו (השאר לא הביעו את דעתם). גם אוסטריץ' (Osterreich 1965: 139), שהשתמש במשפט דומה: "blood is thicker than water", הגיע לממצאים דומים מאוד.

עזרה הדדית

ייתכן שהביטוי הבולט ביותר למערכת האינטראקטיבית של קשרי שארות הוא העזרה ההדדית בין קרובים. על פי נתוני לוח 11 ניתן להבחין שכל המרואיינים מעורבים בעזרה הדדית כלשהי עם קרוביהם. במיוחד בולט שיעור המרואיינים שקיבלו עזרה מקרוביהם בהכנות ובמהלך טקסים של חתונות ואירוסין. בטקסים אלה משתתפים בדרך כלל כל הקרובים מכל הגילאים והמינים, מכל דרגות השארות המשפחתית המתגוררים ביישוב וכן קרובי משפחה אחרים המתגוררים ביישובים אחרים.

לוח 11: התפלגות המרואיינים לפי סוג העזרה שקיבלו/העניקו לקרוביהם

עזר לקרוב	קיבל עזרה	סוג העזרה ההדדית
40.5	33.3	עזרה בעת מחלה
95.2	98.6	עזרה בטקסים (חתונה ואירוסין)
29.4	35.1	עזרה בהשאלת כלי עבודה/כלים חקלאיים
3.1	2.7	עזרה בקבלה למקום עבודה
19.9	22.2	שמירה על רכוש (בית, מכונת וכדומה)
31.7	31.5	שמירה על ילדים
20.4	18.8	ייעוץ בעניינים אישיים ואחרים
31.7	31.5	עזרה כספית (הלוואת כסף, ערבות בנקאית וכדומה)
100	100	עזרה בטקסי הלוויה/השתתפות בישיבות שבעה
100	100	עזרה כלשהי

עזרה מסוג מיוחד היא ההשתתפות בטקסי הלוויות ובישיבת שבעת ימי האבל, שבמהלכם מקבלת משפחת הנפטר יחד עם כל קרוביה את המנחמים תושבי המקום ומנחמים רבים המגיעים מכל היישובים הדרוזיים כמעט (הפרק החמישי דן במערכת האינטראקציה של ניחום אבלים).

סוגי העזרה הדדית האחרים הבולטים בלוח 11 הם עזרה לקרוב בעת מחלה ועזרה פיננסית, וכן בולט שיעור המרואיינים שציינו את העזרה בהשאלת ציוד וכלי עבודה שונים ואת העזרה בשמירה על ילדים. חשוב לציין, כי נוסף על סוגי העזרה שצוינו בלוח קיימים סוגים נוספים של עזרה הדדית בין קרובים. עזרה הדדית מכל הסוגים בולטת בעיקר בין הורים לילדיהם שנישאו והקימו משפחות גרעיניות נפרדות, וכן בין אחים לאחיות. ברמה השנייה שכחה העזרה ההדדית במיוחד בין הדודים ובין בניהם.

העזרה ההדדית בין קרובים משפיעה מאוד על החיים הפוליטיים המקומיים בתוך היישובים הדרוזיים. הבחירות נערכות בעיקר בהסתמך על קשרי שארות בתוך החמולה ובין החמולות השונות ביישוב, בהסתמך על אינטרסים בין-חמולתיים משותפים, ובדרך כלל לא על בסיס אידאולוגי או מפלגתי. מכאן, שהפוליטיקה היישובית הפנימית איננה שקטה, והבעיות מתעוררות בדרך כלל בתקופת הבחירות הארציות לכנסת, ובעיקר לקראת הבחירות לרשות המקומית. המתחים בין החמולות המתמודדות לחמולות התומכות בהן גואים, ולעתים מתפתחים לאלימות פיזית ומילולית. קשרי השארות מהווים גורם חשוב מאוד בקביעת הרשימות והקואליציות הבין-חמולתיות. במישור החמולתי הפנימי נוצרים הסכמים פנימיים על בסיס קרבת דם בין בתי-אב בתוך החמולה ובהשתתפות בתי-אב מחמולות אחרות, המתקשרים עם אותה חמולה בקשרי שארות כתוצאה מקשרי נישואין הדדיים. ברמת היישוב, לעומת זאת, נוצרים הסכמים פוליטיים, המבוססים על אינטרסים משותפים בין חמולות שונות, שיש ביניהן בדרך כלל קשרי שארות וקשרי נישואין.

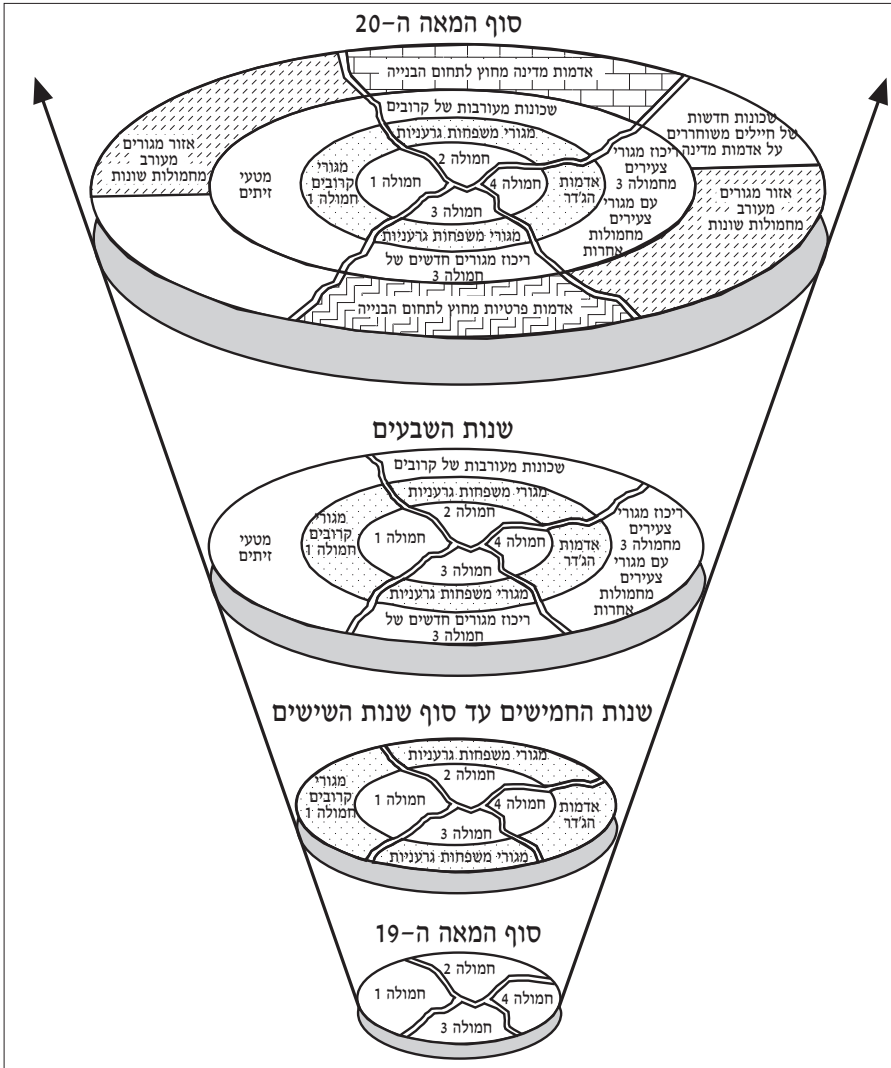
העזרה ההדדית בין קרובים, יחידים, בתי-אב וחמולות תלויה בנוכחותם הפיזית של הקרובים במרחב אחד. השארות במסגרת גאוגרפית ופיזית אחת מגדילה את אפשרויות העזרה ההדדית ומשפיעה על סוגי העזרה, על תדירותה ועל איכותה.

המרחב החברתי גאוגרפי של מערכת השארות הפנים-יישובית

תהליכי העיור והמודרניזציה, שהחלו להשפיע על היישובים הדרוזים בעיקר מאז תחילת המאה העשרים, ואשר התחזקו במיוחד לאחר הקמת המדינה, הביאו לתמורות פיזיות, כלכליות וחברתיות. הגידול באוכלוסיית היישובים, שהשפיע על הגידול בנפחם ובמידת מורכבותם של קשרי הגומלין החברתיים (ברלר 1973; אייזנשטט 1979; Butler 1976), הביא להתפתחות משמעותית במבנה המרחבי של רשת הקרובים בתוך היישובים.

בשלב הראשון, שחל בתקופה העות'מנית ובתקופות שקדמו לה, היה הגלעין המסורתי של הכפר מחולק לגושים צפופים של מבנים בהתאם למבנה החמולתי של הכפר. כלומר: בכל גוש מבנים התגוררו בני חמולה אחת או שתיים, שהיו ביניהן קשרי דם והיה להן סב משותף. גושי החמולות, שסמטאות הפרידו ביניהם, היו מחולקים לתת-גושים של בתי-אב, שהיו צמודים או קרובים מאוד. מרחבים כאלה נמצאו גם ביישובי מיעוטים אחרים (גולני 1967: 131).

בשלב השני, שהחל בעיקר בתחילת המאה העשרים, גברו תהליכי המודרניזציה. הריבוי הטבעי הגבוה והעדר הגירה שלילית גרמו לגידול מספר משקי הבית החדשים בקצב מהיר יחסית, וכל אלה הביאו להאצת קצב הבנייה וליציאתה אל מחוץ לגלעין הישן. בתחילת התהליך החלו היישובים לנצל את קרקעות ה"ג'דר" החקלאיות, המקיפות את הגלעין המסורתי, לצורכי בנייה. קרקעות אלה היו מחולקות בין החמולות שהתגוררו בגלעין המסורתי. בחלק מהכפרים היו קרקעות הג'דר צמודות לגושי המבנים החמולתיים שבתוך הגלעין (איור 4).

איור 4: התפתחות מרחבי האינטראקציה של קשרי שארות במערכת הפנים-יישובית

מבנה מיוחד זה של פריסת הקרקעות סביב הגלעין הביא להעתקת מרחב האינטראקציה של הקרובים אל אזורי הבנייה החדשים שעל אדמות הג'דה. הבנייה מחוץ לגלעין פחות צפופה מן הבנייה המסורתית בגלעין. אולם בתחילת התהליך הייתה הבנייה החדשה צמודה לגוש החמולתי המסורתי שבתוך הגלעין, ובדרך כלל התרכזו המבנים החדשים בגוש אחד או שניים. משום כך לא היה המבנה החברתי של שכונות שנות החמישים והשישים שונה בהרבה מזה של הגלעין המסורתי, והתאפיין במבנה חברתי חמולתי. שני (1980, 17) תיאר תהליך דומה בכפר טייבה. רוב הבנים בנו, לדעתו, את ביתם סמוך לבית האב בהתאם לעיקרון הפטריילוקלי (איור 4).

בשלב השלישי, שתחילתו בסוף שנות השישים ובתחילת שנות השבעים, נמשכו תהליכי הבנייה המואצת וגידול האוכלוסייה ביישובים הדרוזיים והביאו להתרחבות הבנייה אל מעבר לאדמות הג'דה, אל מטעי הזיתים והנשירים. האדמות מסוג זה מפוצלות ומפוזרות, ובדרך כלל קשה למצוא בהן את מבנה הגושים החמולתיים. המשך התהליך, שהתחולל בסוף שנות השבעים, הביא לחדירת הבנייה לאדמות ה"מואת" – האדמות המתות שבבעלות המדינה. שטחים אלה כוללים את אזורי המרעה ואת השטחים הטרשיים שבין מטעי העצים ומסביבם.

התפרוסת המיוחדת של הקרקעות והבנייה על האדמות שבבעלות פרטית הביאו בשלב זה להיעלמותם של מרחבי האינטראקציה החמולתיים, שהיו אופייניים לשני השלבים הקודמים. במקום המבנה המרחבי הרציף של קרובים החלו להופיע טלאים, או איים, של מרחבי אינטראקציה בין קרובים. תהליך זה קיבל מפנה ותאוצה בתחילת שנות השמונים, עם תחילת בנייתן של השכונות החדשות לחיילים המשוחררים. בשכונות אלה לא ניתן עוד להבחין במרחבי אינטראקציה נפרדים של קרובים לפי חמולות, כיוון שמתגוררים בהן זוגות צעירים מכל או ממרבית החמולות של היישוב. שרידים של מרחבי אינטראקציה רצופים של קרובים ניתן למצוא בחלק מן השכונות החדשות, כולל בשכונות החיילים המשוחררים. במקרים אלה ניתן למצוא מספר קטן של מבני מגורים של שכנים קרובים מחמולה אחת, או של קרובים עקב קשרי נישואין מחמולות שונות (איור 4).

התמורות והשינויים שחלו במרחבי האינטראקציה של קשרי קרובים בתוך היישובים לא השפיעו כמעט על סוג, איכות ותדירות הקשרים בין הקרובים. בחברה מסורתית כמו החברה הדרוזית, מנטרלת המחויבות בין ההורים והילדים ובין שאר קרובי המשפחה במידה רבה את השפעת המרחק הגאוגרפי ומצמצמת אותה עד למינימום. זאת ועוד, נמצא כי השפעת המרחק הגאוגרפי על הקשרים בין קרובים איננה אחידה בכל היישובים ובכל האזורים. לדוגמה, בחלק מיישובי הגליל המסורתיים הקטנים יותר, כגון ג'ת ויאנוח, לא נמצאה כמעט השפעה של המרחק הגאוגרפי בין הקרובים, ואילו ביישובים גדולים ומעורבים כגון דלית-אלכרמל ועוספיה נמצאה השפעה גדולה יותר.

לסיכום ניתן לומר כי תהליכי המודרניזציה והתמורות בגידול אוכלוסיית היישובים ובדפוס תעסוקתם הביאו לשינוי המרחבים החמולתיים של קשרי קרובים, שאפיינו את הכפר המסורתי. בתחילת התהליך הביאו תמורות אלה להרחבת מרחבי האינטראקציה של הקרובים אל מחוץ לגלעין, בהמשכו לפיצול מרחבי השארות החמולתיים, ובסופו לערוב ולטשטוש המרחבים של קשרי קרובים. המרחבים החמולתיים הנפרדים התמזגו למרחב יישובי אחד. אולם יש לציין, כי ניתן עדיין לאתר בכל היישובים הדרוזיים מרחבי אינטראקציה ברורים ומוגדרים של קשרי גומלין בין קרובים המשתייכים לחמולה אחת, בעיקר בגלעין המסורתי ובשכונות של שנות החמישים והשישים.

מערכת קשרי השארות הבין-יישובית

המערכת האינטראקטיבית של קרובים בין היישובים הדרוזים היא אחת המערכות החשובות ביותר בחברה הדרוזית, והיא משפיעה ומושפעת מן המערכות האחרות, בעיקר מן המערכת

האינטראקטיבית של קשרי נישואין ושל קשרי חברים בין-יישוביים (ראה להלן). מערכת זו של קשרי קרובים נוצרה בעיקר על ידי שני תהליכים שונים: התהליך הראשון הוא תהליך היסטורי, שהחל באמצע המאה ה-12, עם תחילת ההתיישבות הדרוזית בארץ-ישראל, בתקופת ה"תנוכים" (1147-1516), והמשכו בתקופה ה"מענית" (1517-1697), שושלות מלוכה דרוזיות ששלטו בחלקים נרחבים מלבנון, סוריה וארץ-ישראל (Firro 1992: 31-34). במהלך שתי התקופות היגרו חמולות שלמות, משפחות גרעיניות ודרוזים בודדים מאזורי התיישבות ותיקים, כגון הר הלבנון, ואדי אלתים (אזור חצביא שבדרום לבנון) וג'בל אלאעלא (אזור חלב שבסוריה) והתיישבו בגליל העליון והתחתון ובהר הכרמל. בשלב מוקדם בתהליך התיישבותם התפצלו חמולות רבות והתיישבו בכפרים שונים. חמולות אחרות התפצלו והיגרו לכפרים אחרים בשלב מאוחר יותר, בעיקר מסיבות כלכליות וביטחוניות. זו הסיבה לקיומם של קשרי קרבת דם רבים ושמות זהים של חמולות, ששמרו על שם חמולת המוצא, בין יישובים דרוזיים רבים (לוחות 12-14). לעומת זאת, בחלק מהמקרים שינו החמולות המהגרות את שמן, אם כי שמרו על קשרי השארות ועל הקשרים החברתיים האחרים עם חמולות הבת האחרות בשאר היישובים.

התהליך השני הוא תהליך של התפתחות מערכת אינטראקציה של קשרי נישואין בין הכפרים הדרוזים. קשרים אלה יצרו קשרי שארות שונים בין חמולות ומשפחות גרעיניות ביישובים השונים. מנתוני המחקר שנדונו בפרק הראשון עולה, כי תהליך האינטראקציה של קשרי נישואין בין-יישוביים הולך ומתחזק עם הזמן: בשנת 1975 עמד שיעור קשרי הנישואין הבין-יישוביים על 11%, ובשנת 1993 הגיע שיעור זה לכדי 24% מכל קשרי הנישואין בקרב הדרוזים.

מערכות קשרים כאלה נחקרו על ידי סוציולוגים ואנתרופולוגים ברחבי העולם כולו. אישווארן (Ishwaren 1965: 82-86) בדק את מערכת קשרי השארות של הכפר ההודי Shivapur שליד העיר Dharwar ומצא כי עיקר קשרי השארות בין תושבי הכפר ובין כפרי הסביבה הם תוצאה של קשרי נישואין בתוך האזור האדמיניסטרטיבי Taluka, הכולל כמאה כפרים. גם קול ובנט (Kohel and Bennett 1965) מצאו כי כל החוואים ונשותיהם ממשיכים לקיים קשרי שארות עם קרוביהם מיישובי ומאזורי מוצאם הקרובים והרחוקים.

השיעור הגבוה של קשרי נישואין בין-יישוביים והמספר הגדול של חמולות מפוצלות (לוחות 12-14) באים לידי ביטוי בקשרי קרובים רבים וחזקים בין היישובים הדרוזיים. בלוח 15 ניתן להבחין כי בכל היישובים נמצאו קשרי קרובים - קרבת דם ושארות של קשרי נישואין - עם מרבית היישובים הדרוזיים האחרים. מהנתונים עולה, כי גודל אוכלוסיית היישוב אינו משפיע על מספר היישובים שיש ביניהם קשרי קרובים. לדוגמה, מספר התושבים בחורפיש ובג'וליס דומה פחות או יותר, אולם לג'וליס יש קשרים עם 16 יישובים, ואילו לחורפיש עם כל היישובים הדרוזיים האחרים (21 יישובים). למרות מעמדם הבולט של יישובי רמת הגולן במערכת האינטראקטיבית של קשרי קרובים, מבליטה הפרדתם משאר היישובים את היקף המערכת ושלמותה.

לוח 12: חמולות מפוצלות בג'וליס וביישובים אחרים

חמולות מפוצלות	היישובים
הנו, נבואני, עמאר וחשאן	ג'וליס ומע'אר
חרבאוי	ג'וליס וירכא
עבאס	ג'וליס, ג'ת, פקיעין ואבו-סנאן
עאמר	ג'וליס, חורפיש, יאנוח וכפר-סמיע
שנאן	ג'וליס וחורפיש
חמזה	ג'וליס, עוספיה ובית ג'ן

לוח 13: חמולות מפוצלות במע'אר וביישובים אחרים

חמולות מפוצלות	היישובים
הנו, נבואני ועמאר	מע'אר וג'וליס
אבו ג'נב	מע'אר, ירכא ויאנוח
עזאם	מע'אר אבו-סנאן ועוספיה
ע'אנם	מע'אר וסג'ור
בדר (ח'טיב)	מע'אר, חורפיש ועין-אלאסד
חרב ופתפות	מע'אר ובית-ג'ן
חלבי (חלביה, עזאלדין ואסלאן)	מע'אר, דלית-אלכרמל, ירכא, עוספיה ובית-ג'ן

לוח 14: חמולות מפוצלות בדלית-אלכרמל וביישובים אחרים

חמולות מפוצלות	היישובים
חלבי	דלית-אלכרמל, ירכא, מע'אר, עוספיה ובית-ג'ן
חסון	דלית-אלכרמל ושפרעם
מנצור	דלית-אלכרמל, עוספיה ובית-ג'ן
סאבא ופרו	דלית-אלכרמל ועוספיה
שאהין	דלית-אלכרמל, שפרעם ובית-ג'ן
נסראלדין	דלית-אלכרמל, כסרא וירכא

לוח 15: התפלגות היישובים הדרוזים לפי קשרי שארות שיש להם עם שאר היישובים

מספר היישובים שיש עימם קשרים (מתוך 21 ישובים)	שמות היישובים
14-13	כפר-סמיע וכפר-יסיף
16-15	יאנוח, ג'ת, ג'וליס, עין-אלאסד, מסעדה ועין-קיניה
18-17	כסרא, אבו-סנאן, שפרעם, מג'דל-שמס ובקעאתה
20-19	פקיעין, ירכא, ראמה, סג'ור, מע'אר, דלית-אלכרמל ועוספיה
21	בית-ג'ן וחורפיש

בלוח 16 בולטים ששת היישובים שיש להם קשרים עם כל שאר 17 היישובים, וכן חמשת היישובים שיש להם קשרים עם 16 מתוך 17 היישובים האחרים. סוגי הקשרים בין קרובים ביישובים הדרוזים אינם שונים בהרבה מסוגי הקשרים המתקיימים בין קרובים באזורים אחרים בעולם. סוג הקשרים הנפוץ ביותר בקרב המרוואיינים היה מפגשים בטקסים משפחתיים (60%). בקטגוריה זו נכללים מפגשים בטקסי חתונה, אירוסין, הלוויות, ביקורי ניחום אבלים וטקסי נדר במקומות הקדושים. 20% מן המרוואיינים ציינו, כי הם מקיימים קשרים עם קרוביהם מיישובים אחרים בעיקר באמצעות שיחות טלפון, ו-15% מתקשרים עם קרובי משפחה מחוץ ליישובי מגוריהם באמצעות מפגשים פנים מול פנים (face to face). הסיבות למפגשים מסוג זה מגוונות. כמו למשל, מפגשים להתייעצות אישית, ביקור קרובים חולים בבית ובבתי-חולים ומתן עזרה כלכלית. שאר המרוואיינים (5%) ציינו, שהם מתקשרים עם קרובי משפחתם ביישובים האחרים באמצעות התכתבות, טיולים משותפים, באקראי ובנסיבות אחרות.

לוח 16: התפלגות היישובים הדרוזים בגליל ובכרמל לפי מספר קשרי שארות שיש להם עם שאר היישובים

שמות היישובים	מספר היישובים שיש עימם קשרים (מתוך 17 יישובים)
כפר-סמיע ועין-אלאסד	12
ג'ת, כפר-יסיף וג'וליס	13
יאנוח וכסרא	15
אבו-סנאן, שפרעם, מע'אר, דלית-אלכרמל ועוספיה	16
בית-ג'ן וחורפיש	17

ניתן לצפות לקיומו של קשר הפוך בין המרחק הגאוגרפי בין היישובים ובין תדירות, סוג ואיכות הקשרים בין הקרובים, אולם ניתן להתגבר על המרחק הגאוגרפי ועל הניתוק הפיזי באמצעות הטכניקות המודרניות של הקומוניקציה, המצמצמות את האפקטים של הניתוק החברתי ושל המרחק הגאוגרפי (Osterreich 1965: 132), בדומה להוברט (Hubert 1965: 69) שמצא, כי לעתים משפיע פקטור המרחק פחות מפקטורים אחרים, נמצא גם במחקר זה כי תדירות הקשר בין קרובים מיישובים שונים תלויה מאוד בדרגת השארות (המרחק הביולוגי) ובסיבת הקשר ופחות במרחק הגאוגרפי בין היישובים. תדירות הקשרים נעה בין קשר שבועי לקשר שנתי.

תדירות הקשרים בין קרובים בתוך היישובים גדולה בדרך כלל, כמצופה, מתדירות הקשרים בין קרוביהם מיישובים שונים, כיוון שמרבית הקרובים מדרגות שארות גבוהות (הורים, אחים, אחיות, דודים, בני דודים והורי ההורים) מתגוררים על פי רוב באותו יישוב. חשוב לציין שברוב המקרים נמצא, כי תדירות הקשרים של נשים, שנישאו מחוץ ליישובי מגוריהן, עם הוריהן ביישוב המוצא גבוהה מאוד ודומה לזו של הנשים, שנישאו לגברים מיישובי מגוריהן. ממצאים דומים העלה פידינגטון (Piddington 1965: 155), שחקר את רשת קשרי השארות בקרב הצרפתים הקנדים.

לדבריו מתעניינות הנשים ושומרות על קשרים עם קרוביהן יותר מן הגברים באמצעות ביקורים, שיחות טלפון והתכתבות. וזאת, לדעתו, משום שיש להן זמן פנוי רב יותר מאשר לגברים. גם קול ובנט (Kohel and Bennet 1965: 155) מצאו כי הנשים שנישאו מחוץ לאזור מגוריהן ממשיכות לשמור על קשר הדוק עם קרובי משפחתן באזור מוצאן באמצעות מכתבים וביקורים, בעיקר בטקסי נישואין והלוויות.

ממצאים אלה מבליטים את חשיבותה של המערכת האינטראקטיבית של קשרי השארות בין היישובים הדרוזים למרות ההשפעה השלילית של המרחק הגאוגרפי בין היישובים. קשרים אלה מחוזקים באמצעות קשת רחבה של מחויבויות משותפות בין הקרובים בתוך היישובים וביניהם. דרגת השארות, הרגשת השייכות והסולידריות מחזקים את קשרי השארות ומנטרלים במידה מסוימת את השפעת המרחק הגאוגרפי, המפריד בין היישובים.

מרחבי האינטראקציה של קשרי השארות במערכת הבין-יישובית

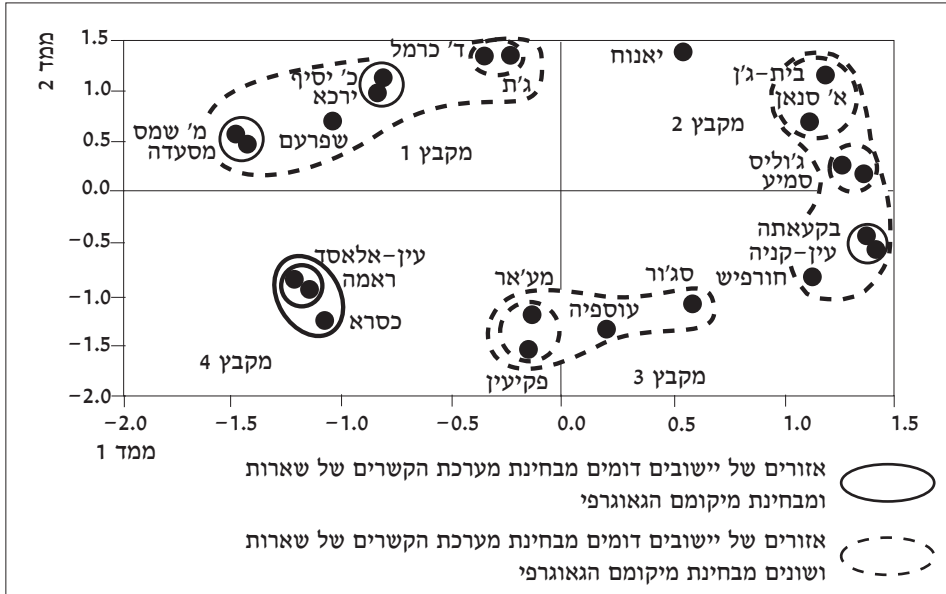
הסדר המרחבי-חברתי של המערכת

הסדר המרחבי-חברתי והדמיון בין יישובי המחקר מבחינת מערכת קשרי השארות הבין-יישוביים שלהם מופו והוצגו בתרשים גרפי באמצעות ניתוח המרחב המזערי (Smallest Space Analysis; ראה בפרק 1). באיור 5 ניתן להבחין באופן ברור בארבעה אזורים חברתיים גדולים.

במרחב האוקלידי של המקבץ הראשון (1) נמצאים שבעה יישובים בשלושה אזורים גאוגרפיים שונים: מן הכרמל, מן הגליל המערבי ומרמת הגולן, הדומים אחד לשני מבחינת מערכת קשרי השארות שלהם עם היישובים האחרים. בתוך האזור ניתן להבחין בשלושה צמדי יישובים, ששניים מהם מורכבים מיישובים מאותו אזור גאוגרפי: ירכא וכפר-יסיף מהגליל המערבי, מסעדה ומג'דל-שמש מרמת הגולן שהם קרובים מאוד האחד לשני, כלומר הם דומים מאוד מבחינת קשרי השארות שלהם עם שאר היישובים. למרות ההבדלים בגודל אוכלוסיית היישובים, נמצא בשני המקרים דמיון רב בין יישובים גדולים, כמו ירכא ומג'דל-שמש, ובין יישובים קטנים כמו כפר-יסיף ומסעדה. כלומר, בשני המקרים קיימת התאמה בין המרחב החברתי של קשרי השארות ובין המרחב הגאוגרפי-פיזי שהיישובים ממוקמים בו.

הצמד השלישי כולל שני יישובים מאזורים גאוגרפיים שונים: ג'ת מהגליל המערבי ודלית-אלכרמל. יש לציין, שגם בצמד זה שונים שני היישובים מבחינת גודל אוכלוסייתם, אולם למרות הבדל זה, הם דומים מבחינת מערכת קשרי השארות שלהם, ויחד עם שני הצמדים האחרים וספרעם דומים מבחינת מערכת קשרי השארות שלהם עם יישובים אחרים. יישובים אלה מהווים אזור חברתי הומוגני אחד במערכת האינטראקטיבית של קשרי השארות בין היישובים הדרוזים.

המקבץ השני (2) כולל שבעה יישובים מאזורים גאוגרפיים שונים. גם כאן ניתן להבחין בשלושה צמדי יישובים, ששניים מהם מורכבים מיישובים מאזורים גאוגרפיים שונים: בית-ג'ן וכפר-סמיע

איור 5: ניתוח המרחב המזערי של יישובי המחקר ביחס לקשרי השארות במערכת האינטראקציה הבין-יישובית

מהגליל העליון מצטרפים לג'וליס ולאבו-סנאן מהגליל המערבי. שני תת-האזורים דומים מבחינת הרכב אוכלוסייתם ומבחינת מערכת קשרי השארות שלהם עם היישובים האחרים; בכל צמד נמצא יישוב אחד, שאוכלוסייתו דרוזית בלבד בית-ג'ן במקבץ הראשון וג'וליס באחר, ויישוב שני שאוכלוסייתו מעורבת, אבו סנאן בראשון וכפר-סמיע באחר.

הצמד השלישי שונה משני הצמדים האחרים המרכיבים את מקבץ 2 בכך שהוא כולל את שני היישובים בקעאתה ועין-קניה מרמת הגולן, כלומר רק במקרה זה קיימת התאמה בין המיקום הגאוגרפי ובין המאפיין החברתי של קשרי שארות, רק במקרה זה קשרי שני היישובים מרמת הגולן דומים גם מבחינת מערכת קשרי השארות שלהם עם שאר היישובים הדרוזיים. שני המקבצים 1 ו-2 שונים מבחינת מערכת הסדר שלהם במערכת האינטראקטיבית של קשרי שארות, אולם הם דומים במאפיינים אחרים:

- שני האזורים החברתיים מורכבים משלושה צמדי יישובים.
- בשני האזורים מורכבים שני צמדי יישובים מיישובים מאזורים גאוגרפיים שונים, ואילו הצמד השלישי מורכב מיישובים מאזור גאוגרפי אחד.
- בשני האזורים כולל הצמד השלישי שני יישובים מרמת הגולן.

- במרחב של שני האזורים נמצא יישוב בודד, שהוא רחוק יחסית משאר היישובים: בראשון שפרעם ובאחר חורפיש.

המקבץ השלישי (3) שונה משני קודמיו. הוא כולל ארבעה יישובים מאזורים גאוגרפיים שונים, וניתן להבחין בו בצמד יישובים דומים מבחינת מערכת קשרי השארות שלהם עם שאר היישובים: מע'אר מהגליל התחתון ופקיעין מהגליל העליון. אין במקבץ זה צמדי יישובים מאותו אזור גאוגרפי. מעניין במיוחד מיקומה של עוספיה באזור זה, המרוחק יחסית ממקבץ 1, הכולל בתוכו את דלית-אלכרמל. שני היישובים נמצאו שונים גם במערכת האינטראקטיבית של קשרי נישואין וגם בזו של קשרי חברים. כלומר לכל אחד מהם יש מערכת קשרי נישואין וחברות שונה עם שאר היישובים (ראה להלן), למרות שהם צמודים מבחינת מיקומם הגאוגרפי ומערכת הקשרים החברתיים ביניהם חזקה ומפותחת מאוד.

המקבץ הרביעי (4) שונה משלושת האזורים האחרים משום שממוקמים בו היישובים כסרא, ראמה ועין-אלאסד, שלושה יישובים מאזור הגליל העליון. במיוחד בולטת מערכת קשרי השארות החברתית בין ראמה ובין עין-אלאסד המתאימה לקרבה הגאוגרפית של שני היישובים. המרחקים הקצרים יחסית בין שלושת היישובים מביאים לידי ביטוי את הדמיון הרב ביניהם מבחינת מערכת קשרי השארות שלהם עם שאר היישובים הדרוזים.

ההתאמה בין המיקום הגאוגרפי ובין מערכת הקשרים החברתית בתחום השארות, שנמצאה במקבץ 4, לא נמצאה בשלושת האזורים האחרים. באזורים אלה בולטת דווקא אי ההתאמה בין מיקומם הגאוגרפי של היישובים ובין מערכת קשרי השארות שלהם. לעומת זאת, נמצאה בשלושתם התאמה חלקית בלבד בשתי המובלעות של צמדי היישובים מרמת הגולן (במקבצים 1 ו-2) ובצמד היישובים ירכא וכפר-יסיף (במקבץ 1).

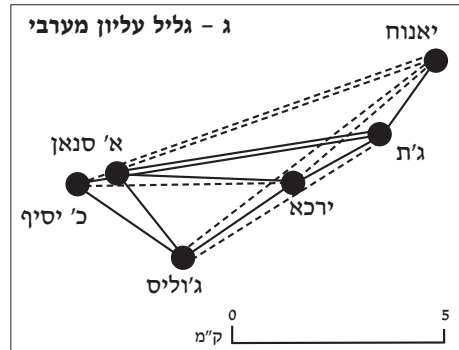
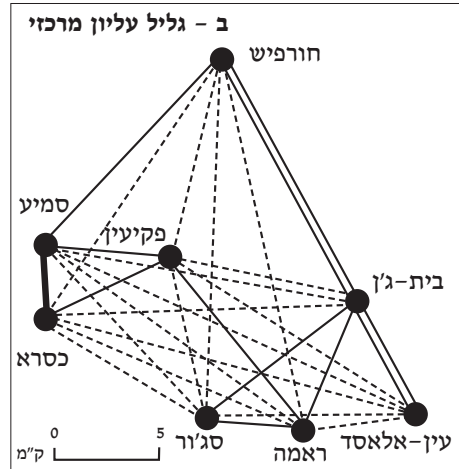
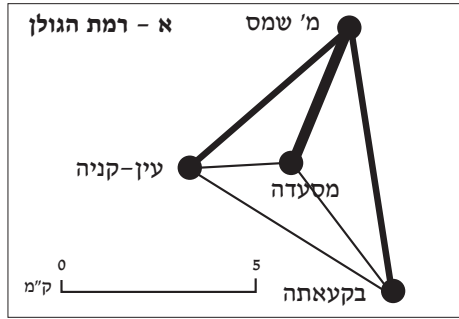
מבנה הקשרים והיקפם

איור 6 מתאר את הפריסה, הכיוון והיקף הקשרים במערכת האינטראקטיבית התוך-אזורית של קשרי שארות בין היישובים הדרוזים. קווי הזרימה מחברים בין יישובי האזור, שנמצאו ביניהם קשרי שארות.

בדומה למערכת קשרי החברות (ראה להלן), גם במקרה של קשרי שארות יש לציין כי מתשובות המרואיינים קשה היה לעמוד על מספרם המדויק של קרובי משפחתם בכל אחד מן היישובים הדרוזים האחרים, שכן בתשובותיהם ציינו מרבית המרואיינים אך ורק את שמות יישובי המגורים של קרוביהם, מבלי לציין את מספר הקרובים בכל יישוב. מסיבה זו מציינים מספרי הקשרים בין היישובים במפות ובלוחות את מספרם האבסולוטי של המרואיינים שנמצאו להם קשרי שארות ביישובים הדרוזים האחרים בתוך האזור הגאוגרפי של יישוב מגוריהם או באזורים אחרים.

איור 6א מתאר את מערכת קשרי השארות בין היישובים הדרוזים ברמת הגולן. קווי הזרימה בין ארבעת היישובים יוצרים מבנה, שצורתו דומה לטטרהדרן, המורכב מארבעה ממדים. מהאיור עולה, כי בין ארבעת היישובים קיימים קשרי שארות חזקים. במיוחד בולט קשר השארות בין מג'דל-שמס למסעדה, העומד על עשרה קשרים לכל עשרה מרואיינים. זוהי מערכת קשרי השארות החזקה ביותר במערכת האינטראקטיבית של קשרי השארות בין היישובים הדרוזים. מוצאם המשותף של המתיישבים הדרוזים ברמת הגולן מסביר חלקית את עוצמת קשרי השארות ביניהם. החל מאמצע המאה ה-19, בעקבות המאורעות ומלחמת האזרחים בין המרונים לדרוזים, נאלצו חמולות שלמות ואפילו כפרים שלמים להגר מהר הלבנון לרמת הגולן, להר הדרוזים ולארץ-ישראל. זאת ועוד, קיומה של מערכת אינטראקציה מפותחת של קשרי נישואין בין-יישוביים ברמת הגולן משלים את ההסבר לקיומה של ומערכת אינטראקציה מפותחת של קשרי שארות.

איור 6ב מתאר את מערכת קשרי השארות בין יישובי הגליל העליון. מהאיור עולה, כי בין כל היישובים קיימים קשרי שארות בעוצמות שונות. מבחינה זו ניתן להבחין בשלוש תת-מערכות אינטראקציה חזקות במיוחד: הראשונה כוללת את היישובים פקיעין, כפר-סמיע וכסרא, השנייה, את היישובים בית-ג'ן, ראמה וסג'ור, והאחרונה, את היישובים חורפיש, בית-ג'ן ועין-אלאסד. בניגוד למערכות הראשונה והשנייה שהמבנה שלהן צורתו משולשת, יש למערכת האחרונה מבנה לינארי. בין שלוש המערכות

-----	3 קשרים / 10 מרואיינים
————	5 קשרים / 10 מרואיינים
—————	7 קשרים / 10 מרואיינים
—————	9 קשרים / 10 מרואיינים

איור 6: עוצמות קשרי שארות בין-יישוביים באזורי המחקר

מקשרים היישובים חורפיש, פקיעין ובית-ג'ן. בין שאר היישובים קיימים קשרי שארות שעצמתם חלשה יחסית והיקפם אינו עולה בממוצע על 1-2 קשרים לכל עשרה מרואיינים.

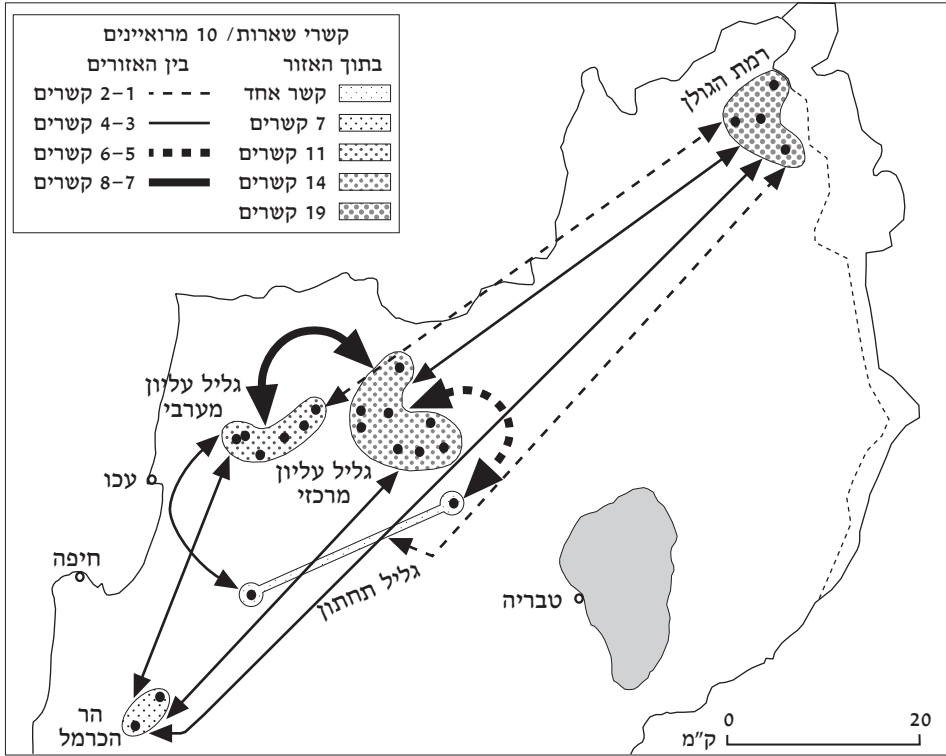
איור 6 מתאר את מערכת קשרי השארות בין יישובי הגליל המערבי. מבחינת היקפם נמצאו בין ששת היישובים קשרי שארות בשלוש רמות: הרמה הנמוכה ביותר (1-2 קשרים לכל עשרה מרואיינים) מאפיינת את מרבית קשרי השארות של יאנוח, ועם זאת בולטים מאוד קשרי השארות שלו עם היישוב הקרוב אליו ביותר, ג'ת, שהם קשרי השארות החזקים ביותר באזור כולו. מערכת קשרי השארות של כפר-יסיף מאופיינת בקשרים חלשים יחסית, ייתכן עקב מספרם הקטן (כ-230 נפשות) של הדרוזים ביישוב זה.

בניגוד לגליל העליון, לא נמצא בגליל המערבי דמיון רב בין מערכת קשרי החברות ובין מערכת קשרי השארות (ראה להלן), להוציא המקבץ של ירכא, ג'וליס, כפר-יסיף ואבו-סנאן. בין ארבעת היישובים, המהווים חלק מן ה"מטרופולין" המתפתח של כפר-יסיף, קיימים קשרים חברתיים מפותחים, שבחלקם הם תוצאה ישירה של השארות הגאוגרפית וממערכת הכבישים המחברת ביניהם.

מערכת קשרי השארות בין דלית-אלכרמל לעוספיה חזקה ומפותחת, בדומה למערכת האינטראקציה של קשרי נישואין ושל קשרי חברים (ראה להלן). ממוצע הקשרים בין שני היישובים עומד על שבעה קשרים לכל עשרה מרואיינים. עצמת הקשרים החברתיים בין צמד יישובי הכרמל מוסברת בחלקה בהיותה תוצאה ישירה של השארות הגאוגרפית וההתחברות הפיזית של שני היישובים, ובחלקה כתוצאה מההיסטוריה ההתיישבותית המשותפת שלהם, הבאה לידי ביטוי בארבע חמולות המפוצלות בין שני היישובים. גם הניתוק הפיזי של יישובי הכרמל משאר היישובים הדרוזים מחזק את מערכות האינטראקציה החברתיות ביניהם.

לעומת זאת חלשה מערכת קשרי השארות בין היישובים הדרוזים של הגליל התחתון - מע'אר ושפרעם - בדומה למערכות האינטראקציה החברתיות האחרות. ממוצע הקשרים ביניהם עומד על קשר אחד לכל עשרה מרואיינים. חולשתה של מערכת קשרי השארות השפיעה מאוד על שאר מערכות האינטראקציה החברתיות שלהם, כמו גם המרחק הגאוגרפי הגדול יחסית בין שני היישובים, שגרם להחלשת מערכות הקשרים החברתיים שלהם. זאת ועוד, השארות הגאוגרפית שלהם ליישובים דרוזים באזורים גאוגרפיים אחרים, כגון הכרמל, הגליל העליון והמערבי תרמה להחלשת המערכת האינטראקטיבית החברתית ביניהם.

איור 7 מתאר את ההיקף הממוצע של קשרי השארות הבין-יישוביים בכל אחד מחמשת האזורים הגאוגרפיים. ניתן להבחין בה הבדלים בולטים בין האזורים השונים. הממוצע הגדול ביותר, 19 קשר שארות לכל עשרה נדגמים, נמצא ברמת הגולן. במקום השני והשלישי נמצאים הגליל העליון והמערבי, ובמקום שלפני האחרון - אזור הכרמל. הממוצע הקטן ביותר - קשר שארות אחד לכל עשרה נדגמים - נמצא באזור הגליל התחתון.

איור 7: עוצמות קשרי השארות במערכת האינטראקציה הפנים-אזורית והארצית

ההבדלים בין האזורים מבחינה זו הם בעיקר תוצאה של גורמים היסטוריים, הקשורים בתהליך ההגירה וההתיישבות הדרוזית בארץ-ישראל, ובהשפעת המערכת האינטראקטיבית של קשרי נישואין בין היישובים, היוצרת קשרי שארות אחרים וחדשים. שיעורם של קשרים אלה גדל עם הזמן, בעיקר כתוצאה מהתפתחות מערכת קשרי הנישואין הבין-יישובית, המושפעת מצמצום המרחקים ומהתפתחות מערכת הכבישים, התחבורה והקומוניקציה.

המערכת האינטראקטיבית הארצית של קשרי השארות

איור 7 מתאר את קווי הזרימה ואת עוצמת הקשרים בין חמשת האזורים שהיישובים הדרוזיים מרוכזים בהם. קווי הזרימה מחברים בין האזורים, ועוביים מתאר את נפח הקשרים ביניהם.

באיור זה בולטים עוצמתה והיקפה של מערכת קשרי השארות בין שני אזורי הגליל העליון, בדומה לשתי מערכות האינטראקציה של קשרי נישואין וקשרי חברות (ראה להלן). למערכות האינטראקציה החזקות בין הגליל העליון לאלה של הגליל המערבי יש חשיבות מיוחדת, כיוון שבשני חלקי הגליל מרוכזים כ-60% מן האוכלוסייה הדרוזית בישראל.

מערכת האינטראקציה הבין-אזורית השנייה בחשיבותה היא מערכת קשרי שארות בין הגליל העליון לזו של הגליל התחתון. במערכת זו קיימים בממוצע 5-6 קשרי שארות בין-אזוריים לכל עשרה נדגמים. מערכות אינטראקציה חלשות יותר קיימות בין יישובי רמת הגולן ובין יישובי הגליל העליון והכרמל, וכן בין יישובי הכרמל ובין יישובי הגליל התחתון והמערבי. חלשות עוד יותר הן מערכות האינטראקציה בין רמת הגולן ובין הגליל המערבי והתחתון, בממוצע של 1-2 קשרי שארות לכל עשרה נדגמים.

באזור זה ניתן להבחין כי בניגוד למערכת האינטראקטיבית החזקה של קשרי שארות בתוך האזור, חלשה מערכת האינטראקציה של יישובי הגולן עם שאר האזורים. לעומת זאת, קיימת התאמה מסוימת בין עוצמתה של מערכת קשרי שארות הפנימית בכרמל ובין עוצמתם של קשרי שארות עם שאר האזורים.

העוצמות השונות של קשרי שארות בין האזורים השונים מושפעת מתהליכי ההתיישבות ההיסטוריים באזור וממספר החמולות המפוצלות בין האזורים. עם זאת, משתנות עוצמות קשרי שארות בין האזורים כתוצאה מהתפתחות המערכת האינטראקטיבית של קשרי נישואין בין היישובים ובין האזורים.

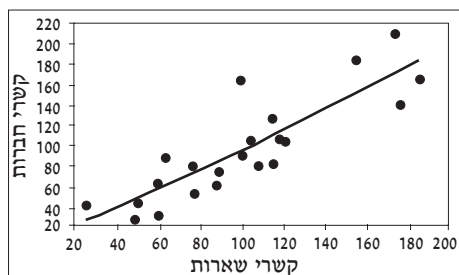
הבדלים אלה בין מערכות האינטראקציה הבין-אזוריות השונות אינם מורידים מערכה ומחשיבותה של המערכת האינטראקטיבית הכוללת של קשרי שארות. קשרי שארות בין היישובים ובין האזורים הדרוזיים מהווים את הבסיס החברתי המשמעותי והחזק ביותר, המלכד את הדרוזים ושומר על אחדותם הדתית והעדית. מערכת קשרי שארות היא, למעשה, המרכיב החשוב ביותר במערכת האינטראקטיבית החברתית התוך-יישובית, התוך-אזורית, והבין-אזורית, המקשרת בין היישובים הדרוזים בישראל.

באזורים 8 ו-9 ניתן להבחין בחשיבות גדולה זו, הבאה לידי ביטוי בקורלציה חזקה מאוד בינה ובין מערכת האינטראקציה של קשרי הנישואין הבין-יישוביים ($r=0.90$) מצד אחד, ובקורלציה חזקה מאוד בינה ובין מערכת האינטראקציה של קשרי חברות ($r=0.85$) מצד שני. בפרק הרביעי צוין הקשר בין מערכות האינטראקציה של קשרי נישואין בין-יישוביים לקשרי חברים ($r=0.67$).

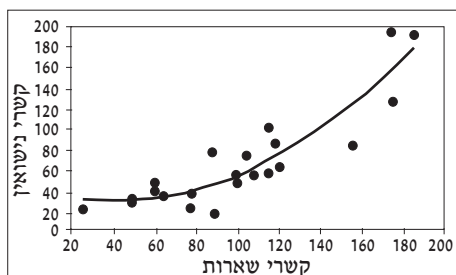
הקשרים החזקים והקורלציות בין שלוש המערכות האינטראקטיביות הם אחד הביטויים הבולטים להשפעות הגומלין בין שלושתן, והם מבליטים במיוחד את מעמדה של מערכת קשרי שארות ממכלול הקשרים החברתיים בין בני העדה הדרוזית בישראל.

מערכת קשרי שארות הבין-ארצית (המזרח-תיכונית)

מאז היווסדה של הדת הדרוזית במאה ה-11, התרחשו תנועות הגירה רבות בין אזורי ההתיישבות המסורתיים של הדרוזים בהר הלבנון, במורדות החרמון, באזור חלב ובארץ-ישראל (Firro 1992: 31).

איור 9: הקשר בין מערכת האינטראקציה של קשרי שארות ובין מערכת האינטראקציה של קשרי חברות בין-יישוביים ($r=0.85$)

איור 8: הקשר בין מערכת האינטראקציה של קשרי נישואין ובין מערכת האינטראקציה של קשרי שארות בין-יישוביים ($r=0.901$)

תנועות ההגירה היו בעיקר תוצאה של רדיפות וחיכוכים עם האוכלוסייה המוסלמית ויחס עויין מצד השלטונות (סאלח 1989: 270).

במסגרת נדידת הדרוזים באזורי המזרח התיכון השונים, התפצלו חמולות ובתי-אב רבים והיגרו ליישובים, לאזורים ולארצות אחרות. כתוצאה מכך, נוצרו קשרי שארות בין הארצות והאזורים השונים, בהם התיישבו המהגרים הדרוזיים (לוח 17). גם קשרי הנישואין בין הארצות, שהתחזקו בשנים האחרונות, יצרו קשרי שארות חדשים בין דרוזים ממדינות שונות. הדוגמה הבולטת ביותר היא זו של קשרי הנישואין בין היישובים הדרוזים בארץ ובין היישובים הדרוזים בדרום לבנון, וכן קשרי הנישואין בין יישובי רמת הגולן ובין יישובים דרוזים אחרים בסוריה.

לוח 17: קשרי שארות עם ארצות אחרות במזרח התיכון ובעולם (במספרים מוחלטים)

אזור	קשרים עם לבנון	קשרים עם סוריה	קשרים עם ירדן	קשרים אחרים
גליל עליון	38	23	9	6
גליל מערבי	17	11	2	2
גליל תחתון	9	6	0	1
כרמל	21	23	0	4
רמת הגולן	43	97	2	1
סה"כ	128	160	13	14

סאלח (1989: 13) ציין, כי במחצית השנייה של המאה העשרים חיפשו דרוזים רבים מסוריה ומלבנון מקומות תעסוקה בערב הסעודית ובשאר נסיכויות המפרץ הפרסי. רובם מועסקים בתעשיית הנפט ומקצתם בשירותים הציבוריים. דרוזים אחרים העדיפו להגר לארצות אחרות באירופה, באמריקה הצפונית והדרומית וגם באוסטרליה.

הנתונים בלוח 17 אינם משקפים את ממדי התופעה במדויק, כיוון שהמרוואיינים התבקשו לענות על השאלה: "ציין את יישובי המגורים של קרוביך". יש להניח, שחלקם לא הבין, כי ניתן לציין גם שמות

של יישובים במדינות אחרות. למרות זאת ניתן להבחין בקשרי שארות בין הדרוזים הישראלים ובין הדרוזים הסורים, הלבנונים, הירדנים ודרוזים אחרים בתפוצות.

הקשרים החברתיים בין הדרוזים הישראלים לשאר הדרוזים במזרח התיכון היו מנותקים מאז קום המדינה עד מלחמת ששת הימים (1967). בעקבות המלחמה חודשו הקשרים עם הדרוזים של רמת הגולן, שהינם חלק מהדרוזים של סוריה. חידוש הקשר עם הדרוזים בלבנון התאפשר אחרי מלחמת שלום הגליל (1982), ובמיוחד התחדשו הקשרים עם הדרוזים שבאזור רצועת הביטחון בדרום לבנון. חידוש הקשר עם הדרוזים בירדן התאפשר רק אחרי חתימת הסכם השלום עם ירדן בשנת 1994.

למרות היקפם המצומצם יחסית, ניתן למיין את הקשרים החברתיים עם הדרוזים בארצות האחרות באופן הבא:

- קשרי נישואין: בשנות המדגם נמצאו 11 קשרי נישואין בין היישובים הדרוזים ברמת הגולן ובין יישובים דרוזים אחרים בסוריה, במיוחד בהר הדרוזים. בתשעה מהם הייתה האישה סורית והחתן מרמת הגולן, ובשני מקרים היו הנשים מרמת הגולן והגברים מהר הדרוזים. קשרי נישואין מפותחים יותר נמצאו בין היישובים הדרוזים בארץ ובין היישובים הדרוזים בדרום לבנון, במיוחד עם העיירה חצביה והכפרים סביבה. בשנות המדגם נמצאו 35 קשרי נישואין בין שתי הקהילות. הקשרים הם חד-סטריים, כלומר, כולם הבעל דרוזי ישראלי והאישה דרוזית לבנונית. בכל המקרים עברו הנשים להתגורר ביישובי המגורים של הבעלים הישראלים. בשל המצב המדיני, הכלכלי והביטחוני לא נמצאו דרוזים ישראלים, המוכנים להשיא את בנותיהם לדרוזים לבנונים.
- ביקורים משפחתיים: במסגרת מערכת קשרי השארות בין יישובים דרוזים ישראלים ליישובים דרוזים לבנונים, נערכים ביקורים משפחתיים בהיקף מצומצם מאוד, כיוון שמעבר הגבול כרוך בהשגת אישורים מיוחדים מן השלטונות הישראלים. קשרים כאלה לא קיימים כמעט במסגרת מערכת קשרי השארות בין יישובי רמת הגולן ויישובים בסוריה, בעיקר עקב התנגדות השלטונות הסורים. לעומת זאת, מאפשרת החתימה על הסכם השלום עם ירדן והגבול הפתוח בין שתי המדינות ביקורים משפחתיים הדדיים בין הדרוזים הישראלים לקרוביהם בירדן, המשמשים במידה מסוימת חוליה מקשרת עם הדרוזים בסוריה. מערכת הקשרים המפותחת בין ירדן לישראל הביאה לתחילת התפתחותה של מערכת קשרי נישואין בין שתי הקהילות. ואמנם, קשר נישואין מיוחד במינו נערך לאחרונה בין צעירה מבית-ג'ן ובין צעיר דרוזי ירדני, שבעקבותיו עבר הצעיר הירדני לגור בישראל.
- תמיכה כלכלית: מצבם הכלכלי הטוב יחסית של הדרוזים ברמת הגולן מאפשר להם לתמוך בקרוביהם בסוריה, שמצבם הכלכלי ירוד מאוד. תמיכה פיננסית זו משמעותה רבה, כיוון שהכלכלה הסורית נמצאת בשפל וההכנסה הלאומית לנפש נמוכה מאוד. הדרוזים בישראל

עוזרים גם לקרוביהם מלבנון, ולאחרונה גם מירדן, בהשגת מקומות תעסוקה זמניים ביישובי הדרוזים ומחוץ להם. זאת ועוד, במרבית המקרים הם דואגים להם למקומות שהייה ביישוביהם.

- קשרים טלפוניים: ערוצי התקשורת הרבים ופתיחת קווי הטלפון למדינות השכנות מאפשרים חידוש וחיזוק התקשורת בין הדרוזים הישראלים לקרוביהם במדינות השכנות ובשאר מדינות העולם. קשרים אלה היו עד לאחרונה קשים וכמעט בלתי אפשריים. המצב המדיני והביטחוני בין ישראל ושכנותיה מנע במשך שנים רבות קיום קשרים בין הדרוזים הישראלים ובין קרוביהם בשאר המדינות, השרויות בעימות עם ישראל. אולם למרות מצב המלחמה בין ישראל וסוריה ולבנון, המשיכו קשרים חברתיים שונים להתקיים במסגרת המערכת האינטראקטיבית של קשרי שארות בין הדרוזים הישראלים, הסורים, הלבנונים והירדנים. אין ספק, כי המשך תהליך השלום וביטול מצב המלחמה בין ישראל לשכנותיה יאפשרו התפתחות של המערכת האינטראקטיבית החברתית בין הקהילות הדרוזיות במדינות המזרח התיכון השונות.

ניתן לסכם ולומר, כי מממצאי המחקר עולה, שהמערכת האינטראקטיבית-מרחבית של קשרי שארות בקרב העדה הדרוזית מהווה חוליה חשובה מאוד בחיזוק הקשרים החברתיים האחרים ובחיזוק הסולידריות בתוך יישובי המחקר וביניהם. חשיבותם של הקשרים בולטת בכל רמותיה של המערכת האינטראקטיבית של קשרי שארות. ברמה הפנים-יישובית חשובים הקשרים בתוך החמולה ובין החמולות השונות. קשרים אלה משפיעים מאוד על העזרה ההדדית ועל שאר הקשרים החברתיים הפנימיים. ברמה הבין-יישובית חשובה השפעתם של קשרי השארות על קשרי הנישואין ועל קשרי החברות הבין-יישוביים והבין-אזוריים. כן בולטת השפעתם של קשרים אלה על חיזוק הסולידריות, ההזדהות וההשתייכות לקהילה הדרוזית. ברמה הבין-ארצית חזקים קשרי השארות בין הדרוזים בישראל ובין אחיהם בסוריה, בלבנון ובירדן, אך פחות חזקים עם הדרוזים בתפוצות. חשיבותם והשפעתם של קשרים אלה חלשה עדיין בשל המצב הגאופוליטי באזור. אולם אין ספק, כי בעידן של שלום אפשר לצפות שמערכות האינטראקציה של סוגי הקשרים החברתיים השונים יתפתחו ויתחזקו. ואמנם, בימים אלה יש עדות לניצנים ראשונים של קשרים חברתיים מתחדשים בין הדרוזים הישראלים ובין הדרוזים בירדן בעקבות חתימת הסכם השלום בין שתי המדינות.

פרק רביעי: יחסי וקשרי חברות בקרב הדרוזים (המערכת האינטראקטיבית-מרחבית של קשרי חברות)

למרות חשיבות החברות בחיי יום-יום, זכה נושא זה לתשומת לב מועטה עד כה. סוציולוגים מעטים דנו בנושא זה (Hess 1979; Garrett 1989), אם כי האנתרופולוגים, לעומתם, התעניינו בו זה מכבר, בעיקר בתפקיד החברות בחברה, בחלקה ובהשפעתה על מבנה ההתנהגות החברתית (Bell 1981: 9). מרבית הסוציולוגים התייחסו, כאמור, לנושא החברות כאל נושא שולי במערכת הקשרים החברתיים בחברות קפיטליסטיות מפותחות (Allan 1989).

למרות אי הבהירות של המושג חברות (friendship), מקבלים מרבית הסוציולוגים את הגדרתו המקובלת: "קשר משמעותי חזק, שנבחר בחופשיות ובאופן וולונטרי ולא רשמי" (Cohen and Cohen 1984: 12-16; Paine 1969; McCall 1970; Jerrome 1984; Stills 1969). המונח חברות חזק יותר מסתם יחסי קרבה, משפחתיות או רעות, והוא כולל קשת רחבה של אסוציאציות, ולכן הוא נתפס באופן שונה בחברות ובתרבויות שונות. לדוגמה, יש הטוענים, שהאמריקנים מקיימים יחסי חברות שטחיים עם אנשים רבים, ואילו לאירופים יש בדרך כלל יחסי חברות חזקים עם אנשים מעטים מאוד (Lewin 1948). בתרבויות לא מערביות מקבל המונח חברות משמעויות ופירושים מיוחדים, כגון אחוות דם (Brain 1976).

מספר פונקציות תרבותיות מאפיינות חברות: ראשית, החברות היא קשר כללי, המתרחש בדרך כלל בקרב קבוצות חברתיות מוגדרות, משום שהמאפיין הכללי של חברות מבוסס על הרעיון של שוויון חברתי. שנית, חברות היא קשר וולונטרי ואישי מאוד, כלומר, לא ניתן לחייב מישהו להיות חב. שלישית, התפתחות החברות מבוססת על שיחות פרטיות ואינה נשלטת על ידי ערכים או נורמות תרבותיות (Bell 1981: 9).

במסגרת המחקרים המעטים שדנו בחברות, נשאלו שאלות כלליות רבות, כמו האם קיומם של חברים קרובים חיוני לבריאות האנשים ולאפשרם? מהם ההבדלים בין גברים לנשים בנושא זה, איך משתנה תפיסת מונח החברות ומשמעותו במהלך החיים? וכן, איך משפיעים הנישואין על החברות? על שאלות כלליות אלה יש תשובות כלליות, ומכאן אנו מבינים שלחברות יש תוכן ומשמעות אינדיבידואליים (Suttles 1970). לכן התיאורים המפורסמים ביותר של ידידות נכתבו על ידי סופרים, ביוגרפים ועיתונאים, ולא דווקא על ידי סוציולוגים (Kuper and Kuper 1985: 321-322).

גם דרך בחירת החברים אינה ברורה. היא שונה, מגוונת ומושפעת מגורמים רבים. ייתכן שיש אמת בטענה כי חברים נבחרים באופן אימפולסיבי, אולם ברור שאנשים בוחרים את חבריהם על פי עקרונות מסוימים. אנשים מתחברים בדרך כלל עם אלה שעמם קיים הסיכוי הגדול ביותר לתקשר, שמאפייני הנורמות והערכים שלהם מקובלים על קבוצתם, הדומים להם מבחינת מאפייני המעמד

והרקע חברתי, הרואים אותם כפי שהם רואים את עצמם, וכן עם אלה, שקשר החברות עמם מביא לסיפוק צורכיהם (Secord and Baekman 1964).

חשיבותן של שאלות אלה ואחרות תרמה להתלבטות בניסוח השאלות (בשאלון הסקר) המתייחסות לנושא החברות, ועם זאת הביאו התשובות הבלתי בהירות על אותן שאלות לניסוח שאלות פשוטות ולא מורכבות, שניתן לענות עליהן בקלות.

פרק זה מתמקד במערכת קשרי החברות הבין-יישובית, המהווה חלק חשוב במערכת האינטראקטיבית החברתית של הדרוזים בארץ. הדיון אינו מתייחס למערכת קשרי החברות הפנים-יישובית, מתוך הנחה כי מערכת אינטראקטיבית זו דומה במידה רבה למערכות קשרי חברות פנים-יישוביות ביישובי מיעוטים אחרים.

במערכת קשרי החברות, בדומה למערכת האינטראקציה של קשרי נישואין, ניתן להבחין בין שתי תת-מערכות עיקריות:

- מערכת אינטראקציה פנימית סגורה: קשרי ידידות וחברות בין דרוזים מיישובים שונים.
- מערכת אינטראקציה חיצונית פתוחה: קשרי ידידות וחברות בין דרוזים לבין יהודים, נוצרים, מוסלמים ואחרים, המתגוררים מחוץ ליישובי מגוריהם של הדרוזים.

מערכת האינטראקציה המרחבית-חברתית של קשרי חברים בין-יישוביים מתמקדת בחמש שאלות מרכזיות:

- מידת ה"פנימיות" וה"חיצוניות" של המערכת;
- דפוסי ההיכרות של החברים במערכת הפנימית והחיצונית;
- דפוסי הקשרים;
- המבנה המרחבי של המערכת הפנימית והחיצונית;
- היכולת לאתר רגיונליות במרחבי המערכת השונים.

המערכת האינטראקטיבית הפנימית הסגורה של קשרי חברים

מרבית המחקרים שעסקו במערכות אינטראקציה של קשרי חברות התייחסו לרשתות חברים בתוך עיר אחת, ולא בקשרי חברות בין יישובים שונים. לדוגמה, באחד המחקרים שנערך בקרב היהודים, המהווים 3% בלבד מן האוכלוסייה בעיר מסוימת נמצא, כי 80% משמות החברים היו יהודים. גם במחקר שנערך בקרב הקתולים נמצא, כי 62% מהחברים היו בני העדה הקתולית (Bell 1981: 20). מחקר זה, לעומת זאת, דן במערכת האינטראקציה הפנימית של קשרי חברות בין כל יישובי הקהילה הדרוזית בארץ.

בשאלון הסקר התבקשו המרואיינים לציין את יישובי המגורים של ארבעת חבריהם הטובים ביותר, שעמם יש להם קשרים חזקים במיוחד. כן התבקשו המרואיינים לציין את השתייכותם הדתית של אותם חברים. מסיכום נתוני הסקר עולה, כי מרבית קשרי החברות הם קשרים פנימיים סגורים בין דרוזים מיישובים שונים. בלוח 18 ניתן להבחין, כי 75% מקשרי החברות במערכת אינטראקציה זו הם קשרים בין חברים דרוזים, ומקצתם קשרי חברות בין דרוזים ובין חברים מעדות אחרות. בלוח 18 ניתן להבחין כי לדרוזים יש קשרי חברות יותר עם מוסלמים מאשר עם נוצרים, הבדל הנובע בעיקר מגודל האוכלוסייה של קהילות אלו. האפשרות לפגוש ולהכיר חבר מוסלמי הרבה יותר גדולה משום שמספרם המוחלט של המוסלמים הרבה יותר גדול מזה של הנוצרים.

לוח 18: התפלגות החברים לפי מוצאם הדתי (באחוזים)

מס' חבר	דת	דרוזי	יהודי	מוסלמי	נוצרי	אחר	סה"כ
1		81.0	8.3	5.7	5.0	0.0	100
2		79.0	8.7	6.3	5.6	0.4	100
3		75.5	11.5	7.0	5.8	0.2	100
4		64.7	13.0	12.5	9.2	0.6	100
ממוצע		75.0	10.4	7.9	6.4	0.3	100

כן ניתן להבחין בלוח שקיימת העדפה של חברים דרוזים בכל הרמות (מחבר מס' 1 עד מס' 4) בהשוואה לחברים בני עדות אחרות. נתונים אלו מצביעים על עצמתם של קשרי החברות הפנימיים הסגורים בין היישובים הדרוזים.

דפוסי ההיכרות

מערכת האינטראקציה הפנימית בין חברים דרוזים מיישובים שונים נרקמה ונוצרה באמצעות היכרויות במסגרות שונות. לוח 19 מציין שש קטגוריות של מפגשים, שבמסגרתם נוצרו היכרויות בין החברים הדרוזים. במיוחד בולט משקלן של החברויות שנוצרו במסגרת השירות הצבאי. כ-43% מסך-כל החברים הדרוזים ביישובי הגליל העליון (המרכזי והמערבי), הגליל התחתון והכרמל הכירו זה את זה במסגרת זו. תהליך ההיכרות ויצירת קשרי הידידות בין הצעירים הדרוזים במסגרת הצבאית החלו בשנת 1948, עם גיוס המחזור הראשון מבני העדה הדרוזית לצה"ל ועם הקמת יחידת המיעוטים. החלת חוק גיוס חובה על הדרוזים בשנת 1956 הרחיבה וחזקה את המפגשים בין חיילים דרוזים מכל היישובים, ומאז הפכה יחידת המיעוטים למקום המפגש הגדול ביותר של צעירים דרוזים, בה נרקמים קשרי חברות הדוקים בין דרוזים מכל היישובים.

לאחר שחרורם משירות סדיר, חלקם ממשיכים את השירות במסגרת צבא הקבע או משמר הגבול, וחלק אחר משתחרר ומשובץ בשני גדודי מילואים דרוזים. כלומר, המפגשים וההיכרויות בין אלה הממשיכים את שירותם הצבאי ובין אלה המשתחררים נמשכים במסגרות צבאיות וביטחוניות

אחרות. קשרי החברות הנרקמים במסגרות אלה הם קשרים הדוקים וחזקים במיוחד, ומוגדרים על ידי המרואיינים כקשרים של "אחים לנשק".

לוח 19: התפלגות דפוסי ההיכרות של חברים דרוזים (באחוזים)

סה"כ	במסגרת אחרת	במקום קדוש	במפגש חברתי	במסגרת לימודים	בשירות הצבאי	במקום העבודה	דפוס ההיכרות היישוב
100	3.3	11.7	3.3	11.7	46.7	23.3	יאנוח
100	2.0	5.9	3.9	11.8	47.0	29.4	כסרא
100	3.7	8.5	4.9	3.7	56.0	23.2	כפר-סמיע
100	1.4	12.3	15.1	17.8	38.4	15.0	פקיעין
100	2.8	15.9	12.2	8.4	38.3	22.4	בית-ג'ן
100	4.0	13.0	5.0	6.0	46.0	26.0	חורפיש
100	2.2	13.3	7.8	5.6	41.1	30.0	ג'ת
100	2.4	10.8	9.6	9.6	42.2	25.4	אבו-סנאן
100	3.8	11.6	9.6	19.2	34.6	21.2	כפר-יסיף
100	3.0	5.0	8.0	13.0	47.0	24.0	ג'וליס
100	1.5	11.0	11.0	4.4	35.3	36.8	ירכא
100	4.3	8.8	13.0	15.2	37.0	21.7	עין-אלאסד
100	1.6	3.2	9.5	7.9	52.4	25.4	ראמה
100	1.4	4.3	2.8	7.0	54.9	29.6	סג'ור
100	4.5	15.2	12.1	7.6	31.8	28.8	שפרעם
100	2.5	6.5	11.5	12.2	52.5	14.8	מע'אר
100	3.4	16.0	16.0	5.0	33.6	26.0	דלית-אלכרמל
100	0.8	18.5	8.1	1.6	37.1	33.9	עוספיה
100	2.70	10.64	9.07	9.32	42.89	25.38	ממוצע

מסגרת ההיכרות השנייה בחשיבותה היא מקום העבודה. במסגרת זו נרקמו יותר מ-25% מקשרי החברות של המרואיינים. מרבית המועסקים הדרוזים עובדים במקומות עבודה מחוץ ליישובי מגוריהם, וגם כאן בולטת חשיבותם של מקומות התעסוקה בתחום הביטחוני. מרואיינים רבים ציינו כי הכירו את חבריהם הדרוזים שמחוץ ליישובי מגוריהם במקום העבודה, שבמרבית המקרים היה באחת מזרועות הביטחון: צבא הקבע, משמר הגבול, המשטרה ושירות בתי-הסוהר. כלומר, ההיכרות במקום העבודה ערכה גבוהה יחסית, בהיותה מקום מפגש והיכרות של חברים דרוזים מיישובים שונים (לוח 19).

ביישובי רמת הגולן, להבדיל מיישובי הגליל והכרמל, לא קיימת הקטגוריה של היכרות חברים במסגרת הצבאית, כיוון שהדרוזים מרמת הגולן אינם משרתים בצה"ל. גם חשיבותם של מקומות העבודה כמקומות מפגש והיכרות בין חברים פחות בולטת. מנתוני לוח 20 עולה, כי המפגשים החברתיים עומדים במקום הראשון מבחינת חשיבותם כמסגרת להיכרות בין חברים דרוזים ביישובי

רמת הגולן. ואמנם, למעלה מ-31% מקשרי החברים ביישובים אלה נרקמו במסגרת זו. במערכת האינטראקציה של קשרי חברות בין דרוזים נמצא, כי מרבית הקשרים היו בין חברים דרוזים מארבעת יישובי רמת הגולן הדרוזים, ומקצתם נרקמו עם חברים דרוזים מיישובים אחרים בגליל ובכרמל. המפגשים החברתיים השונים, בעיקר חתונות והלוויות, מאפשרים מפגשים המוניים בתדירות גבוהה יחסית, שבמסגרתם נרקמים מרבית קשרי הידידות.

לוח 20: התפלגות דפוסי ההיכרות של חברים דרוזיים ביישובי רמת הגולן

סה"כ	במסגרת אחרת	במקום קדוש	במפגש חברתי	במסגרת לימודים	בשירות הצבאי	במקום העבודה	דפוס ההיכרות היישוב
100	6.9	19.3	32.1	22.0	0	19.7	מסעדה
100	2.9	31.2	30.2	18.2	0	17.5	מג'דל-שמש
100	6.3	27.3	34.3	19.2	0	12.9	עין-קיניה
100	4.9	26.2	28.6	20.6	0	19.7	בקעאתה
100	5.25	26.0	31.3	20.0	0	17.45	ממוצע

היישובים הדרוזים ברמת הגולן מרוחקים יחסית מן היישובים הדרוזים בגליל העליון, ומנותקים (מאז שנת 1967) מיישובים דרוזים סמוכים למרגלות החרמון בצד הסורי ובצד הלבנוני. הרגשת הבידוד שלהם מחזקת את הסולידריות ואת הקשרים החברתיים בין ארבעת היישובים, עובדה הבאה לידי ביטוי בהשתתפות מסיבית במפגשים חברתיים, כגון חתונות והלוויות. עם זאת, מגבירים קשרי הקירבה החזקים והרבים בין יישובי הגולן את ההשתתפות ואת הפגישות בין יחידים ומשפחות מיישובים שונים, וכל אלה גורמים לגידול שיעורם של קשרי החברות הפנים-אזוריים בגולן.

דפוס ההיכרות השני בחשיבותו ברמת הגולן הוא קשרי חברות שנוצרו כתוצאה ממפגשים במקומות הקדושים. במסגרת זו הכירו 26% מן המרואיינים את חבריהם הדרוזים המתגוררים מחוץ ליישובי מגוריהם, הן ביישובי רמת הגולן והן ביישובים דרוזים אחרים בגליל ובכרמל. המקום הקדוש החשוב ביותר מבחינה זו לתושבי רמת הגולן הוא קבר הנביא יעפורי, הממוקם בעמק המפריד בין שני היישובים מסעדה ומג'דל-שמש. למקום קדוש זה מגיעים מבקרים דרוזים מיישובי רמת הגולן ומכל היישובים הדרוזים האחרים בגליל ובכרמל. המבקרים פוקדים את המקום לעתים קרובות, ושוהים בו שעות ואפילו ימים אחדים. השהייה באתר יעפורי מאפשרת מפגשים חברתיים בין חילוניים לדתיים, בין הדרוזים המקומיים לבין עצמם, וכן בינם ובין דרוזים מהגליל ומהכרמל, המרבים גם הם לבקר בקבר יעפורי.

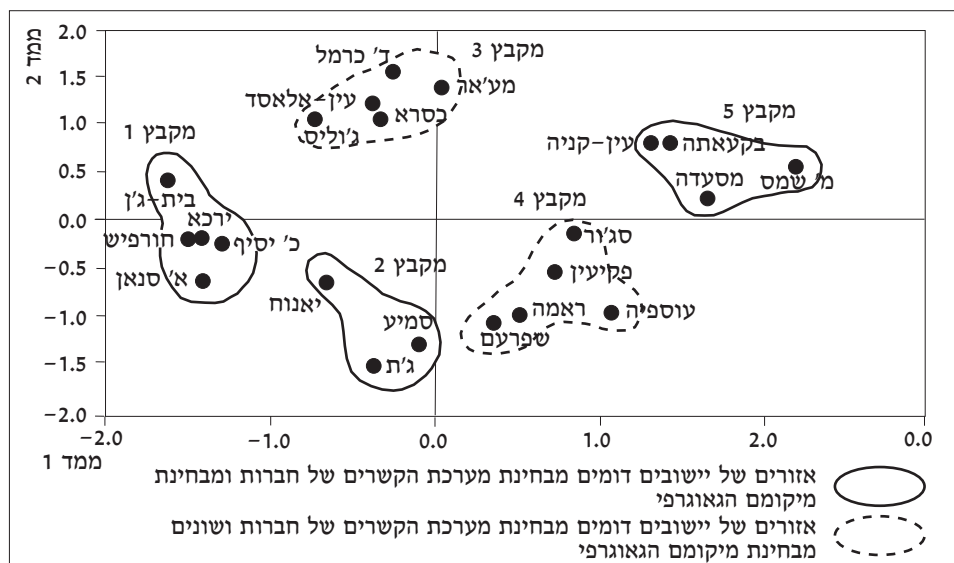
קשרי חברות בין דרוזים מרמת הגולן לדרוזים מיישובי הגליל והכרמל נרקמים גם במקומות קדושים אחרים שמחוץ לרמת הגולן. במיוחד חשוב מעמדו של קבר יתרו שליד קרני חיטין בגליל התחתון המזרחי, המקום הקדוש ביותר לדרוזים. לקבר יתרו, כמו גם למקומות קדושים אחרים, עולים לרגל

דרוזים מרמת הגולן ומיישובי הגליל והכרמל, ולכן מהווים גם מקומות קדושים אלה חוליה חשובה במערכת האינטראקציה של קשרי החברות בין בני העדה הדרוזית בארץ (ראה להלן בפרק 6).

שתי המסגרות החשובות האחרות של מקומות מפגש, התורמות לקשרי חברות, הן מקום הלימודים (בתי-ספר תיכוניים, מכללות ואוניברסיטאות) ומקום העבודה. 20% מן המרוואיינים ברמת הגולן ציינו, כי הכירו את חבריהם הדרוזים שמחוץ ליישובי מגוריהם במסגרת לימודית כלשהי. מרביתם הכירו את חבריהם במסגרת הלימודים בשני בתי-הספר התיכוניים של מסעדה ושל מג'דל-שמס. למעלה מ-17% הכירו את חבריהם הדרוזים במסגרת מקומות העבודה. מרבית החברים הללו הם תושבי הרמה המועסקים בבתי הארחה בעמק החולה. כיוון שיש מקומות עבודה מועטים בהם מועסקים דרוזים מרמת הגולן עם דרוזים מהגליל ומהכרמל, האינטראקציה של קשרים בין חברים דרוזים יוצרת מרחבים חברתיים הומוגניים של חברות, כלומר אזורים, שיישובים הדומים מבחינת מערכת קשרי החברות שלהם מרוכזים בהם. מרחבים אלה מופו באמצעות ניתוח המרחב המזערי (Smallest Space Analysis-SSA, ראה בפרק 1).

ניתוח המרחב המזערי של קשרי חברים בין-יישוביים

באיור 10 ניתן להבחין בשני סוגי מקבצים: הראשון כולל יישובים מאותו אזור גאוגרפי, הדומים זה לזה מבחינת מערכת קשרי החברות שלהם עם שאר היישובים. במקרה זה קיימת התאמה בין המרחב הגאוגרפי למרחב החברתי בהקשר של קשרי חברות. הדוגמה הבולטת ביותר להתאמה כזאת

איור 10: ניתוח המרחב המזערי של יישובי המחקר בנושא קשרי החברות במערכת האינטראקציה הבין-יישובית

היא מקבץ מס' 5, בו מרוכזים ארבעת היישובים הדרוזיים ברמת הגולן. יישובים אלה, המרוכזים בטריטוריה אחת וסמוכים זה לזה, מופיעים באיור 10 כשהם קרובים זה לזה. יש בכך כדי להצביע על דמיון ברור באופי של מערכת קשרי החברות. כלומר, משמעות הקירבה בין היישובים במקבץ 5 היא שהחברים של המרואיינים מיישובים אלה מרוכזים בעיקר באותם יישובים. דוגמה שנייה של התאמה בין המרחב הגאוגרפי למרחב החברתי ניתן למצוא במקבצים 1 ו-2, בהם מרוכזים יישובים מהגליל העליון, המרכזי והמערבי. יישובים אלה קרובים האחד לשני מבחינה גאוגרפית ודומים גם מבחינת רשת קשרי החברות עם יישובים אחרים.

הסוג השני של מקבצים כולל יישובים מאזורים גאוגרפיים שונים, הדומים מבחינת מערכת קשרי החברות שלהם לשאר היישובים. מקבצים מס' 3 ו-4 באיור 11 כוללים חמישה יישובים משלושה אזורים גאוגרפיים: מהכרמל, מהגליל התחתון ומהגליל העליון המערבי והמרכזי, בהם בולטת אי ההתאמה בין המרחק הגאוגרפי ובין המרחק החברתי. לדוגמה, היישובים דלית-אלכרמל ועוספיה והיישובים ראמה ועין-אלאסד צמודים וקרובים מאוד מבחינה גאוגרפית, אולם נמצאו שונים מאוד מבחינת מערכת האינטראקציה של קשרי חברות, לכן הם נמצאים בשני מקבצים שונים הרחוקים האחד מהשני. כלומר, החברים של המרואיינים מדלית-אלכרמל מרוכזים ביישובים שונים מהיישובים שבהם מרוכזים החברים מעוספיה, וכנ"ל לגבי החברים של ראמה ועין-אלאסד, לכן בולט באיור ריחוקם זה מזה. מקבצים הומוגניים, הכוללים יישובים דומים מבחינת מערכת קשרי החברות משני הסוגים, נמצאו גם במערכת האינטראקטיבית של קשרי נישואין. מהשוואת מפות ניתוח המרחב המזערי של מערכת קשרי החברות ומערכת קשרי הנישואין הבין-יישובית עולה דמיון חלקי בין שתי המערכות מבחינת ההרכב היישובי של המקבצים החברתיים הדומים. בחמישה מקרים נמצאו זוגות יישובים שנכללו במקבצים משותפים של קשרי נישואין ושל חברות (לוח 21), ובמקרה אחד נמצאו שלושה יישובים במקבץ משותף בשתי מערכות הקשרים. כלומר, למרואיינים מיישובים אלה יש קשרי נישואין וקשרי חברות עם אותם יישובים.

לוח 21: יישובים דומים באזורים חברתיים הומוגניים של קשרי נישואין וקשרי חברים

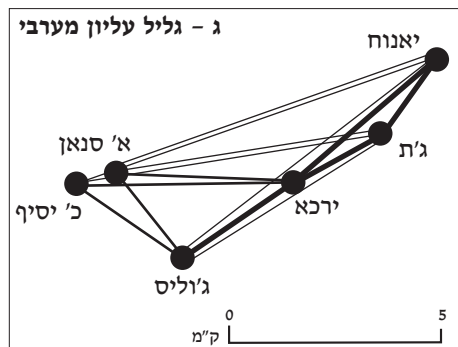
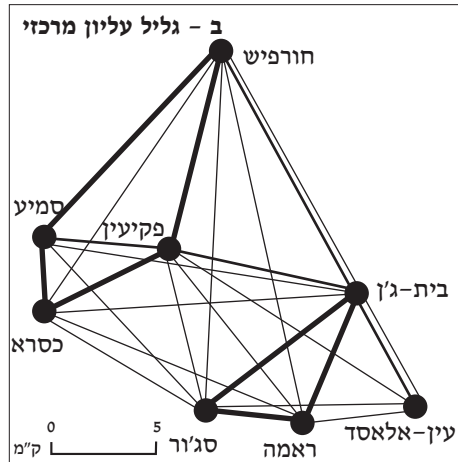
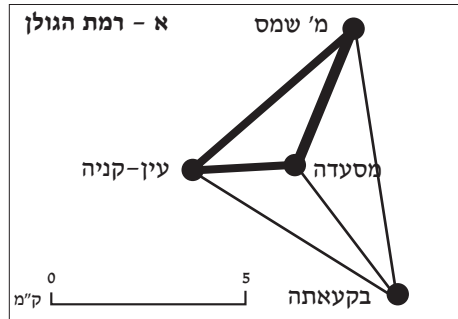
מספר יישובים דומים במקבץ	היישובים הדומים
2	מע'אר וכסרא; סג'ור וראמה; יאנוח וכפר-סמיע; בקעאתה ומג'דל-שמש; מסעדה ועין-קיניה
3	ירכא, כפר-יסיף וחורפיש

המשך הדיון במערכת האינטראקטיבית החברתית ומיפוי היישובים על פי הדמיון החברתי באמצעות ניתוח המרחב המזערי של כל אחת ממערכות הקשרים של נישואין, חברות, שארות וניחוח אבלים, יאפשר איתור אזורים חברתיים הומוגניים ודומים ברמת המערכת הבודדת, וברמה הכוללת של המערכת האינטראקטיבית החברתית הדרוזית.

מבנה הקשרים והיקפם במערכת האזורית

איור 11 מתאר את הפריסה, הכיוון והיקף הקשרים במערכת האינטראקטיבית הפנים-אזורית של קשרי חברות בין היישובים הדרוזים. קווי הזרימה מחברים בין יישובי האזור, שנמצאו ביניהם קשרי חברות. יש לציין, כי על פי הנתונים האמפיריים של המחקר היה קשה היה לעמוד על מספרם המדויק של החברים האישיים ושל בני המשפחה הגרעינית בכל אחד מן היישובים הדרוזים האחרים, כיוון שבתשובותיהם ציינו מרבית המרואיינים רק את שמות יישובי המגורים של חבריהם מבלי לציין את מספר חבריהם בכל יישוב. זאת ועוד, המרואיינים לא התייחסו בתשובותיהם לקשרי חברות אחרים בין משפחותיהם הגרעיניות. זו הסיבה לכך שמספרי הקשרים בין היישובים במפות ובטבלאות מציינים את מספרם האבסולוטי של המרואיינים, שנמצאו להם קשרי חברות ביישובים הדרוזים האחרים בתוך האזור הגאוגרפי של יישוב מגוריהם או באזורים אחרים.

באיור 11 יוצר מבנה קשרי החברות הבין-יישוביים ברמת הגולן צורת טרהדר, שניתן להבחין בו במערכת קשרים מפותחת מאוד בהיקפה. בין כל ארבעת היישובים נמצאו קשרי חברות חזקים בהיקף של 6-9 חברים לכל עשרה מרואיינים. היקף קשרים בסדר גודל כזה לא נמצא בין יישובי הגליל העליון והתחתון. במיוחד בולט קשר החברות החזק בין מג'דל-שמש למסעדה, בדומה לקשרי הנישואין והשארות בין שני היישובים (ראה פרקים 2 ו-3). נראה, שהמערכת האינטראקטיבית של קשרי חברות מושפעת מאוד ממאפייני האזור

—	1-2 קשרים / 10 מרואיינים
—	3-4 קשרים / 10 מרואיינים
—	5-6 קשרים / 10 מרואיינים
—	7-8 קשרים / 10 מרואיינים
—	9-10 קשרים / 10 מרואיינים

איור 11: עוצמות קשרי חברות בין-יישוביים באזורי המחקר

המיוחדים (בדומה למערכת האינטראקטיבית של קשרי הנישואין), ובעיקר מתנאיו הגאוגרפיים והגאופוליטיים, המאופיינים בניתוקם של היישובים משאר אזורי ההתיישבות הדרוזית בסוריה ובלבנון ובמידה מסוימת גם בישראל.

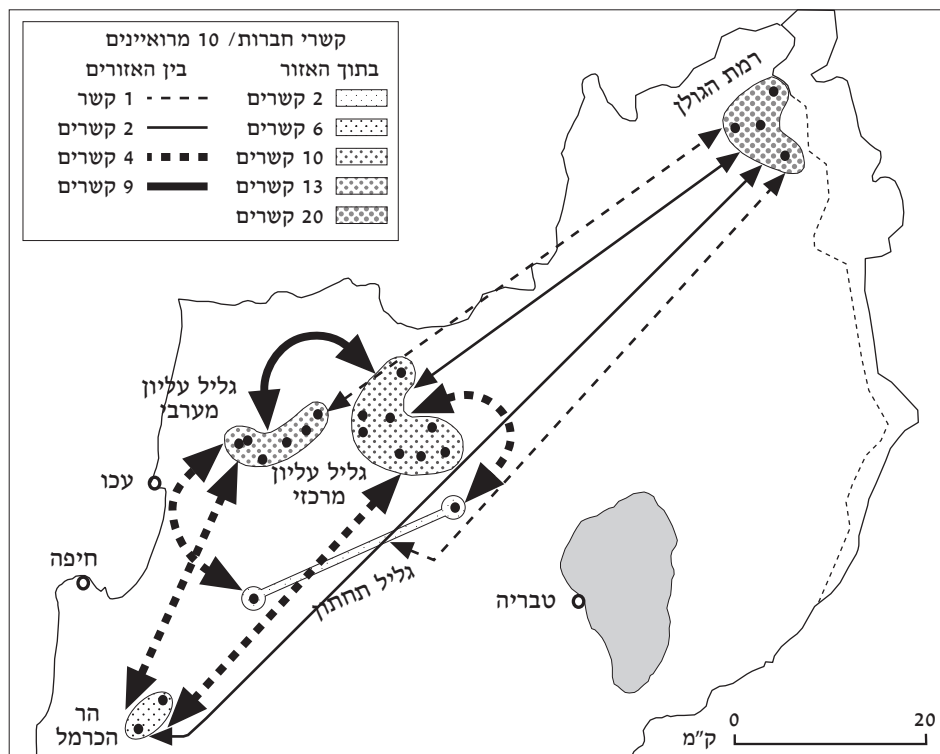
באיור 11ב, המתאר את מערכת קשרי החברות בין יישובי הגליל העליון המרכזי, ניתן להבחין בקשרי חברות בין כל יישובי האזור בעוצמות נמוכות מאלה שנמצאו במערכת קשרי החברות ברמת הגולן. בולטות במיוחד שתי מערכות קשרים מפותחות. הראשונה כוללת את היישובים בית-ג'ן, חורפיש, פקיעין, כפר-סמיע וכסרא, והשנייה – את היישובים בית-ג'ן, ראמה וסג'ור. עקב מיקומו הגאוגרפי, מהווה בית-ג'ן קודקוד בין שתי תת-המערכות, בדומה למעמדו במערכת קשרי הנישואין.

עוצמת והיקף קשרי החברות בין היישובים מושפעים מגודל אוכלוסיית היישובים. בין יישובים גדולים נמצאים יותר קשרי חברות מחוץ ליישוב מאשר ביישובים קטנים. לדוגמה, באיור בולט מאוד היקף קשרי החברות הקטן יחסית של סג'ור ושל עין-אלאסד – שני יישובים קטנים מבחינת אוכלוסייתם בהשוואה להיקף הקשרים של היישובים הגדולים יותר. מצד שני, מושפעת עוצמת קשרי החברות בין היישובים במידה מסוימת ממיקומם הגאוגרפי, מן המרחק ביניהם וממערכת הכבישים המחברת ביניהם. בין יישובים קרובים גאוגרפית ובין יישובים הקשורים ביניהם בכבישים נוחים וקצרים נמצאו קשרי חברות חזקים יותר. היקף הקשרים של שלושת היישובים סג'ור, ראמה ועין-אלאסד, הממוקמים בשוליים הדרומיים של הגליל העליון מצידו הצפוני של כביש עכו-צפת, עם יישובי גב ההר קטן יחסית (1-2 קשרים לכל עשרה מרואיינים), להוציא קשריהם החזקים יחסית עם בית-ג'ן.

מערכת קשרי החברים בגליל העליון המערבי דומה למערכת ברמת הגולן מבחינת קיום הקשרים בין כל יישובי האזור, אך שונה ממנה בהיקף הקשרים בין היישובים, היקף מצומצם בהרבה. באיור 11ג ניתן להבחין בשתי תת-מערכות חזקות במיוחד. הראשונה כוללת את היישובים יאנוח, ג'ת וירכא, והשנייה, את היישובים אבו-סנאן, כפר-יסיף, ג'וליס וירכא, המהווה חוליה מקשרת בין שתי המערכות. מערכת קשרי החברות המפותחת ביותר באזור נמצאת בין ירכא לג'וליס (חמישה קשרים לכל עשרה מרואיינים).

בין שני יישובים קיימים קשרי נישואין ושארות חזקים. מערכת קשרי החברות הקיימת בכרמל בין צמד היישובים דלית-אלכרמל ועוספיה חזקה ומפותחת בדומה למערכת קשרי הנישואין.

איור 12 מתאר את ההיקף הממוצע של קשרי חברות בין-יישוביים בכל אחד מחמשת האזורים הגאוגרפיים. ניתן להבחין בו בהבדלים בולטים בין האזורים השונים. הממוצע הגדול ביותר – עשרים קשרי חברות לכל עשרה נדגמים – נמצא ברמת הגולן. במקומות השני והשלישי נמצאים אזורי הגליל העליון המערבי והמרכזי, ובמקום שלפני אחרון – אזור הכרמל. הממוצע הקטן ביותר – שני קשרי חברות לכל עשרה נדגמים – נמצא באזור הגליל התחתון. ההבדלים בין האזורים, מבחינה

איור 12: עוצמות קשרי חברות במערכת האינטראקציה הפנים-אזורית והבין-אזורית

זו, נובעים בעיקר מן המרחקים הגאוגרפיים בין היישובים וממערך הכבישים באזור, ובד בבד הם מושפעים ממערכות אינטראקציה אזוריות אחרות, כגון מערכות קשרי הנישואין והשארות. איור 12 מתאר גם את קווי הזרימה ואת עוצמת הקשרים בין חמשת האזורים, שהיישובים הדרוזים מרוכזים בהם. קווי הזרימה המחברים בין האזורים ועוביים מתארים את נפח הקשרים ביניהם.

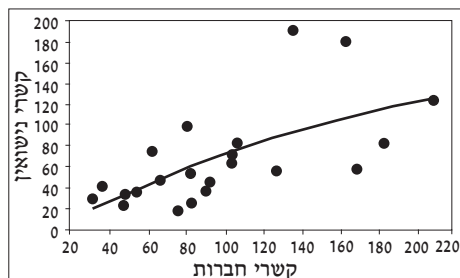
מערכת קשרי החברות המפותחת ביותר היא זו שבין הגליל העליון המרכזי לזו של הגליל העליון המערבי, הן בשל הקרבה הגאוגרפית ביניהם, והן כתוצאה מקשרי השארות והנישואין המפותחים ביניהם, כפי שעלה במחקר (ראה בפרקים הקודמים).

במקום השני נמצאות מערכות קשרי החברות בין הגליל העליון המערבי ובין הגליל התחתון והכרמל, וכן בין הגליל העליון המרכזי ובין הגליל התחתון והכרמל. גם במערכות אלה מורגשת השפעתם של קשרי הנישואין והשארות הבין-אזוריים.

במקום השלישי נמצאת מערכת קשרי החברות בין הגליל התחתון ובין הכרמל, המפותחת פחות משאר המערכות הבין-אזוריות של הגליל והכרמל, למרות קשרי השארות והנישואין בין שני

האזורים. באותה רמה נמצאות גם מערכות קשרי חברות בין רמת הגולן ובין הגליל העליון המרכזי והכרמל. חולשת הקשרים בין אזורים אלה נובעת מהשפעת המרחק הגאוגרפי ביניהם וממערכות קשרי השארות והנישואין החלשות יחסית בין שני האזורים. החוליה החלשה ביותר במערכת האינטראקטיבית הארצית של קשרי חברות של כל האזורים היא, כצפוי, ובדומה למערכת קשרי הנישואין, מערכת הקשרים שלהם עם יישובי רמת הגולן.

איור 13: הקשר בין מערכת האינטראקציה של קשרי חברות לזו של קשרי נישואין ($r=0.62$)

למרות ההבדלים בהיקף הקשרים בין היישובים והאזורים השונים, אין ספק שמערכת קשרי החברות מהווה מרכיב חשוב במערכת האינטראקטיבית החברתית הכללית של הדרוזים בארץ. חשיבותה הגדולה של מערכת קשרים זו באה לידי ביטוי בקורלציה חזקה ($r=0.62$) בינה ובין מערכת האינטראקציה החברתית-מרחבית של קשרי נישואין בין היישובים (איור 13), ובקשר החזק בינה ובין מערכת האינטראקציה של קשרי שארות (ראה בפרק 3). ההשפעה

ההדדית והקשרים החזקים בין מערכות האינטראקציה השונות מצביעים על חשיבותם של קשרי החברות במרקם החברתי-מרחבי של יישובי המחקר.

המערכת האינטראקטיבית הפתוחה של קשרי חברים

בדומה למערכת האינטראקטיבית של קשרי נישואין, כוללת המערכת האינטראקטיבית של קשרי חברות שתי תת-מערכות: הראשונה היא המערכת הסגורה שנדונה לעיל, והשנייה היא המערכת הפתוחה המורכבת מקשרים בין דרוזים ובין חברים בני דתות אחרות – יהודים, מוסלמים (כולל צ'רקסים) ונוצרים – המתגוררים מחוץ ליישובי מגוריהם של המרואינים.

היקפם של קשרי החברות בין דרוזים ובין בני דתות אחרות קטן בהרבה מהיקפם של קשרי חברות בקרב העדה הדרוזית. בסקר נמצאו 2,146 קשרים בין חברים דרוזים בהשוואה ל-668 קשרים של דרוזים עם בני דתות אחרות, כלומר כ-24% מסך כל הקשרים.

התפלגות הקשרים עם חברים מדתות אחרות דומה להתפלגות קשרי הנישואין עם בני אותן דתות. במערכת הפתוחה של קשרי נישואין נמצא, כי שיעור הקשרים עם נשים יהודיות הוא הגדול ביותר (לוח 22).

מנתוני לוח 22 עולה, כי מערכת קשרי החברות החזקה בין דרוזים ליהודים היא תוצאה ישירה של שילוב הדרוזים במערכת הביטחון הישראלית. החלת חוק גיוס חובה על הדרוזים באמצע שנות החמישים, ועקב כך שילובם בתעסוקה בזרועות הביטחון השונות, צבא הקבע, המשטרה, שירות

בתי-הסוהר ומשמר הגבול, הגבירו את אפשרויות המפגש וההיכרויות בין חיילים ומועסקים דרוזים ויהודים. לוח 23 מראה כי שיעור ההיכרות בין דרוזים ובין בני דתות אחרות, במסגרת מקומות עבודה (62.17%), כולל חלק ממקומות התעסוקה הביטחוניים, מהווה למעלה מ-11% מן הקשרים עם בני דתות אחרות אשר נוצרו במסגרת הצבא (שירות חובה), ולכן רובם המכריע הינם עם יהודים ומקצתם עם צ'רקסים, שנכללו בקטגוריה של המוסלמים.

מרבית קשרי החברות בין דרוזים ובין נוצרים ומוסלמים, בדומה למערכת קשרי החברות בין דרוזים ליהודים, נרקמו במקומות התעסוקה. אולם במקרה זה מדובר במקומות תעסוקה אזרחיים בלבד, שעובדים מבני כל הדתות מועסקים בהם. מסגרת חשובה נוספת, שבאמצעותה נוצרו קשרי חברות

לוח 22: התפלגות החברים במערכת האינטראקציה הפתוחה לפי דת (במספרים מוחלטים ובאחוזים)

דת	מספר החברים	אחוז החברים
יהודים	281	42
מוסלמים	209	32
נוצרים	178	26
סה"כ	668	100

לוח 23: התפלגות דפוסי ההיכרות של חברים מעדות אחרות ביישובי הגליל והכרמל (באחוזים)

דפוסי ההיכרות היישוב	במקום העבודה	בשירות הצבאי	במסגרת לימודים	במפגש חברתי	במסגרת אחרת	סך הכל
יאנוח	52.8	22.2	8.3	16.7	0.0	100
כסרא	51.3	15.4	20.5	7.7	5.1	100
כפר-סמיע	64.4	11.2	6.7	13.3	4.4	100
פקיעין	59.7	12.9	14.5	11.3	1.6	100
בית-ג'ן	59.3	18.5	1.8	14.8	5.6	100
חורפיש	61.5	15.4	11.5	5.8	5.8	100
ג'ת	75.0	5.6	11.1	8.3	0.0	100
אבו-סנאן	67.9	7.5	15.1	5.7	3.8	100
כפר-יסוף	61.3	0.0	19.4	12.9	6.4	100
ג'וליס	74.1	11.1	11.1	0.0	3.7	100
ירכא	80.0	5.7	2.8	8.6	2.9	100
עין-אלאסד	42.8	14.3	14.3	14.3	14.3	100
ראאמה	58.8	14.7	14.7	8.8	3.0	100
סג'ור	49.1	19.3	15.8	14.0	1.8	100
שפרעם	64.1	2.6	17.9	10.3	5.1	100
מע'אר	52.5	5.0	15.0	21.3	6.2	100
דליתאלכרמל	72.5	12.5	5.0	6.3	3.7	100
עוספיה	71.9	12.5	4.7	7.8	3.1	100
סה"כ	62.17	11.47	11.68	10.4	4.28	100

רבים בין דרוזים, מוסלמים ונוצרים היא מסגרת הלימודים, הכוללת מפגשים והיכרויות בבתי-ספר תיכוניים מקיפים ואזוריים ובמוסדות שונים להשכלה גבוהה.

קשרי חברות רבים (יותר מ-10%) נרקמו בין דרוזים ובין בני מיעוטים אחרים במסגרות חברתיות שונות, בעיקר בחתונות ובמסיבות של חברים. מפגשים חברתיים מסוג זה נפוצים מאוד ביישובים הדרוזים וביישובי המיעוטים האחרים. באירועים מסוג זה מתקיימים מפגשים בין מוזמנים מקומיים למוזמנים מיישובים אחרים, הנמשכים בדרך כלל שעות מספר. המפגשים הממושכים מעניקים הזדמנויות רבות להיכרות ולקשירת קשרי חברות בין האנשים הנוכחים בהם. למעלה מ-95% מן הקשרים בין המרואיינים הדרוזים ובין חבריהם היהודים, המוסלמים והנוצרים נרקמו במסגרת המפגשים במקומות העבודה, בצבא, במוסדות הלימוד ובמפגשים החברתיים. חלק מן הקשרים הנותרים (פחות מ-5%) נרקמו במסגרות שונות, כגון טיולים, אתרי נופש, פגישות עבודה ובמפגשים חד-פעמיים מקריים אחרים. התפלגות דפוסי ההיכרות בין המרואיינים הדרוזים מיישובי רמת הגולן ובין חבריהם בני הדתות האחרות שונה במידה מסוימת מזו של יישובי הגליל והכרמל (לוח 24).

לוח 24: התפלגות דפוסי ההיכרות של חברים מעדות אחרות ביישובי רמת הגולן (באחוזים)

סה"כ	במסגרת אחרת	מפגש חברתי	במסגרת לימודים	במקום העבודה	דפוסי ההיכרות	היישוב
100	8.0	8.0	12.0	72.0		מסעדה
100	10.6	21.0	21.0	47.4		מגדל-שמש
100	9.2	23.3	14.0	53.5		עין-קינייה
100	16.6	16.7	25.0	41.7		בקעאתה
100	11.1	17.25	18.0	53.65		סה"כ

בדומה למרואיינים מיישובי הגליל והכרמל, גם המרואיינים מיישובי רמת הגולן ציינו כי מרבית קשריהם עם חברים בני דתות אחרות נרקמו במסגרת מקומות התעסוקה בישראל. עם זאת, נמצאו הבדלים משמעותיים בין יישובי הגולן ובין יישובי הגליל והכרמל. השוני הבולט ביותר הוא העדר היכרויות עם חברים בני דתות אחרות במסגרת השירות הצבאי, וזאת משום שהדרוזים מרמת הגולן אינם משרתים בצה"ל ולא בזרועות הביטחון האחרות. גם בשאר מסגרות ההיכרות נמצאו הבדלים משמעותיים בין יישובי רמת הגולן ובין יישובי הגליל והכרמל. הבדלים אלה, ביחד עם הבדלים שנמצאו במערכת האינטראקציה של קשרי הנישואין, מבליטים את ייחודם החברתי של היישובים הדרוזים ברמת הגולן, בהשוואה ליישובים הדרוזים בגליל ובכרמל.

המבנה המרחבי של מערכת האינטראקציה החיצונית והפתוחה

קשה מאוד לתאר את המבנה המרחבי של מערכת האינטראקציה של קשרי החברות של הדרוזים עם בני הדתות האחרות. הפריסה הרחבה וריבוי מספר היישובים, שחברי המרואיינים בני דתות אחרות מתגוררים בהם, מבליטים את מידת החיצוניות והפתיחות של המערכת.

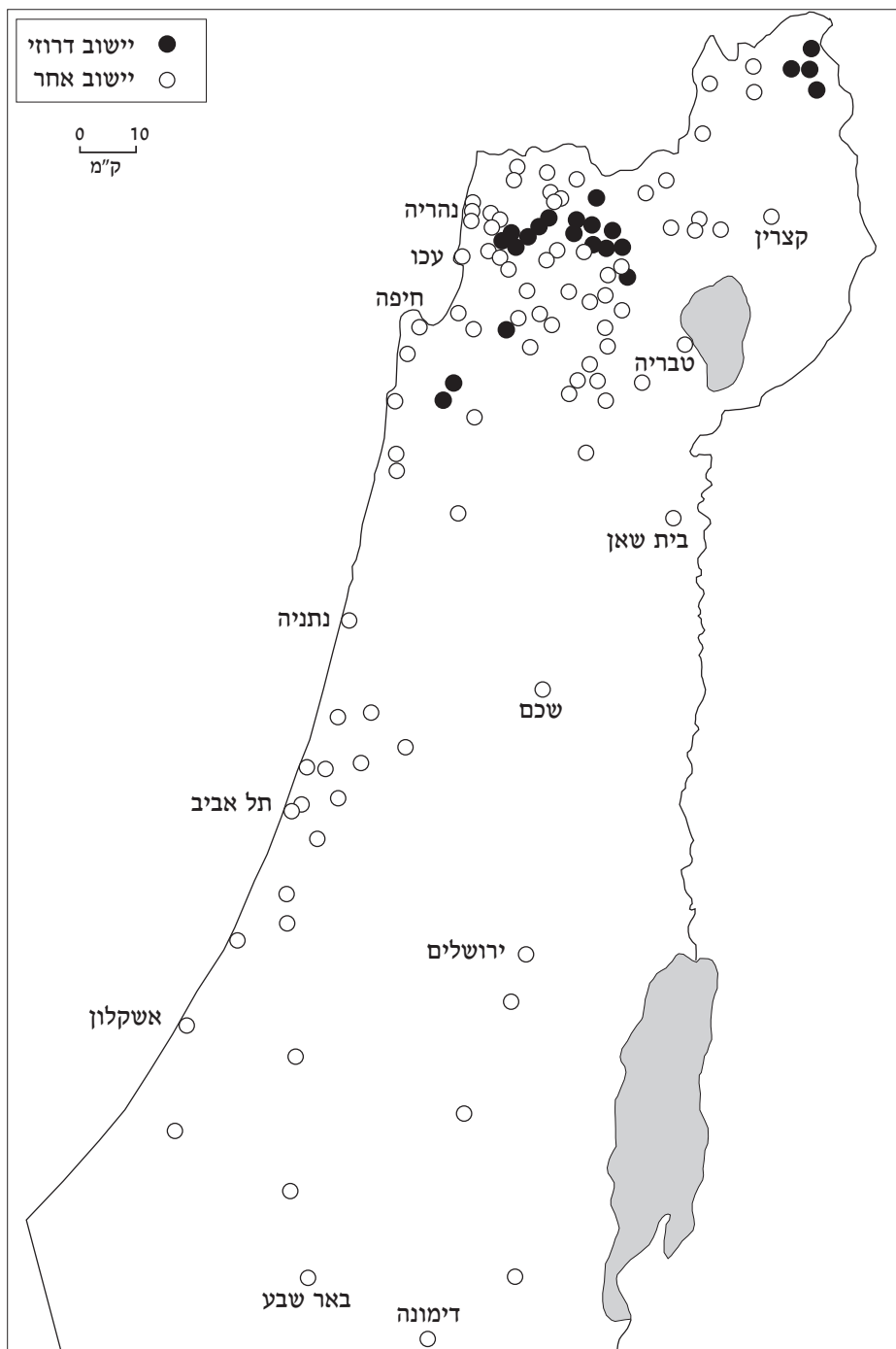
בלוח 25 ניתן להבחין במספרם הגדול של היישובים שאינם דרוזים, שעמם נמצאו עד חמישה קשרי חברות עם יישובים דרוזים. מרביתם יישובים יהודים, הכוללים קיבוצים, מושבים, עיירות פיתוח וערים גדולות, הפרוסים על פני מרבית אזורי הארץ (מפה 3), מערד שבנגב הצפוני ועד יפתח שבגליל העליון. בקבוצה זו נמצאו גם עשרים יישובים ערביים, שפריסתם רחבה מאוד, מחברון שבדרום ועד טובה שבצפון.

לוח 25: יישובי המגורים של חברים מעדות אחרות

מספר חברים	סך כל היישובים	יישוב יהודי	יישוב ערבי	יישוב מעורב/אחר
5-1	62	בת-ים, דימונה, קרית-גת, אושרת, רמת-גן, עבדון, נתיב-השיירה, בית-העמק, גרנות, חזון, טירת-הכרמל, אשדוד, כפר-ורדים, אשקלון, נתניה, יפתח, קרית-אתא, קרית-מוצקין, מעונה, אור-יהודה, בית-שאן, כפר-סבא, חצור, ראש-פינה, אחיהוד, פתח-תקוה, עתלית, זכרון-יעקב, ערד, באר-שבע, קצרין, דן, כפר-סולד, ראשון-לציון וכפר-עזה	עין-מאהל, רהט, בענה, טובה, ביר-אלמכסור, תורען, רינה, מג'ד-אלכרום, אעבלין, קאסם, כפר-קנא, כפר-קאסם, ואדי-סלאמה, דבוריה, כפר-מנדה, סולם, פרדיס, עארה, שכס, בית-לחם וְחברון	כפר-קמה ויערה
10-6	14	הרצליה, חולון, יקנעם, מעלות, צפת, טבריה ויבנה	עראבה, מזרעה, ע'ג'ר, ג'יש, מעליא, מכר, דיר-חנא, כאבול וג'דידה	ירושלים
15-11	5	קרית-שמונה	דיר-אלאסד, נחף, פסוטה ועיבלין	
20-16	3	נהריה	סכנין וטמרה	
יותר מ-20	6	תל-אביב וכרמיאל	נצרת ותרשיחא	עכו וחיפה
סה"כ	90 יישובים			

היישובים היהודים, שעמם נרשמו למעלה מ-6 קשרי חברות עם היישובים הדרוזיים, הם עיירות פיתוח וערים. לקבוצת יישובים זו משתייכים גם יישובים ערביים גדולים, כגון נצרת, סכנין, טמרה ועראבה, וכן יישובים ערביים קטנים, הקרובים בדרך כלל ליישובים הדרוזים. מפה 3 מציגה את פריסתם הרחבה של כל היישובים שאינם דרוזים, המתקשרים עם היישובים הדרוזים בקשרי חברות. צפיפות היישובים (במיוחד בצפון הארץ) ופריסתם על פני רוב אזורי הארץ מקשים על ההצגה הגרפית של היקף הקשרים בין היישובים.

לאור הדיון במערכת האינטראקטיבית של קשרי חברות שהובאה לעיל אפשר לומר, שלמרות השתלבות הדרוזים בחברה הישראלית, קיימת עדיין שמירה על מערכת אינטראקציה פנימית חזקה

מפה 3: תפרוסת יישובי החברים במערכת האינטראקציה הפתוחה

של קשרי חברות בין-יישוביים. מרבית הקשרים מתחילים במסגרת שירותם הצבאי של הצעירים, ולאחר מכן במקומות תעסוקתם בשירותי הביטחון ובמקומות העבודה האזרחיים.

הנתונים מצביעים על עוצמות שונות של קשרי חברים בין היישובים ובין האזורים, שהיישובים הדרוזים ממוקמים בהם. בין יישובי הגולן והגליל העליון נמצאו קשרי חברות חזקים יותר מאשר בין שאר היישובים, משום שהם מסורתיים ומרוחקים יותר. אזורי הגליל העליון המרכזי והמערבי בולטים גם בעוצמות הקשרים שלהם עם שאר האזורים. כן בולטים חשיבותו ומעמדו של אזור הגליל העליון הדרוזי במערכת האינטראקציה של קשרי נישואין ושארות בין-יישוביים, שנדונו בפרקים הקודמים.

בהשוואה למערכת האינטראקציה הפנימית, מערכת האינטראקציה הפתוחה של קשרי חברות עם בני דתות אחרות חלשה בהרבה, למרות פריסתם הרחבה של היישובים שאינם דרוזים, המתקשרים עם יישובי המחקר בקשרי חברות. צמצום הקשרים במערכת הפתוחה של קשרי חברות ושל קשרי נישואין מביא לידי ביטוי את נטיותיהם הבדלניות של הדרוזים ואת הסתגרותם החברתית.

פרק חמישי: מערכת הקשרים של ניחום אבלים (המערכת האינטראקטיבית חברתית-מרחבית של ניחום אבלים)

האבל כתופעה חברתית

הגוויעה, המוות והאבל הם נושאים שנחקרו ונחקרים רבות בארץ ובעולם בשלושת העשורים האחרונים (רובין 1987: 203). אבידה עקב מוות איננה עניינו של הפרט בלבד, שכן היא משפיעה על העדה שבה התרחשה.

השכול זקוק להבנה ולסעד של העדה. בעבר מצאה התמיכה העדתית את ביטויה בטכסים, "טכסי מעבר", שנתנו תוקף לאבל וסייעו למתאבל להסתגל לעולם בו יהיה עליו לחיות ללא האדם שאיבד. גם על העולם הסובב, המשפחה, השכונה, הקהילה הדתית או קבוצת העבודה, להסתגל לחיים בלי הנפטר ועם השכול. כאשר מתקיימת פעילות גומלין כלשהי בין העדה ובין המתאבל בגישושיהם לקראת היערכות מחודשת, המתאבל מרגיש פחות מבודד. זה היה אחד מתפקידי הטכסים הפולחניים, המבטאים את תת-המודע הקולקטיבי של התרבות, שלמענו הם ממלאים פונקציה דתית, חברתית או טיפולית. לחברה המערבית, המדגישה את חשיבותם של יחסים אישיים הדוקים, נחוצים טכסי מעבר אחרים, אישיים יותר, ומתוך צורך זה הולך וגדל מספרם של שירותי ייעוץ, התנדבותיים או אחרים, המציעים עזרה למתאבל היחיד או לקבוצות מתאבלים קטנות.

קהילות דתיות אחדות בחברה המודרנית שומרות עדיין על טכסי אבלות, כמו, לדוגמה, אסיפות הקווקרים, משמר המת האירי ושיבת השבעה היהודית. בשבעה מתאספים קרובי המשפחה, הידידים ובני הקהילה בבית האבל ובמשך שבוע תמים מבצעים את כל הצריך עשייה כדי לשחרר את האבל מחובותיו כך שיוכל להתמסר לאבלו. דאגה והשתתפות כאלה מעניקים לאבל ניחומים ברגעי המצוקה הקשים ביותר (פינקוס 1974: 203-204).

המחקר הסוציולוגי יוצא מהנחה שהאבל הוא מצב זמני, ויש לצפות כי היחיד יתאושש ממנו. מחקרים רבים מלמדים, שניתן לעזור למתאבלים להשתחרר ממצב האבל ולחדש את ההתחייבויות החברתיות באמצעות מערכת טקסים ובעזרת תמיכה מצד המשפחה והידידים. מחקרים אלו עוסקים בהסברת משמעות האבל ליחיד ולחברה ובתרומת מנהגי האבל להמשכיותה וליציבותה של החברה ככלל ושל היחיד כפרט.

כל חברה בונה את מערכת מנהגי המוות, הקבורה והאבל שלה בהתאם לאמונתה, למבנה החברתי שלה ולמבנה הפסיכולוגי של חבריה. מערכת זו משקפת את שיווי המשקל בין הצרכים השונים הקיימים בה. מכאן, שמנהגי אבל אינם נבנים או מוחלפים בצורה שרירותית. מנהג אינו מפנה את מקומו לאחר, אלא אם השתנה משהו במערכת הקובעת את מכלול המנהגים. מערכת מנהגי האבל

והקבורה עשויה להיות מגדיר טוב לחברות שונות ולאוכלוסיות שונות (גרנות 1985: 88; גונן 1979; Ucko 1969).

בלאונר ייחס את השוני הקיים במנהגי האבלות בחברות השונות, להבדל המבני ביניהן. הוא הבחין בין שני טיפוסים חברה עיקריים: חברה פרה-תעשייתית וחברה תעשייתית. בחברה הראשונה האדם נפטר בתוך חוג המשפחה והקהילה. המוות הוא אירוע חברתי, שיש לו השפעה מיידית על החברה כולה וטקסיות רבה מתבצעת סביבו. בחברה התעשייתית, לעומת זאת, המוות הוא עניינו הפרטי של היחיד, ומותו חסר חשיבות ברצף האירועים החברתיים השגרתיים (Blauener 1966).

בחברה הפרימיטיבית חי האדם תוך מודעות רבה לחוסר יכולתו לשלוט בגורלו, ובידיעה שהאובדן מהווה חלק מהחיים. הוא חונך לכך משחר ילדותו, ולכן יש לו כלים נפשיים להתמודד עם האיום. החברה המודרנית, לעומת זאת, אינה מכינה את חבריה להתמודדות עם אובדן, ההיפך הוא הנכון. האדם המודרני חש שהוא כל-יכול, שהמדע והטכנולוגיה מסוגלים לפתור את מרבית הבעיות ושהמדינה על מוסדותיה וחוקיה יגנו עליו מכל רע. המפגש עם האובדן, במיוחד כאשר הוא אינו צפוי והגיוני, מותיר אותו בהרגשת תוהו ובוהו. החברה המודרנית משאירה חלל בנורמות ההתנהגות והערכים, המתייחסים לתחומי חיים רבים, וביניהם גם לאובדן. אין ציפיות ברורות, אין כללי התנהגות מוגדרים וקיים מצב של אי-בהירות (גרנות 1985: 90).

ההתעניינות הציבורית והאקדמית בנושאים הקשורים במוות ובאבל גברה בשנים האחרונות. בישראל גברה ההתעניינות בנושא זה בעקבות מלחמת ששת הימים, ועוד יותר בעקבות מלחמת יום הכיפורים. נושא חשוב זה – בדומה לנושאים חברתיים אחרים – טרם נבדק בקרב העדה הדרוזית בישראל. פרק זה אינו דן בהיבטיו השונים של נושא המוות, כי אם מתמקד במערכת הקשרים החברתיים של ניחום אבלים – אחד המנהגים האוניברסליים של אבל.

הדיון במערכת אינטראקטיבית זו מחייב בחינה של ארבע שאלות יסוד: מהן הנורמות החברתיות הקיימות ביחס לאובדן? מהם סוגי הקשרים במערכת האינטראקציה של ניחום אבלים? מהו המבנה המרחבי שלהם? האם ניתן לאתר רגיונליות במרחביה השונים של מערכת האינטראקציה של ניחום אבלים?

פרק זה מנסה לחדור מעבר להסבר טקסי האבל, כיוון שיש להבין את הקשר בין האבל ובין האמונה הדתית והמבנה החברתי. הדת הדרוזית מתייחסת למוות ולאבל באופן מיוחד ושונה מזה של היהדות, הנצרות והאסלאם. על פי האמונה הדרוזית, ברא אלוהים מספר נשמות קבוע, שאינו משתנה. בספרי הקודש נטען, כי אילו נוספה לעולם נפש אחת כל אלף שנה, הייתה הארץ מלאה בני אדם, ואילו אבדה בכל אלף שנה נפש אחת היה העולם מתרוקן מבני אדם (סאלח 1989: 44). בשלב מסוים "לבשו" כל הנפשות גוף אנושי, שאפשר לראותו כבגד, שפושטים ומחליפים אותו עם המוות (אלנג'אר 1965; טליע 1967: 100). דרוזי שמת – מאמינים הדרוזים – נשמתו עוברת אך

ורק לדרוזי אחר שנולד. על פי התורה הדרוזית, הנשמה היא נצחית, ואילו הגוף מתבלה וחולף. דרך הגוף באה הנשמה לידי ביטוי, ולכן החלפתו אינה חייבת להיות בעלת משמעות, וודאי שאינה מזיקה לנפש. הנפש נשארת בגוף אחד במשך תקופת חיים, דור (גלגול), שאורכה משתנה. בכל גלגול ניתנת לנפש האפשרות ללמוד להגיע לדרגה מסוימת בהכרת האל וייחודו. שכר ועונש, שהם מנת חלקו של האדם במיוחד בעולם הבא, תואמים את מידת הדעת שרכשה הנפש בגלגוליה השונים. שכר ועונש אלה באים בחלקם לידי ביטוי גם בצורה החיצונית בתנאים שהנפש זוכה להם בגלגול מסוים. האמונה בגלגול נשמות מלווה בקרב הדרוזים באמונה נוספת. הנפש (בגלגול מסוים) עשויה לזכור את קורותיה בגלגול או בגלגולים קודמים. סיפורים רבים מחזקים אמונה זו, וניתן לפגוש דרוזים, הזוכרים אירועים שבהם התנסו בגלגול או בגלגולים קודמים. התייחסות האמונה הדרוזית לנשמה ולגוף והאמונה בגלגול נשמות ובמעבר הנשמה מדרוזי שמת לדרוזי שנולד משפיעים רבות על מנהגי האבלות הדרוזים ומחזקים מאוד את הסולידריות והליכוד הפנימי של בני העדה. המנהג לנחם הורים שכולים, אלמנות ויתומים על מות יקיריהם הוא ממנהגי האבל הקדומים, שהיו מוטלים על המשפחה ועל הקהילה הקרובה.

כל הדתות מתייחסות לנושא המוות ומצוות ניחום אבלים. האסלאם מחייב את מאמיניו להשתתף בהלוויות ובניחום האבלים (אלאלבאני 1992: 86, 205), וגם ביהדות חלה מצוות ניחום אבלים על כל אדם מישראל, גבר ואישה, ללא הבדלי מעמד ושררה (גליק 1993: 15; נפתלי 1990).

בדומה לדתות האחרות, מוצאת ההתייחסות לנושא המוות וגלגול הנשמות את ביטויה גם במצוות הדת הדרוזית. בין המצוות החשובות ביותר נמנית מצוות "שמירת האחים" (חפז' אלאחיואן), המחייבת כל דרוזי לדאוג לאחיו הדרוזי, לעזור לו בכל עניין ובכל עת, ולמנוע ממנו מצב בו יזדקק לעזרת נוכרי, ולהגן עליו. כן מחייבת מצווה זו להשתתף בשמחתו וביגונו של האח הדרוזי ולתמוך בו בשעת אבל. משום כך חובה עליו להשתתף בהלוויות ובניחום אבלים דרוזים.

בחברה הדרוזית המסורתית מתרחש המוות במרחב הכפרי, במרכז ההווי הקהילתי, והוא גלוי לכל האוכלוסייה המקומית. לכן אין כמעט יחיד שלא נתקל בתופעת המוות. בחברה מודרנית, לעומת זאת, מתרחש המוות בבית-החולים, ואנשים רבים אינם נתקלים או נחשפים ישירות לתופעת המוות.

בחברה הכפרית המסורתית קוטעים המוות והאבל את מהלך החיים השגרתי, כיוון שהם כרוכים בטקסיות רבה, הנמשכת זמן רב יחסית. בשלב ראשון משתתפים באבל מרבית התושבים המקומיים, ובשלב מאוחר יותר – רבים מבני הקהילה הדרוזית משאר היישובים. מסיבה זו ניתן להבחין בשתי מערכות אינטראקציה פנימיות: פנים-יישובית ובין-יישובית, ובמערכת אינטראקציה פתוחה של ניחום אבלים עם הדתות האחרות.

המערכת הפנים-יישובית

בוט (Bott 1971), שחקרה את הסביבה המיידית של המשפחה, מצאה רצף, שבקצהו האחד ממוקם טיפוס של משפחה, שהרשת החברתית שלה צפופה מאוד, ובקצהו האחר – טיפוס משפחה, שהרשת החברתית שלה דלילה מאוד (רמת הצפיפות מתייחסת למידת ההיכרות של המשפחה עם אנשים אחרים). רשת צפופה (close knit) היא רשת הכוללת מספר רב מאוד של יחסים, קשרים ומגע בין היחידות המרכיבות אותה, ורשת דלילה (loose knit) – להיפך. בחברה מסורתית, כמו החברה הדרוזית, שיש בה מעגלים חברתיים חופפים או רשת צפופה, לכל יחיד יש קשרים רבים מחוץ למשפחה הגרעינית: בתוך החמולה המורחבת, עם יחידים מחמולות אחרות בתוך היישוב וביישובים דרוזים אחרים. בדרך כלל מערכת הקשרים של המשפחות הגרעיניות ושל היחידים צפופה יותר במסגרת הפנים-יישובית מאשר במסגרת הבין-יישובית.

המסגרת החברתית היישובית נותנת תמיכה ליחיד המתאבל, ולרוב הוא מתגבר במהירות יחסית על האבל בשל הצפיפות והחפיפה ביחסים החברתיים. לעומת זאת, בחברה בעלת מעגלים חברתיים נפרדים כמו החברה העירונית והתעשייתית, המשבר האישי חריף יחסית (ניסן 1977: 17).

על פי מונחיה של בוט, מהווה היישוב הדרוזי יחידה חברתית, שבתוכה יש ליחידים קשרי רשת צפופים. קיימת חפיפה רבה בין מעגלי הקירבה, החברות, השכנות והעבודה בחברה כזאת, בה כולם מכירים את כולם, בעיקר ביישובים הקטנים והבינוניים.

טקסי האבל בחברה הדרוזית הכפרית והמערכת האינטראקטיבית של ניחום אבלים מבטאים את הסולידריות בין היחידים, המשפחות והחמולות. היישוב הדרוזי מהווה יחידה חברתית בעלת רשתות חברתיות צפופות ולכן הוא מבטא את תחושת האבדה ומעניק תמיכה ליחיד, למשפחה ולחמולה השכולה.

סוגי הקשרים במערכת הפנים-יישובית

רשת הקשרים הצפופה במערכת האינטראקציה היישובית באה לידי ביטוי בכל שלבי האבל. הקשרים החזקים בין כל תושבי היישוב בעת משבר, ובמיוחד בעת משברי אבל, באים לידי ביטוי בהזדהות, סולידריות ותמיכה במשפחה השכולה. עקב השתתפותם המסיבית ומעורבותם של חברי הקהילה במשברי האבל המקומיים, אין ביישובים הדרוזים חברות קבורה כמו החברה קדישא.

בהתאם לשלבי ההלוויה והאבל ניתן להבחין בשלושה סוגים של תמיכה קהילתית במשפחה האבלה: תמיכה לפני ההלוויה, תמיכה בעת טקסי ההלוויה והקבורה ותמיכה בתקופת השבעה.

4. תמיכה לפני ההלוויה: בשלב זה באה התמיכה של הקרובים, החברים ואחרים מתושבי הכפר לידי ביטוי בסוגים שונים של עזרה למשפחה השכולה. אחריות הגברים כוללת: הכנת הגופה – רחיצה, הלבשה והעברה לבית-ההשכבה של הכפר; קביעת מהלך ההלוויה וסדריה; קביעת תוך

התייעצות עם קרובי המת באשר למועד ההלוויה והפצת הודעה ליישובים בקשר למועד ההלוויה ורשימת הסופדים; הפצת הודעת האבל ביישובים דרוזים אחרים; הכנת רשימת המארחים של המנחמים שיגיעו לפני מועד ההלוויה; נשות הקהילה מצטרפות אל נשות המשפחה השכולה ומתאספות בבית-ההשכבה כדי לבכות, לקונן ולהתאבל על המת.

5. תמיכה בעת טקסי ההלוויה והקבורה: הדת הדרוזית אוסרת על הנשים להשתתף במסע ההלוויה לבית-הקברות ובטקס הקבורה. עם תחילת מסע ההלוויה הן נשארות עם נשות המשפחה השכולה בבית-ההשכבה למשך שעות מספר, מנחמות ומקבלות תנחומים מנשים המגיעות מיישובים אחרים. ההלוויה וטקס הקבורה מתבצעים, כאמור, בהשתתפות הגברים בלבד. תמיכתם והשתתפותם בטקסים אלה כוללת:

- השתתפות בטקס הפרידה מהמת יחד עם מקורבי המת בבית-ההשכבה, דקות ספורות לפני מועד ההלוויה.
- נשיאת הארון מבית-ההשכבה לבית-הקברות.
- הכנסת הארון לחדר הקבורה התת-קרקעי (שיטת הקבורה הנפוצה ביותר ביישובים הדרוזים).
- קבלת תנחומים יחד עם בני המשפחה השכולה מהמשתתפים הזרים, שהגיעו להשתתף במסע ההלוויה לאחר קבורת המת.

6. תמיכה בתקופת השבעה: במהלך שבעת ימי האבל ממשיכה הקהילה לתמוך במשפחה השכולה, תמיכה הכוללת:

- השתתפות של כמעט כל תושבי היישוב המבוגרים עם המשפחה האבלה בשיבת שבעת ימי האבל. כל אחד/אחת מבקר את המשפחה השכולה פעם אחת לפחות.
- הקהילה מספקת למשפחה האבלה ארוחות מוכנות במהלך ימי השבעה. הכנת הארוחות מתבצעת לרוב על ידי קרובי משפחה או חברים.

ביום הלוויה נעדרים רבים מן המועסקים מחוץ ליישוב מעבודתם, ואחרים מגיעים הביתה מוקדם כדי להשתתף בטקסי ההלוויה והקבורה. ביישובים קטנים ובינוניים מתבטלים טקסי נישואין ואירוסין שנועדו לאותו שבוע שהמוות אירע בו, או שהם נערכים במתכונת מצומצמת וצנועה. למוות של צעירים ושל חיילים יש השפעה גדולה יותר על שיבוש סמלי השמחה באירועים החברתיים השונים ובחגים הסמוכים למועד האבל.

הרגשת ה"משפחה הגדולה" של חברי הקהילה המקומית מתחזקת במיוחד במשברי אבל. הרגשה זו באה לידי ביטוי בהיגדים שונים, המייצגים את הזיקה בין היחיד לקבוצה, ואת הסולידריות והקשרים החזקים בחברה. לדוגמה: "אנחנו חברה מיוחדת, שונים מכל השאר"; "כולנו משפחה אחת גדולה"; "בחברה שלנו כל אחד משתלב ומעורב בחיי השני פיזית ורוחנית" וכן: "כולנו מתים ונולדים אחד אצל השני, לכן כולנו אחים".

אוירת הליכוד הקהילתי בתקופת האבל תורמת לסיום סכסוכים אישיים, משפחתיים וחמולתיים קשים, שנמשכו שנים והם מסתיימים בפתאומיות. השפעתו של ביקור תנחומים גדולה הרבה יותר מכל הנסיונות האחרים ליישוב המשבר. הרגשת השייכות ל"משפחה הגדולה", הסולידריות וההזדהות מנטרלים ומטשטשים חלק גדול מן המתחים ומהקונפליקטים שבין חברי הקהילה.

המערכת הבין-יישובית

ההלוויה וכל טקסי האבל הקשורים אליה בחברה הדרוזית מבליטים ומאשרים כי המת חשוב למשפחתו, לקרוביו, לחבריו ולתושבי הכפר, אך גם לכל הקהילה הדרוזית בארץ. הדרוזים רואים חובה דתית, מוסרית חברתית לבוא ממרחק להשתתף בטקסי ההלוויה, או לפחות לבקר ביקור תנחומים. הדרוזים אינם נוהגים לשלוח מברקי או מכתבי תנחומים, כפי שנהוג בחברות אחרות. המרואיינים ציינו כי ההשתתפות בטקסי ההלוויה וביקורי ניחום האבלים תורמים רבות לחיזוק הסולידריות הן ברמת הקהילה המקומית והן ברמה הכוללת של העדה הדרוזית כולה.

במערכת הקשרים הבין-כפרית של ניחום אבלים ניתן להבחין בשני סוגים עיקריים של ניחום אבלים:

1. ניחום אבלים ביום ההלוויה: עם בואם של המנחמים מכל היישובים הם מבקרים בבית, שהמשפחה השכולה מתכנסת בו עם שאר תושבי הכפר כדי להביע את צערם ואת השתתפותם באבל. לאחר טקס הקבורה מסתדרים המשפחה השכולה וכל תושבי הכפר בעיגול והמנחמים עוברים על פני הקהל ומנחמים אותו פעם נוספת.

2. ניחום אבלים בימי השבעה: מנחמים מיישובים דרוזים אחרים, שלא השתתפו בטקסי ההלוויה והקבורה, מבקרים את המשפחה השכולה באחד מימי השבעה כדי להביע את תנחומיהם. מרביתם מבקרים בימי המנוחה, שישי ושבת, או בשאר ימי השבוע בשעות הערב, לאחר סיום יום העבודה.

אורך הזמן המינימלי של ביקור תנחומים בימי השבעה עומד על כחצי שעה והמקסימלי – עד כדי שעה ויותר. במהלכו מביעים המנחמים את השתתפותם באבל בהיגדים כגון "אלוהים ירחם עליו", "כואב לנו מאוד עליו" ו"אלוהים יאריך את גילכם וישמור על הנוכחים". האבלים מצדם מגיבים בביטויים כגון "אנחנו מנחמים בזה שאתם בריאים ושלמים" ו"אלוהים יגמול לכם".

בעת שהותם של המנחמים הם מקשיבים בדרך כלל לקרובים או לחברים הנוכחים, המספרים על מעלותיו ותכונותיו של הנפטר, גילו, משפחתו ונסיבות מותו. אנשי הדת מדגישים באמצעות סיפורים עממיים וסיפורים מן המורשת הדרוזית מסרים שונים, הקשורים באמונה הדרוזית ובהתייחסותה לתופעת המוות וגלגול הנשמות. הסיפורים מציגים את האמונה הדרוזית הקובעת, כי גילו של כל נולד נקבע ביום היוולדו, ולא ניתן להאריך את חייו או לקצרם אפילו בדקה אחת. משום כך אוסרת האמונה הדרוזית על הפגנת סימני אבל רבים כגון בכי בקול רם או השמעת צעקות חזקות של

כאב וצער. התאבלות יתירה על המת מפורשת על ידי הדתיים והמסורתיים כחוסר אמונה בדת ואי הסכמה עם קביעת האלוהים.

כאשר כל המנחמים נמנים עם בני העדה הדרוזית ואין נוכחות של "זרים" מועלים בדרך כלל סיפורים המאשרים ומחזקים את האמונה בגלגול נשמות. מרואיינים אבלים רבים טענו, כי עצם האמונה שהנפטר נולד למשפחה דרוזית אחרת מפחיתה מאוד מהרגשת הצער והאבל. לדעתם "לא צריך לבכות ולהצטער הרבה על הנפטר כי עכשיו דרוזים אחרים שמחים על הולדתו מחדש". הסיפורים על גלגול נשמות נועדו לחזק את האמונה ואת הרגשת האחוה, הסולידריות והזהדות בין כל הדרוזים בכל היישובים, האזורים והארצות. האמונה בגלגול נשמות מחזקת את הקשרים החברתיים השונים בשתי הרמות: היישובית, המקומית והבין-יישובית. בכל הזדמנות מדגישים הדרוזים את חובתם להשתתף בהלוויות ובניחום אבלים דרוזים בכל מקום. בטקסי ההלוויות ובביקורי ניחום האבלים מציינים תמיד את המנהג החשוב של ניחום אבלים. לדעת המנחמים והאבלים "ביקורי תנחומים הם אחת התופעות המיוחדות אותנו", "כל הדרוזים אחים נולדים האחד אצל השני", "ביקורים של ניחום אבלים הם הקשרים החברתיים החשובים ביותר שמלכדים אותנו והופכים אותנו למשפחה אחת", "אם נמשיך במנהג ניחום אבלים ונמשיך להשתתף בהלוויות של דרוזים בכל מקום, נמשיך לשמור על עצמנו ועל קיומנו".

חשיבותו של מנהג ההשתתפות בהלוויות ובניחום האבלים בקרב הדרוזים בולטת הן בממצאיו האיכותיים של המחקר והן בממצאיו הכמותיים. בתשובה לשאלה "מהי מידת שביעות רצונך ממנהג ניחום האבלים בעדה?" ציינו מרבית המרואיינים (71.8%) כי הם מרוצים מאוד מהמנהג, 24.1% ענו שהם מרוצים במידה מסוימת ורק מקצתם ציינו, כי אין הם מרוצים מהמנהג כלל.

כמעט כל המרואיינים ענו על השאלה: "מדוע אתה משתתף בהלוויות דרוזים ובניחום אבלים מחוץ ליישוב מגוריך". מהתפלגות הקומבינציות השונות של תשובות המרואיינים המופיעות בלוח 26 עולה, כי למעלה מ-50% ציינו כל אחת משלוש הסיבות להשתתפותם בהלוויות ובניחום דרוזים ביישובים אחרים. לעומת זאת, מהתפלגות התשובות עולה, כי הסיבה הדומיננטית ביותר בקרב המרואיינים הייתה שמנהג ניחום האבלים הוא מסורת חברתית, שחובה לשמור עליה ולהמשיך לקיימה. יותר מרבע מהמרואיינים ציינו סיבה זו בנפרד, לעומת 20.5% שציינו בנפרד כי הם מקבלים את המנהג עקב היותו מצווה דתית. כ-12% בלבד ציינו בנפרד, כי המנהג מקובל עליהם כיוון שהוא מחזק את הסולידריות ואת הקשרים בין בני העדה.

ביטוי נוסף לשביעות רצונם המובהקת של המרואיינים ולתמיכתם בשמירה על המנהג החשוב, המלכד את החברה הדרוזית ומחזק את הסולידריות ואת הקשרים בין חבריה, נמצא בכוננות המרואיינים לנסוע לכל היישובים הדרוזים בכל האזורים כדי להשתתף בהלוויות ובניחום אבלים דרוזים.

לוח 26: הסיבות להשתתפות במנהג של ניחום אבלים

מרואינים		סיבת ההשתתפות
אחוזים	מספרים מוחלטים	
25.7	216	מסורת חברתית
20.5	172	מצווה דתית
16.2	136	מסורת חברתית, מצווה דתית וחיזוק הקשרים בין בני העדה
13.4	112	מצווה דתית וחיזוק הקשרים בין בני העדה
12.2	102	חיזוק הקשרים בין בני העדה
11.8	99	מסורת חברתית וחיזוק הקשרים בין בני העדה
0.2	2	לא השיבו על השאלה
100	839	סה"כ

מרבית המרואינים הביעו את נכונותם לנסוע לכל היישובים הדרוזים כדי להשתתף בהלוויות, הן של נשים והן של גברים. אולם בחברה מסורתית ושמרנית כמו החברה הדרוזית צפוי היה למצוא הבדלים בין גברים ונשים בהתייחסות ובעמדות להלוויות. בלוחות 27 ו-28 ניתן להבחין כי בסך-הכל נמצאו יותר מרואינים המוכנים לנסוע להלוויות של גברים מחוץ ליישובי מגוריהם מאשר להלוויות של נשים. ביטוי נוסף להבדלים אלה בין נשים לגברים נמצא במספר היישובים המקבלים הודעה על המוות. במקרי מוות של גברים מופצות הודעות אבל ליישובים רבים יותר מאשר במקרי מוות של נשים. לכן כמעט תמיד גדול מספר המשתתפים (גברים ונשים) בהלוויות גברים ממספר המשתתפים בהלוויות נשים.

לוח 27: חשיבות היישובים על פי הנכונות להגיע להלוויית גבר באותו יישוב (באחוזים)

שיעור המוכנות	היישובים
85-81	ג'וליס, ירכא ובית ג'ן
80-76	חורפיש, עין-אלאסד, דלית-אלכרמל ועוספיה
75-71	כסרא, כפר-סמיע, פקיעין, ג'ת, אבו-סנאן, סג'ור, שפרעם, מע'אר ויאנוח
70-66	כפר-יסיף וראמה
65-60	מסעדה, מג'דל-שמס, עין-קינייה ובקעאתה

לוח 28: חשיבות היישובים על פי הנכונות להגיע להלוויית אישה באותו יישוב (באחוזים)

שיעור המוכנות	היישובים
יותר מ-70	בית-ג'ן וירכא
70-66	חורפיש, ג'וליס, דלית-אלכרמל ועוספיה
65-61	אבו-סנאן, עין-אלאסד, יאנוח, כסרא, כפר-סמיע ופקיעין
60-56	ג'ת, ראמה, שפרעם ומע'אר
55-50	כפר-יסיף, מסעדה, מג'דל-שמס, עין-קינייה ובקעאתה

השיעור המינימלי של מרואיינים המוכנים להשתתף בהלוויית גבר דרוזי מגיע ל-60%, והמקסימלי הוא למעלה מ-82% מכלל המרואיינים. לעומת זאת, השיעור המינימלי של המרואיינים המוכנים להשתתף בהלוויית אישה דרוזית מגיע ל-52%, והמקסימלי מגיע למעלה מ-72% מכלל המרואיינים. עם זאת חשוב לציין, כי כל המרואיינים היו גברים בעלי משק בית.

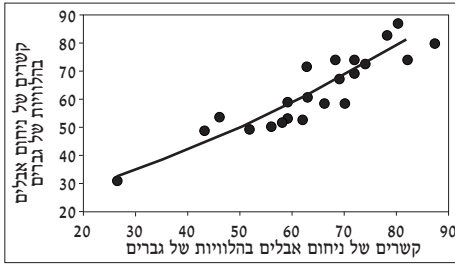
מנתוני לוח 27 עולה, כי למעלה מ-60% מהמרואיינים מוכנים להגיע לכל יישובי הדרוזים, ולמעלה מ-70% מוכנים להגיע ל-16 יישובים כדי להשתתף בהלוויית גבר דרוזי. שיעור גבוה זה מבטא את חשיבות המערכת האינטראקטיבית של ניחום אבלים בין יישובי הדרוזים בכל החבלים הגאוגרפיים של ההתיישבות הדרוזית בארץ.

במקום הראשון בולט מעמדם של היישובים ג'וליס, ירכא ובית-ג'ן כיעדים מועדפים להשתתפות בהלוויות ובניחום אבלים, לעומת קבוצת היישובים של רמת הגולן, הנמצאת במקום האחרון בסדר העדיפויות. ההבדלים בין היישובים הם בעיקר תוצאה של הבדלים בעוצמת ובהיקף מערכות חברתיות אחרות, כגון קשרי נישואין, שארות וחברות. ביישובים ג'וליס, ירכא ובית-ג'ן נמצאו קשרים חברתיים חזקים עם שאר היישובים הדרוזים בכל האזורים, ולכן שיעור המרואיינים המוכנים להשתתף בהלוויות ובניחום אבלים ביישובים אלה גדול יחסית. לעומת זאת, בשל מעמדם הגאופוליטי של יישובי רמת הגולן, אין להם קשרי נישואין וחברות מפותחים עם שאר היישובים, עובדה שיש לה השלכות על מערכת האינטראקציה של ניחום אבלים בינם ובין שאר היישובים בארץ.

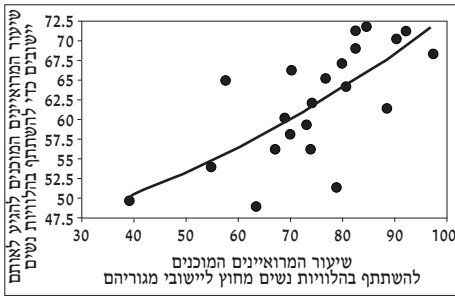
ממצאי המחקר עולה, כי קיימים הבדלים בין הלוויות של נשים לאלה של גברים מבחינת שיעור המשתתפים בהלוויה. בנתוני טבלאות 27 ו-28 ניתן להבחין, כי הלוויות גברים מגיעים בדרך כלל יותר מנחמים מאשר הלוויות נשים. למעלה מ-70% מהמרואיינים מוכנים להגיע ל-16 יישובים דרוזים כדי להשתתף בהלוויית גבר, אבל אותו שיעור של מרואיינים מוכן להגיע לשני יישובים בלבד כדי להשתתף בהלוויית אישה.

בדומה להלוויות של גברים, גם לגבי הלוויות נשים נמצאים יישובי רמת הגולן בעדיפות אחרונה. רק כמחצית מן המרואיינים מוכנים להגיע אליהם כדי להשתתף בהלוויית אישה (לעומת שאר היישובים בגליל ובכרמל, שנמצאו מועדפים על ידי המרואיינים להשתתפות בלוויות נשים וגברים). בדומה להשתתפות בהלוויות גברים, גם במקרה של הלוויות נשים בולט מיקומם של ירכא, בית-ג'ן, חורפיש, ג'וליס, דלית-אלכרמל ועוספיה במערכת הקשרים של ניחום אבלים, בדומה למצב השורר במערכות אינטראקציה אחרות.

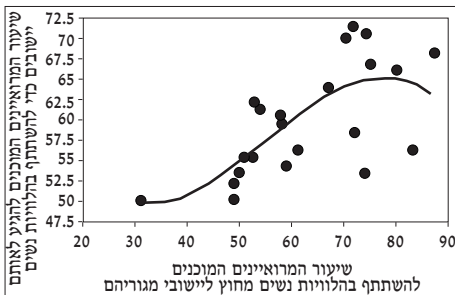
מתשובות המרואיינים עולה, כי קיים קשר חיובי חזק מאוד ($r=0.90$) בין שיעור המוכנים להשתתף בהלוויות גברים ונשים מחוץ ליישוב המגורים (איור 14). כמו כן מצביעים הנתונים על קשרים חיוביים וחזקים בין שיעור המרואיינים המוכנים להשתתף בהלוויות גברים ונשים מחוץ ליישובי

איור 14: הקשר בין מערכות האינטראקציה של ניחום אבלים בהלוויות גברים והלוויות נשים ($r=0.90$)

איור 15: הקשר בין שיעור הנחקרים המוכנים להשתתף בהלוויות גברים מחוץ ליישובי מגוריהם ובין שיעור הנחקרים המוכנים להגיע לאותם יישובים ($r=0.691$)

איור 16: הקשר בין שיעור הנחקרים המוכנים להשתתף בהלוויות נשים מחוץ ליישובי מגוריהם, ובין שיעור הנחקרים המוכנים להגיע לאותה מטרה לאותם יישובים ($r=0.68$)

מגוריהם ובין שיעור המרואיינים המוכנים להגיע לאותה מטרה ביישובם. מקדם הקורלציה בין שתי התופעות בהלוויות גברים מגיע ל- $r=0.69$, ובהלוויות נשים ל- $r=0.68$ (איורים 15 ו-16). קשרים חזקים אלה הם ביטוי נוסף למערכת האינטראקטיבית החברתית החזקה בין היישובים הדרוזים בארץ.

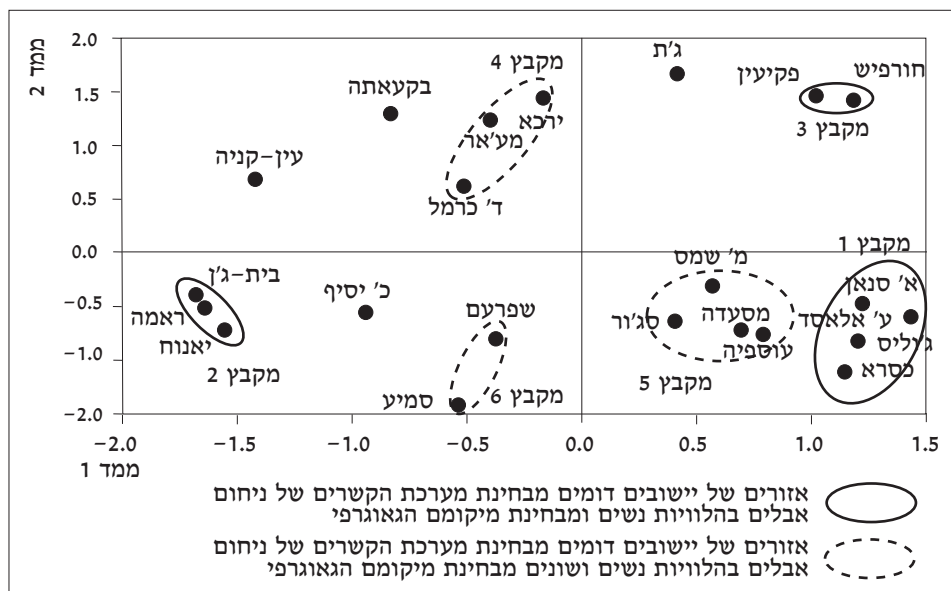
ניתוח המרחב המזערי (SSA) של קשרי השתתפות בלוויות וניחום אבלים

מניתוח המרחב המזערי של מערכת הקשרים של ניחום אבלים עולה כי הדמיון בין היישובים ביחס להלוויות גברים שונה מן הדמיון בין היישובים בהלוויות נשים.

באיור 17, המתאר באופן גרפי את הדמיון בין היישובים, ניתן להבחין בשני סוגי אזורים, שהיישובים בהם דומים מבחינת מערכת הקשרים של ניחום אבלים בהלוויות נשים: לסוג הראשון שייכים האזורים 1, 2 ו-3, שנמצאו בהם תשעה יישובים דומים מבחינת מיקומם הגאוגרפי ומבנה קשרי ניחום האבלים שלהם עם היישובים הדרוזים האחרים. כלומר, בשלושת האזורים האלה קיימת התאמה רגיזנאלית וחברתית בהקשר לתופעת ניחום האבלים. לדוגמה, היישובים ראמה, בית-ג'ן ויאנוח, הממוקמים בגליל העליון המרכזי והמערבי (אזור 2), נמצאו דומים גם מבחינת מבנה קשרי ניחום האבלים שלהם עם שאר היישובים.

לסוג השני שייכים האזורים 3, 4 ו-5, שנמצאו בהם תשעה יישובים דומים במבנה קשרי ניחום אבלים בהלוויות נשים עם שאר היישובים, אולם הם נמצאו שונים מבחינת מיקומם הגאוגרפי.

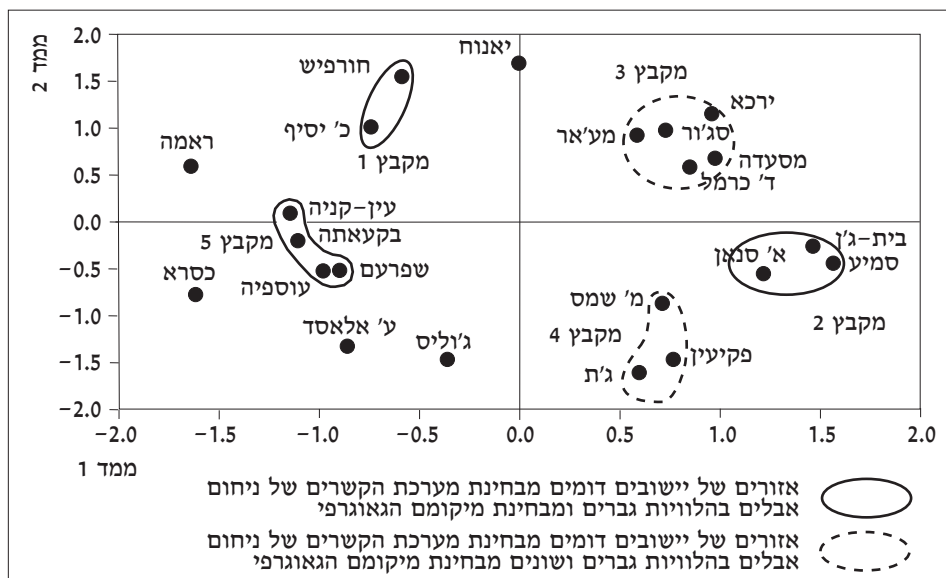

איור 17: ניתוח המרחב המזערי של יישובי המחקר בנושא מערכת הקשרים של ניחום אבלים בהלוויות נשים

לדוגמה, היישובים מע'אר, ירכא, ודלית-אלכרמל (אזור 4) ממוקמים באזורים גאוגרפיים שונים, אולם הם דומים מבחינת מבנה קשרי ניחום האבלים שלהם בהלוויות נשים עם שאר היישובים.

גם באזור 18, המתאר את הדמיון בין היישובים מבחינת מערכת האינטראקציה של קשרי ניחום אבלים בהלוויות גברים, ניתן להבחין באותם שני סוגים של אזורים: באזורים 1 ו-2 מצויים חמישה יישובים דומים מבחינת מבנה הקשרים שלהם במערכת האינטראקציה של ניחום אבלים בהלוויות גברים. עם זאת, ממוקמים יישובים אלה בשני אזורי הגליל העליון, המרכזי והמערבי. כלומר, במקרה זה קיימת התאמה בין המיקום הגאוגרפי של היישובים ובין מבנה קשרי ניחום האבלים שלהם בהלוויות גברים עם שאר היישובים.

לסוג השני שייכים האזורים 3, 4 ו-5. בכל אזור נמצאו יישובים דומים מבחינת מבנה קשרי ניחום האבלים שלהם בהלוויות גברים, שהם שונים מבחינת מיקומם הגאוגרפי. לדוגמה, באזור 3 נמצאו יישובים מהגליל העליון, המרכזי והמערבי, מרמת הגולן ומהכרמל. אזור זה שונה משאר האזורים משום שנמצאו בו חמישה יישובים דומים גם מבחינת מערכת הקשרים של ניחום אבלים בהלוויות נשים. יישובים אלה ממוקמים בשני אזורים נפרדים: באזור 4 נמצאו היישובים ירכא, מע'אר ודלית-אלכרמל, ואילו באזור 5 נמצאו היישובים סג'ור ומסעדה (איור 17) יחד עם עוספיה ומג'דל-שמס. יישובים אלה שונים משאר היישובים, כיוון שמבנה הקשרים שלהם בשתי מערכות האינטראקציה של ניחום אבלים בהלוויות נשים ובהלוויות גברים דומה, להבדיל משאר היישובים שלא נמצאו ביניהם דמיון כזה.

איור 18: ניתוח המרחב המזערי של יישובי המחקר בנושא מערכת הקשרים של ניחום אבלים בהלוויות גברים

בשתי מערכות האינטראקציה של ניחום אבלים בהלוויות נשים וגברים נמצאו יישובים בודדים רבים, שהיו מרוחקים משאר היישובים, כלומר שונים מאוד מבחינת מערכת קשרי ניחום האבלים שלהם משאר היישובים, כולל אלה הנמצאים יחד אתם באותו איזור גאוגרפי, ולא ניתן היה לצרפם לאזורים שבאיורים 17 ו-18. עם זאת יש לציין, כי היישובים הבודדים במערכת הקשרים הראשונה נמצאו דומים ליישובים אחרים במערכת הקשרים השנייה, ולכן נכללו באזורים חברתיים עם יישובים אחרים. עין-קניה, לדוגמה, שנמצא בודד במערכת הקשרים של ניחום אבלים בהלוויות נשים, נכלל באזורים של יישובים דומים במערכת הקשרים של ניחום אבלים בהלוויות גברים. תופעה זו של יישובים בודדים לא נמצאה כמעט במערכות האינטראקציה החברתיות האחרות. ריבוי היישובים הבודדים בשתי המערכות האינטראקטיביות של ניחום אבלים בהלוויות נשים וגברים מבלית את השונות בין היישובים מבחינת מבנה הקשרים שלהם.

איורים 17 ו-18 מצביעים על התאמה חלקית בלבד בין האזורים הגאוגרפיים שהיישובים הדרוזים ממוקמים בהם ובין האזורים החברתיים שנמצאו במערכת הקשרים של ניחום אבלים. התאמה חלקית כזו נמצאה במערכות האינטראקציה של קשרי נישואין, חברות ושארות.

סיכום וניתוח ממצאי המחקר על פי שתי הגישות (הכמותית והאיכותית) מצביעים על קשרים חזקים מאוד של ניחום אבלים בין יישובי הדרוזים. קשרי ניחום אבלים נמצאו בין כל היישובים הדרוזים. קשרים חזקים מאוד נמצאו בין מקבצי היישובים הסמוכים מבחינה גאוגרפית. גם בין

היישובים הממוקמים באזורים גאוגרפיים שונים נמצאו קשרים חזקים של ניחום אבלים. לא הפתיע למצוא שחוליית הקשרים החלשה ביותר של ניחום אבלים היא מערכת הקשרים עם יישובי רמת הגולן, המרוחקים מבחינה גאוגרפית, פוליטית וחברתית.

קשרים של ניחום אבלים קיימים במרבית החברות בארץ ובעולם. אולם היקף התופעה, עוצמתה וההתייחסות אליה בקהילה הדרוזית מיוחדים. בעיקר בולט היקף המשתתפים הגדול ממרבית היישובים הדרוזים בהלוויות ובניחום אבלים בימי השבעה. האמונה הדתית בגלגול נשמות והאמונה שהדרוזים מתים ונולדים אך ורק אצל דרוזים מחזקים את הרגשת האחוה בין הדרוזים ומעניקים חשיבות מיוחדת למנהג של ניחום אבלים, שנתפס הן כמצווה דתית שחובה לקיימה והן כחובה מסורתית וחברתית, שקיומה שומר ומהדק את הקשרים בתוך ובין היישובים, מחזק את הסולידריות בין בני העדה ומבליט את הייחוד ואת הזהות הדרוזית.

פרק שישי: העלייה לרגל למקומות הקדושים הדרוזים בישראל

פרק זה דן בתופעת העלייה לרגל למקומות הקדושים הדרוזים בישראל. הפרק עוסק בניתוח מאפייני המקומות הקדושים הדרוזים ואת מעמדם, העדפתם וחשיבותם כאתרי עלייה לרגל ובתפקידם כמקומות מפגש. הפרק דן בסיבות, במטרות, בתדירות ובמועדי העלייה לרגל של הדרוזים, במפגשים ובאינטראקציות בין עולי הרגל במקומות הקדושים, בחשיבות העלייה לרגל לחיזוק הקשרים במערכת האינטראקטיבית החברתית ובתרומתה לחיזוק התודעה והזהות הדתית והאתנית של הדרוזים בישראל.

ההקדמה התיאורטית-ספרותית להלן דנה בשני העניינים העומדים במוקד מאמר זה, המקומות הקדושים והעלייה לרגל.

המקומות הקדושים

מקומות קדושים הם תופעה המאפיינת את כל הדתות בעולם. היהדות, האסלאם, הנצרות, ההינדואיזם, הבודהיזם ודתות אחרות פיתחו מגוון רחב של מקומות קדושים, החל ממקומות קדושים בין-לאומיים ובין-תרבותיים וכלה במקומות אזוריים ומקומיים, המאפיינים תרבויות מסוימות בלבד (Reader and Watler 1993: 3-5).

למעשה אין תשובה ברורה לשאלה המרכזית, מהי הגדרת הקדושה של מקום מסוים. הגדרתם של Jackson and Henrie (1983: 94) אומרת שמקום קדוש הוא חלק מפני השטח, המוגדר על ידי יחידים או קבוצות כמקום הראוי להתמסרות, לויאליות או הוקרה. אין פלא, אם כן, שמקומות קדושים רבים דומים זה לזה, כיוון שהם מדגישים את זיקתם למייסדי הדת או לדמויות חשובות בהיסטוריה של הדת (Davis 1994). הם דומים מבחינה פונקציונלית, מבחינת סוג החומרים המרכיבים אותם ומבחינת האספקטים הסמליים שלהם. עם זאת, יש ביניהם גם הבדלים רבים (Charmichael et al. 1994: 2).

טרם נמצאה תשובה על שאלת אופן הבחירה של אתרים קדושים על ידי בני אדם, כיוון שדתות שונות בחרו באתריהן הקדושים בהתאם לקריטריונים שונים, שהשתנו לעיתים במרוצת הזמן באותה דת. ההחלטה על קביעת מקום כקדוש היא, בדרך כלל, תגובה על שני טיפוסים אירועיים: חלקם קשור להתגלות אלוהים או נביאים, וחלקם קשור בקבלת הודעה או מסר מאלוהים, שעל המקבל להעבירה לאחרים. אתרים קדושים אחרים קודשו עקב קשרים לאנשים, שחשיבותם הדתית מיוחדת או שהם ראויים להוקרה מיוחדת (Park 1994).

העלייה לרגל

תופעת העלייה לרגל למקומות הקדושים נחקרה בדיסציפלינות רבות, כגון היסטוריה, תיאולוגיה, פולקלור, סוציולוגיה, אנתרופולוגיה וגאוגרפיה חברתית, ולכן היא מציעה כר נרחב של מחקרים

אינטרדיסציפלינריים (Barber 1991: 2). ניתן לראות את העלייה לרגל כתת-דיסציפלינה של גאוגרפיה של דתות, או גאוגרפיה דתית, שחוקרת את הקשרים בין התרבות והאדמה עם דגש מיוחד על המרכיב הדתי (Sopher 1967).

רישומן של עליות לרגל ניכר בהיסטוריה עוד לפני הופעת הדתות הגדולות. הוכחות רבות לעלייה לרגל בתקופות קדומות נמצאו בסין, במצרים, בהודו, ביוון ובמקומות רבים אחרים בעולם (Barber 1991: 3; Coleman and Elsner 1995). אולם התפתחותן כאירועים ממוסדים, הסוחפים המוני מאמינים, קשורה באופן מובהק לצמיחת הדתות הגדולות העיקריות: היהדות, הנצרות, האסלאם, ההינדואיזם והבודהיזם.

בספרות המקצועית אין הגדרה חד-משמעית למושג עלייה לרגל. המילה pilgrim מקורה במילה הלטינית peregrinus, שפירושה נוכרי, נוסע או מהגר. העולה לרגל הוא מאמין מסור לדת, הנוסע למקום קדוש, והעלייה לרגל היא נסיעה למקום קדוש מיוחד למטרה דתית ורוחנית ספציפית (Park 1994: 258-260).

העלייה לרגל היא הביטוי הבולט והברור ביותר לחשיבות המקומות הקדושים (Tyler 1990: 16). היא מאפיינת דתות אתניות ואוניברסליות כמו האסלאם, הנצרות, הבודהיזם וההינדואיזם (Turner 1973; Barber 1991: 1).

Smith (1989, 1992), Collins-Kreiner (2000) ואחרים חקרו את הקשר בין תיירות ועלייה לרגל. הם בחנו את טיפוסי העולים לרגל על ציר שבקצהו האחד ממוקמים העולים לרגל האמיתיים, ובקצהו השני ממוקמים המבקרים החילוניים המוגדרים יותר כתיירים. כיום כוללת משמעות המושג עלייה לרגל יותר מביקור במקדשים ובמקומות הקדושים הקשורים למטרות דתיות. המושג עלייה לרגל מתקשר גם עם העולם החילוני, שאף בו מתקיימות עליות לרגל, אם כי מסוג אחר, כגון הביקורים בבתי סופרים מפורסמים והעלייה לרגל לקברי כוכבים ולוחמים (Turner 1978: 20).

פרק זה עוסק במאפייני העלייה לרגל למקומות הקדושים של האוכלוסייה הדרוזית, ובחשיבותה לחיזוק המערכת האינטראקטיבית-חברתית של העדה. מבדיקה ראשונית של הנתונים ושל התצפיות עולה, שלעלייה לרגל של הדרוזים למקומות הקדושים יש אכן תפקיד חשוב במערכת האינטראקטיבית החברתית-מרחבית.

הדרוזים עולים למקומות הקדושים מסיבות שונות, ולמרות שחלקן דתיות, העלייה לרגל בדת הדרוזית אינה חובה על מאמיניה, ובניגוד לאסלאם אינה מצווה או דוקטרינה דתית.

השאלות המרכזיות שנבחן בפרק זה הן:

- בירור מאפייני המקומות הקדושים הדרוזים ומעמדם, העדפתם וחשיבותם כאתרי עלייה לרגל.
- בירור תפקידם של המקומות הקדושים כמקומות מפגש של העולים לרגל.
- בירור המטרות והדינמיקה של העלייה לרגל אצל הדרוזים.

המקומות הקדושים הדרוזים

המידע אודות המקומות הקדושים הדרוזים בספרות המקצועית דל ביותר. חוקרים והיסטוריונים רבים התייחסו למקומות הקדושים לדתות השונות בארץ-ישראל. (Conder and Kichener 1881: 258) נמנו עם הראשונים שסקרו למעלה מ-300 מקומות קדושים בארץ. גם ההיסטוריונים הערבים, שהתעניינו בתופעת המקומות הקדושים בארץ-ישראל, כגון אלדבאע' (1971) ועראף (1993), התמקדו בסקירה כללית ושטחית של השמות, במיקום ובתיאור כללי של המקומות הקדושים לכל הדתות, ובמיוחד במקומות הקדושים למוסלמים. במסגרת המחקרים החברתיים וההיסטוריים הבודדים שדנו בעדה הדרוזית בישראל לא הייתה כמעט התייחסות למקומות הקדושים. גם בחיבורים לא מדעיים ושטחיים רבים, שעסקו בחברה, בהיסטוריה ובדת הדרוזית, לא נמצאה התייחסות רצינית לתופעת המקומות הקדושים. כמעט כל הפרסומים עסקו בסקירה שטחית של ההיסטוריה של המקום הקדוש, ובדרך כלל לא התייחסו לחשיבותו הדתית או למעמדו כאתר עלייה לרגל.

פלאח (1974: 117-123), סעב (1978) וסאלח (1989: 50) התייחסו בקצרה למקומות הקדושים מהיבטים שונים, כגון מיון המקומות על פי מעמדם הדתי ותיאור כללי של המבנים. הפרסום האחרון שהתייחס למקומות הקדושים הדרוזים היה של אביבי (2000: 97), שסקר, תאר ומיין את המקומות הקדושים לדרוזים על-פי מיקומם הגאוגרפי. הוא מציין כי לדרוזים יש 67 אתרים קדושים בארץ.

משיחות עם חכמי דת דרוזים עולה כי מרבית המקומות הקדושים לא מוכרים לציבור הדרוזי, ולא כולם חשובים מבחינת מעמדם הדתי ומבחינת העדפתם כאתרי עלייה לרגל (ראה להלן).

הספרות הקיימת אינה עוסקת במקומות הקדושים כאתרי עלייה לרגל וכמקומות מפגש, ולכן היה צורך להתבסס על נתונים ומידע שנאספו ישירות מאזור המחקר, שכלל את כל היישובים הדרוזים ואת כל המקומות הקדושים. המידע והנתונים נאספו במהלך תצפיות שנערכו במקומות קדושים שונים ובמסגרת סקר שדה וכללו:

- נתונים פיזיים של המקום: צורת המבנה הפיזי, מספר החדרים, החצרות, וכן אפשרויות החניה, שהייתה והלינה במקום.
- נתונים על העולים ועל תופעת העלייה לרגל: כמות המבקרים במקום הקדוש, מוצאם (לפי יישובים), מועדי הביקורים ותדירותם ומטרות העלייה לרגל.
- נתונים ומידע אודות התנהגות העולים לרגל במקום הקדוש: ניצול הזמן וחלוקתו על ידי המבקרים במקום הקדוש, פעולותיהם במהלך שהייתם בו וסוגי המפגשים והקשרים בין המבקרים.

העלייה לרגל למקומות הקדושים הדרוזים

העלייה לרגל למקומות הקדושים הדרוזים בארץ החלה בתקופה מאוחרת יחסית, והיא מתקשרת עם הקמתו של האתר הראשון לעלייה לרגל לדרוזים: קבר נבי שועיב שליך קרני חטיין. קשה מאוד

לקבוע מתי נבנה האתר הקדוש. יש הטוענים, כי יסודות הבניין הונחו במאה ה-12. נוסעים רבים, ביניהם יהודים, נוצרים ומוסלמים, מזכירים את הקבר בחיטין במרוצת כל הדורות מאז שנת 1189 (פלאח 1974: 118). ביוזמת ההנהגה הרוחנית הדרוזית בארץ נבנו, בשנות השמונים של המאה ה-19, חלקים חדשים על יסודות הבניין הישן (Oliphant 1887: 141). עבודות השיפוץ והבנייה נמשכו בימי המנדט הבריטי, אולם מרבית חלקיו של הבניין הקיים נבנו לאחר קום המדינה מתרומתם של הדרוזים ומהקצבות מיוחדות של הממשלה.

אין בספרות עדויות רבות על תופעת העלייה לרגל לקבר נבי שועיב במאה הקודמת. המצב הביטחוני ששרר בתקופת השלטון העות'מני מנע או צמצם את היקף העלייה לרגל. הבנייה החדשה באתר הקבר בסוף המאה ה-19 מצביעה על תחילת התפתחות העלייה לרגל לקבר. לורנס אוליפנט (Oliphant 1887), שביקר במקום בשנת 1884, תיאר את המפגש בין הדרוזים שהגיעו מסוריה, מלבנון ומארץ-ישראל כדי להשתתף בחגיגות ובטקסים שנערכו במקום. תופעת העלייה לרגל לקבר נבי שועיב התחזקה בתקופת המנדט הבריטי. זקנים שחיו באותה תקופה מדווחים על מסעות עלייה לרגל ועל המפגשים בין דרוזים מכל ארצות האזור בקבר נבי שועיב.

מוקדי העלייה לרגל המועדפים

חוקרים רבים ציינו כי המקומות הקדושים השונים דומים מבחינה תפקודית, חומרית וסמלית, אך למרות זאת ניתן להבחין בהבדלים רבים ביניהם (Davis 1994; Charmichael et al. 1994: 2). גם המקומות הקדושים הדרוזים דומים מבחינת זיקתם לדת, למייסדיה, לנביאיה, למפיצה ולקדושיה, אולם הם שונים מבחינת מיקומם הגאוגרפי, מאפייניהם הפיזיים, מעמדם הדתי וחשיבותם כאתרי או מוקדי עלייה לרגל. המאמר יתמקד רק במיון המקומות הקדושים הדרוזים על פי העדפתם כאתרי עלייה לרגל.

סקרי השדה והתצפיות, שנערכו במקומות הקדושים השונים, מצביעים על ארבעה טיפוסים של מקומות קדושים

מקומות קדושים לא ידועים לכלל הקהילה הדרוזית. קשה להתייחס אל מקומות אלה כאל אתרי עלייה לרגל, כיוון שמספר המבקרים הדרוזים בהם מצומצם ביותר, ובחלק מהמקרים אפסי. מקומות אלה ידועים בדרך כלל רק לחלק מהדתיים האדוקים ולחכמי הדת. לדוגמה, מקאם אלח'דר ליד בצת ומזאר אלח'דר בלוח. בקטגוריה זו נכללים גם המקומות הקדושים המשותפים לדרוזים ולבני עדות אחרות, וכן המקומות הקדושים הנמצאים ביישובים שאינם דרוזים. מקומות אלה אינם מועדפים כאתרי עלייה לרגל, בעיקר משום שהם משותפים, ולכן לא ניתן להתפלל בהם עקב סודיות הדת הדרוזית. כאלה הם, לדוגמה, מערת אליהו הנביא בחיפה ומערת היגון של יעקב אבינו בצפת.

קבוצה אחרת של מקומות קדושים, שמבקרים בהם עולי רגל מעטים מבני העדה, כוללת מקומות שאינם נגישים או שקשה להגיע אליהם כיוון שאינם מחוברים באמצעות כבישים והעלייה לרגל

אליהם מחייבת הליכה ברגל. כזה הוא, לדוגמה, מזאר אלח'דר שליד דיר-אלאסד, הממוקם במצוק הצפוני של בקעת בית הכרם, מתחת למצפה לבון.

מקומות קדושים מקומיים: כמעט בכל היישובים הדרוזים או בקרבם מצויים אתרים קדושים, השונים זה מזה מבחינת מעמדם וחשיבותם הדתית, מבחינת צורתם החיצונית ומאפייניהם הפיזיים ומבחינת מעמדם כמוקדי עלייה לרגל. מרביתם קברי צדיקים (לדוגמה, קבר יוסף הצדיק, ראה איור 19), קדושים וחכמי דת, וברובם יש מבנים קטנים בני חדר אחד או שניים, או קברים עם מצבות ללא מבנה.

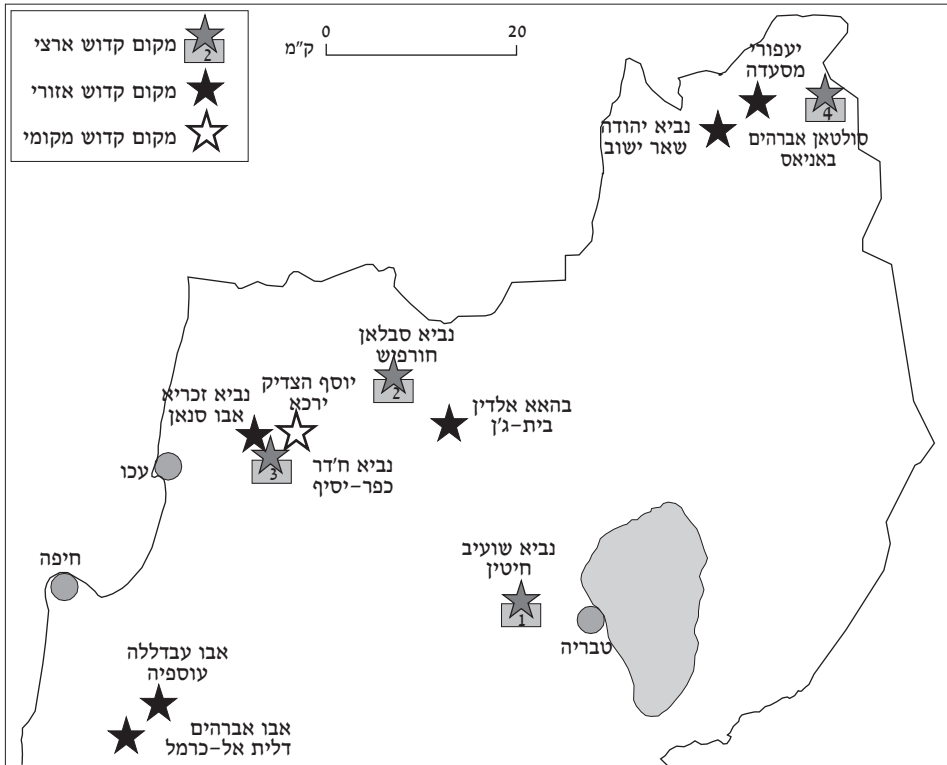
המבקרים במקומות קדושים מסוג זה עושים זאת למטרות דתיות שונות, כגון תפילה, הדלקת נרות ובקשת כפרה על חטאים. מקומות אלה מהווים מקומות מפגש לתושבי המקום. מרבית המבקרים באתרים מסוג זה הם נשים דתיות, עקרות בית ובחורות צעירות, ולכן הביקור בהם הופך למפגש חברתי של נשות היישוב. בקטגוריה זו נכללת גם ה"ח'לוה" – מבנה צנוע, המשמש מקום תפילה והתכנסות של הדתיים. נוסף על חשיבותה הדתית, משמשת הח'לוה גם מקום מפגש קבוע של הדתיים והדתיות. אסיפות התפילה הגדולות ביותר בח'לוה מתקיימות בימי ראשון וחמישי בשעות הערב.

מקומות קדושים אזוריים: אלה הם למעשה אתרים קדושים מקומיים בעבר, שבמהלך עשרים השנים האחרונות התפתחו והפכו למוקדים אזוריים של עלייה לרגל. כלומה, מבקרים בהם העולים לרגל מיישובי הסביבה הקרובה, ולעתים גם מבקרים מאזורים ומיישובים מרוחקים יותר.

התפתחות המקומות הקדושים האזוריים קשורה בתהליך הכללי של התפתחות תופעת העלייה לרגל בקרב הדרוזים. חלק מן המקומות הקדושים המקומיים התפתחו והפכו למקומות קדושים אזוריים בעקבות פיתוח דרכי גישה ומגרשי חניה, ובעקבות פיתוח המבנים הקיימים והרחבתם. מקומות מסוג זה התפתחו בכל אזורי ההתיישבות הדרוזית, לדוגמה, מזאר נבי זכריא באבו-סנאן, מזאר נני בהאא-אלדין בבית-ג'ן ושני המזארים החשובים בכרמל: מזאר אבו עבדאללה בעוספיה ומזאר אבו-אברהים בדלית אל-כרמל (איור 19). קטגוריה זו כוללת מקומות קדושים, השונים מבחינת דרגתם או החשיבות הדתית של הקדוש או הנביא, שהמקום מיוחס לו. חלק מן המקומות הקדושים האזוריים מתקשרים לנביאים, המדורגים גבוה מאוד מבחינת חשיבותם הדתית, כמו המזאר של אבו אברהים בדלית אל-כרמל והמזאר של אבו עבדאללה בעוספיה. חלקם האחר מתקשר לנביאים, שמעמדם הדתי נמוך יחסית, כמו המזאר של זכריא באבו סנאן והמזאר של סולטאן אברהים בשמורת הבניאס.

המקומות הקדושים האזוריים הם מקומות מפגש של עולי רגל דרוזים בעיקר מיישובי הסביבה הקרובה, אך גם מיישובים דרוזים מרוחקים יותר, להבדיל מן המקומות הקדושים המקומיים. היקף תופעת המפגשים החברתיים במקומות הקדושים האזוריים גדול יותר מזה המתקיים במקומות הקדושים המקומיים וקטן מזה המתקיים במקומות הקדושים הארציים.

איור 19: המקומות הקדושים הדרוזים החשובים מבחינת מעמדם הדתי והעדפתם כתארי עלייה לרגל

מקומות קדושים ארציים הם המקומות הקדושים החשובים ביותר לדרוזים, ולכן הם מהווים מוקדי משיכה למבקרים ולעולי רגל מכל היישובים הדרוזים. המקומות הקדושים הארציים אותרו באמצעות סקר השדה, שבמסגרתו התבקשו המרואיינים לענות על השאלה: "מהם לדעתך המקומות הקדושים החשובים והמועדפים ביותר שאתה מבקר בהם?" התפלגות תשובות המרואיינים (לוח 29) מצביעה בבירור על ארבעה מקומות קדושים, שהם אתרי העלייה לרגל המועדפים ביותר: במקום הראשון קבר נבי שועיב ליד קרני חיטין, במקום השני מקאם נבי סבלאן ליד היישוב הדרוזי חורפיש, במקום השלישי מקאם נבי ח'דר בכפר-יסיף ובמקום הרביעי מקאם נבי יעפורה שברמת הגולן (איור 19).

לוח 29 מלמד על מעמדם הבולט של שלושת האתרים, המועדפים לעלייה לרגל שצוינו על ידי למעלה מ-75% מהמרואיינים. האתר הרביעי מבחינת חשיבותו הוא מקאם נבי יעפורה שברמת הגולן, שלמעלה מ-60% מהנשאלים נקבו בשמו. בולט שיעורם הגבוה יחסית של אלה שלא ענו על השאלה. מרביתם דתיים ומסורתיים, שלדעתם אין השאלה רלוונטית, שכן כל המקומות הקדושים חשובים וחובה לבקר בהם, ללא קשר למעמדם הדתי. חלקם העדיף שלא לענות על השאלה מטעמי דת, מתוך רצון לשמור על סודיות הדת הדרוזית. הסיבות השונות שצוינו על ידי המרואיינים

לוח 29: אתרי העלייה לרגל המועדפים ביותר בקרב אוכלוסיית המחקר

המקום הקדוש	נבי שועיב	נביס בלאן	נבי ח'אדר	נבי יעפורי	כל מקום קדוש אחר	לא ענו על השאלה
באחוזים	81.2	77.8	75.3	61.2	פחות מ-10	18.8
במספרים	681	653	632	513	פחות מ-84	158

להעדפת אותם מקומות קדושים ניתנות לחלוקה לארבע קבוצות: סיבות דתיות, פיזיות, גאוגרפיות או חברתיות.

במסגרת הסיבות הדתיות, הדגישו כל המרואיינים כמעט את מעמדם הדתי החשוב והבולט של ארבעת הנביאים שועיב, אל'ח'דר, סבלאן ויעפורי. במיוחד הודגש מעמדו של קבר נבי שועיב, כיוון שמקום קבורתו האמיתי של הנביא נמצא במקום. עובדה זו מעניקה לו עליונות על פני שאר המקומות הקדושים, ולכן רואים בו את המרכז הדתי ביותר בעולם הדרוזי. רבים ציינו גם את המים הקדושים, הפורצים מן המעיין שבאתר. מאמינים ואנשי דת אדוקים רבים ממלאים מכלי מים, המשמשים לשתייה. המים הקדושים נחשבים גם תרופה למחלות רבות.

בין הגורמים הפיזיים מנו המרואיינים את המבנים הגדולים, החדרים הרבים, החצרות והחניונים הרחבים, התנאים הסניטאריים הטובים, הניקיון, הסדר והשקט שבמקומות אלה, וציינו כי תנאים אלה חשובים מאוד והם שהפכו אותם לאתרים מועדפים לעלייה לרגל, שכן הם מאפשרים למבקרים שהייה ממושכת ולינה במקום.

כמו כן התייחסו המרואיינים לתנאים הגאוגרפיים השונים שהביאו להעדפתם של ארבעת המקומות הללו. רבים הדגישו את הקרבה הגאוגרפית שבין יישובי מגוריהם ובין המקום הקדוש, המעודדת ביקורים רבים. עם זאת העדיפו מרואיינים רבים דווקא את המקומות הקדושים הרחוקים מיישובי מגוריהם. לדעתם עדיפה העלייה לרגל לאתר רחוק כיוון שניתן לתכנן ולשלב במסלול הנסיעה ביקורים באתרי נופש ותיירות רבים שנמצאים בדרך אל האתר ובסביבתו הקרובה.

כאמור, היו גם סיבות חברתיות שהשפיעו על העדפת אתרים מסוימים. מרואיינים רבים ציינו כי הם מעדיפים את ארבעת המקומות הקדושים הללו משום שכל בני העדה הדרוזית מבקרים בהם במהלך כל חודשי השנה. לדעתם, העלייה לרגל של המוני הדרוזים הופכת אותם למקומות מפגש דתיים וחברתיים קבועים. גם ההכרה בימי הביקור באותם אתרים כימי חג וחופש לבני העדה הדרוזית תורמת להידוק מעמדם וחשיבותם ולהפיכתם לאתרים מועדפים לעלייה לרגל ולמקומות מפגש.

משיחות עם חכמי דת זקנים וצעירים עולה, כי אין הסכמה חד-משמעית באשר לדירוג מעמדם של כל הקדושים בדת הדרוזית. לכן דירוג הנביאים, שהמקומות הקדושים המועדפים מיוחסים להם, הוא דירוג משוקלל של דעותיהם השונות של חכמי הדת. מבדיקת הקשר בין דירוג המקומות הקדושים המועדפים ובין מעמדם של הנביאים, שאותם מקומות מיוחסים להם, עולה, כי הקשר בין

שני המשתנים חזק מאוד. קשר חזק זה מצביע על חשיבותם של הגורמים הדתיים בפיתוח המקומות הקדושים הארציים (שועיב, סבלאן, אלח'דר ואליעפורי) והאזוריים, אבו-אברהים, אבו-עבדאללה, זכריא ובהאא-אלדין), שהפכו לאתרים המועדפים לעלייה לרגל.

מעמדם הבולט של ארבעת המקומות הקדושים הארציים כמוקדי עלייה לרגל, כפי שהוא בא לידי ביטוי בלוח 29 מוביל לדיון במטרות, בדינמיקה, בתדירות ובעונתיות העלייה לרגל.

מטרות העלייה לרגל

הרצון לבקר במקומות קדושים והמניעים לעלייה לרגל מתקשרים עם סיבות וגורמים רבים התלויים ביחיד, בחברה, בדת ובאופי המקום הקדוש. בתשובות המרואיינים ניתן להבחין בארבעה סוגי מטרות לעלייה לרגל: מטרות דתיות, חברתיות ועדתיות, בילוי, נופש ותיירות ומטרות אחרות. לוח 30 מסכם את התפלגות תשובות המרואיינים על פי מטרות העלייה לרגל.

מטרות דתיות

למרות שמרבית אוכלוסיית המחקר אינה דתית, ומרבית המרואיינים לא הגדירו את עצמם כדתיים, בולט מאוד שיעורם של אלה, שמטרת עלייתם לרגל מוגדרת כדתית. למעלה מ-43% מהמרואיינים ציינו כי העלייה לרגל היא מצווה דתית, המחייבת את כל הדרוזים, דתיים, מסורתיים וחילוניים. קבוצה זו של מרואיינים מנתה מטרות דתיות שונות לעלייה לרגל.

מן הראוי לציין, כי חוקרים רבים, שבחנו את נושא העלייה לרגל בקרב מאמינים בני דתות שונות, הגיעו לממצאים דומים. המטרות העיקריות והחשובות ביותר של כל העליות לרגל הן המטרות הדתיות (Choudhury 1994: 69; Park 1994: 259; Davis 1994; Jordan and Rowntree 1990). המטרות הדתיות הדומיננטיות, שבלטו בתשובות המרואיינים, הן:

- במקומות הקדושים אפשר לחוש בחסדיו ובכוחו של אלוהים.
- העלייה למקומות הקדושים מחזקת את הקנאות, את המסירות ואת האמונה באלוהים.
- הביקור והשהייה במקומות הקדושים מחזקת את האמונה בדת הדרוזית משום שמקומות אלה הם הביטוי הטוב ביותר לדת (במיוחד לגבי החילוניים, שאין להם קשר ישיר לספרי הקודש ולדת הדרוזית).
- העלייה לרגל היא מצווה דתית המחייבת את כל הדרוזים, ויש לשמור על המשך קיומה.
- העלייה לרגל מאפשרת לכבד את הנביאים ואת הקדושים.
- העלייה לרגל מחזקת את חשיבות הקדושים ומעמדם.
- במקומות הקדושים ניתן לחוש את הקרבה לנביאים.
- המקומות הקדושים הם מקומות תפילה חשובים ומיוחדים.

- הביקור במקומות הקדושים מזכה בברכת הנביאים והקדושים.
- במקומות הקדושים אפשר לזכות במחילה ובכפרה על חטאים.
- במקומות הקדושים ניתן לקיים את מצוות הנד'.
- במקומות הקדושים ניתן לחוש באווירה של "כוח מיוחד".
- העלייה לרגל למקומות הקדושים מעניקה סיפוק רוחני ותהילה מיוחדת, שאינם ניתנים להשגה במקומות אחרים.

בדומה למעמדה של רומא לקתולים, וירושלים ליהודים, הנוצרים והמוסלמים, בולט מעמדו של קבר נבי שועיב לגבי הדרוזים. בתשובתם על השאלה: "מהו המקום הקדוש המועדף ביותר כאתר עלייה לרגל?" ענו 81.2% מהמראיינים כי הם מעדיפים את קברו של נבי שועיב (לוח 30) בשל מעמדו הרם בהשוואה ליתר הנביאים ובשל חשיבותו בדת הדרוזית. עם זאת, הדגישו רבים את חשיבות הקבר האמיתי על גופת הנביא שבתוכו, וטענו כי זה הגורם העיקרי להעדפתו (בניגוד לקברים אחרים, שהם קברים מדומים). העדפה זו באה לידי ביטוי גם בתחושות העולים לרגל ובהרגשתם לגבי האתר ולגבי הביקורים בו. להלן מובאות ציטטות של היגדים מתוך שיחות עם עולי רגל דרוזים, הממחישות את הקשר המיוחד שלהם עם קברו של נבי שועיב; "המקום הזה הוא קדוש וחשוב מכל המקומות הקדושים האחרים", "זה המקום הקדוש ביותר והמרכז הדתי החשוב ביותר בעולם", "המקום הזה הוא ליבו ומרכזו של כדור הארץ", "במקום זה אני חש באנרגיה מיוחדת, על-טבעית וחזקה", "המבקר במקום חש יראה וכבוד שאין במקומות אחרים", "כאן אני מרגיש קרוב מאוד לאלוהים ולנביא", "המקום הזה מיוחד, מוזר, מפליא, אדיר וחזק", "המקום הזה מחזק את האמונה בדת הדרוזית ובנביאים שלנו", "כאשר אני נמצא במקום הזה אני מרגיש באושר האמיתי".

ציטטות אלה, כמו גם דברים רבים אחרים שצוינו על ידי העולים לרגל, מדגישים את חשיבותו של קבר נבי שועיב, שנתפס כקודש הקודשים של הדרוזים בכל רחבי העולם.

לוח 30: התפלגות מטרות העלייה לרגל בקרב אוכלוסיית המחקר

שכיחות		מטרות העלייה לרגל
באחוזים	במספרים מוחלטים	
43.7	367	מטרות דתיות בלבד
11.8	99	מטרות חברתיות ועדתיות בלבד
6.4	54	מטרות, בילוי, נופש ותיירות
37.9	318	כל סוגי המטרות הנ"ל ומטרות אחרות
0.2	2	לא ענו על השאלה

מטרות חברתיות-עדתיות

במסגרת המטרות החברתיות והעדתיות בלטו במיוחד המטרות שהדגישו את חשיבות העלייה לרגל כתופעה, המחזקת את הסולידריות ואת הקשרים בין בני העדה, ומאפשרת שמירה על הזהות והשייכות האתנית של הדרוזים, כיוון שהיא מאפשרת מפגשים דתיים וחברתיים בין בני העדה מכל היישובים. המטרות החשובות, המתייחסות לגיבוש החברתי והעדתי, הן:

- חיזוק הרגשת השייכות לעדה הדרוזית.
- מתן אפשרות לשמור על הערכים הדרוזים.
- חיזוק הקשרים החברתיים בין בני העדה.
- גיבוש העדה וחיזוק הסולידריות בין חבריה.
- חיזוק הזהות הדרוזית, הדרוזיות שלנו.
- חיזוק הגאווה בעדה ובמקומותיה הקדושים.
- המקומות הקדושים, שאליהם עולים לרגל, הם המקומות היחידים במדינה השייכים לעדה הדרוזית.
- שמירה על המסורת, המנהגים והמורשת הדרוזית.
- הענקת תחושה של קשר בין הדרוזים כיום ובין אבותיהם והדורות הקודמים.
- מתן אפשרות לילדים להכיר את העדה ולחגוג את הקשר שלהם עמה.
- מתן אפשרות לפגוש את הדתיים, הקרובים, החברים ובני העדה מכל היישובים הדרוזים.

שיעור של 11.8% ציינו כי מטרות העלייה לרגל הן חברתיות ועדתיות בלבד. 14.5% נוספים ציינו כי הם עולים לרגל מסיבות דתיות, אך גם להשגת מטרות חברתיות ועדתיות. לדעתם העלייה לרגל היא מסורת חברתית, שיש לשמור על קיומה ועל המשכה.

עלייה לרגל למטרות בילוי, נופש ותיירות

חלק מהמרוויינים ציינו כי חלק ממטרותיה של העלייה לרגל הן בילוי, נופש ותיירות. הקבוצה הראשונה והמפתיעה כוללת את המרוויינים שציינו כי בנוסף למטרות הדתיות, הם עולים לרגל למטרות נופש ותיירות. שיעורם הגיע ל-8.5% מהמרוויינים. קבוצה שנייה וקטנה יותר, הכוללת 4.3% מהמרוויינים, ציינה כי נוסף על המטרות הדתיות והעדתיות היא עולה לרגל למטרות נופש ובילוי.

הקבוצה השלישית, הכוללת 10.6% מהמרוויינים, ציינה כי נוסף על המטרות הדתיות, החברתיות והעדתיות, היא עולה לרגל למטרות נופש ותיירות, והקבוצה האחרונה, הכוללת 6.4% מהמרוויינים, ציינה כי מטרת עלייתה לרגל היא בילוי, נופש ותיירות בלבד. בסך הכל ציינו כמעט 30% מהמרוויינים כי מטרות העלייה לרגל כוללות בילוי, נופש ותיירות. בדיון התיאורטי צוין כי חוקרים רבים מקשרים

בין תופעת התיירות ובין תופעת העלייה לרגל. אותם חוקרים טוענים, כאמור, כי התיירות היא סוג מודרני של עלייה לרגל, וכי העולים לרגל הם סוג של תיירים (MacCannell 1976; Turner 1978). המטרות הבולטות, המתקשרות לנושא התיירות, הנופש והבילוי הן:

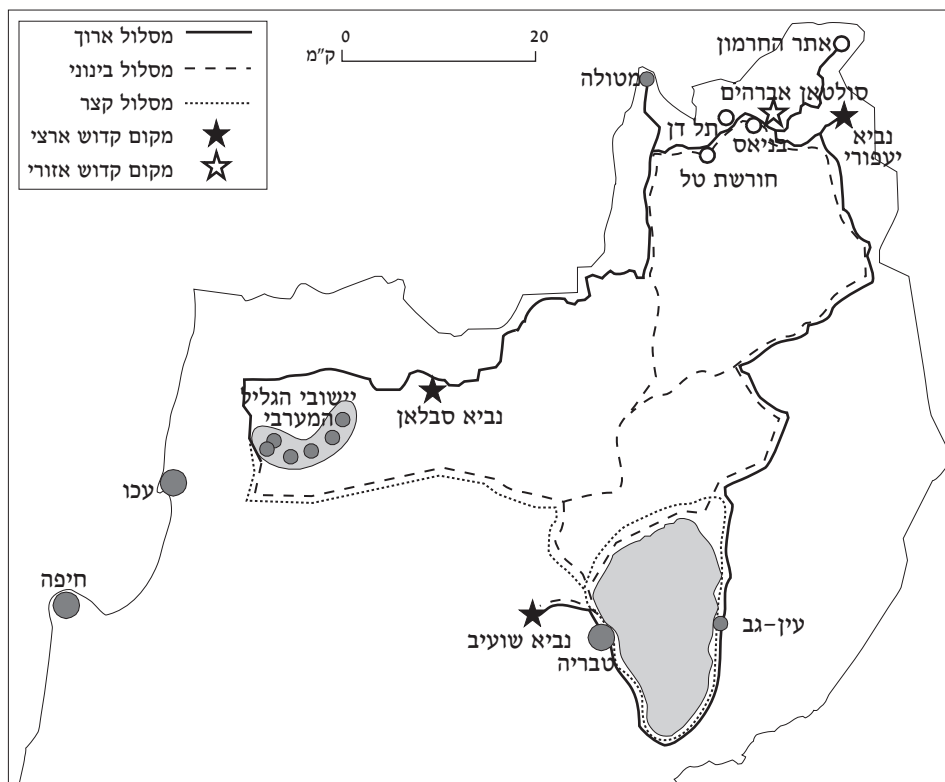
- העלייה לרגל למקומות הקדושים היא סיבה טובה דיה לצאת מן הבית ומהישוב.
- הביקור במקומות הקדושים מאפשר בריחה מחיי היום-יום ומהשגרה.
- הביקור במקומות הקדושים מספק מנוחה, רגיעה ושלווה.
- המקומות הקדושים הם מקומות שקטים ושלווים, שדרוזים בלבד מבקרים בהם, ולכן הם מקומות אידאליים לסיים בהם את טיול משפחתי.
- מרבית המקומות הקדושים ממוקמים באזורי תיירות ונופש: קבר נבי שועיב ליד טבריה והכנרת, קבר אליעפורי ברמת הגולן וקבר נבי סבלאן בגליל העליון המרכזי. משום כך ניתן תמיד לשלב את הביקור בהם בטיולים משפחתיים ובטיולים משותפים עם קרובים וחברים.

איור 20 מתאר את מסלולי הטיול המועדפים של המרואיינים מן היישובים הדרוזים בגליל העליון המערבי. האיור מתאר שלושה מסלולים דומיננטיים: המסלול הראשון, הארוך ביותר (קו ישר) מתחיל בביקור בנבי סבלאן, אחד האתרים המועדפים ביותר לעלייה לרגל. בדרכם לרמת הגולן עוברים עולי הרגל, בדרך כלל, בגליל העליון המרכזי והמזרחי ואינם עוצרים באתרי התיירות שבאזור. רק מקצתם ציינו שלפעמים הם מבקרים בהר מירון או באתרים אחרים בסביבה. כמעט כל האתרים התיירותיים, המועדפים על עולי הרגל הדרוזיים, ממוקמים אחרי צומת המצודות (קרית-שמונה, כבישים: 99 ו-90).

האתרים המועדפים עליהם ביותר הם מפל התנור, חורשת טל, תל דן, מפל הבניאס, שמורת הבניאס ואתר החרמון (בעונת החורף). לאחר ביקור באחד מהם מבקרים עולי הרגל, בדרך כלל, במקום הקדוש השני המזדמן במסלול נסיעתם: מזאר סולטאן אברהים או מזאר אלח'דה, הנמצאים בתחומי שמורת הבניאס. משם הם ממשיכים במסלולם ומשלבים בטיול ביקור במזאר אליעפורי, ובדרך כלל מסיימים את המסלול בביקור בקבר נבי שועיב.

המסלול השני, מסלול בינוני (קו מקוקו) מתאר את כיוון נסיעתם של המרואיינים דרך צומת עמיעד ועמק החולה לאתרי התיירות והנופש המועדפים בצפון עמק החולה וברמת הגולן. משם חוזרים המטיילים דרך גשר בנות יעקב לנקודת הסיום המועדפת ביותר, קבר נבי שועיב.

המסלול השלישי, מסלול קצר (קו מנוקד), המוביל את המרואיינים מהגליל המערבי, מתחיל בעלייה לרגל לקבר נבי שועיב ומשם ממשיך מסביב לכנרת ובחזרה ליישובי המגורים דרך הכבישים 77, 79, 70 או דרך כביש 85.

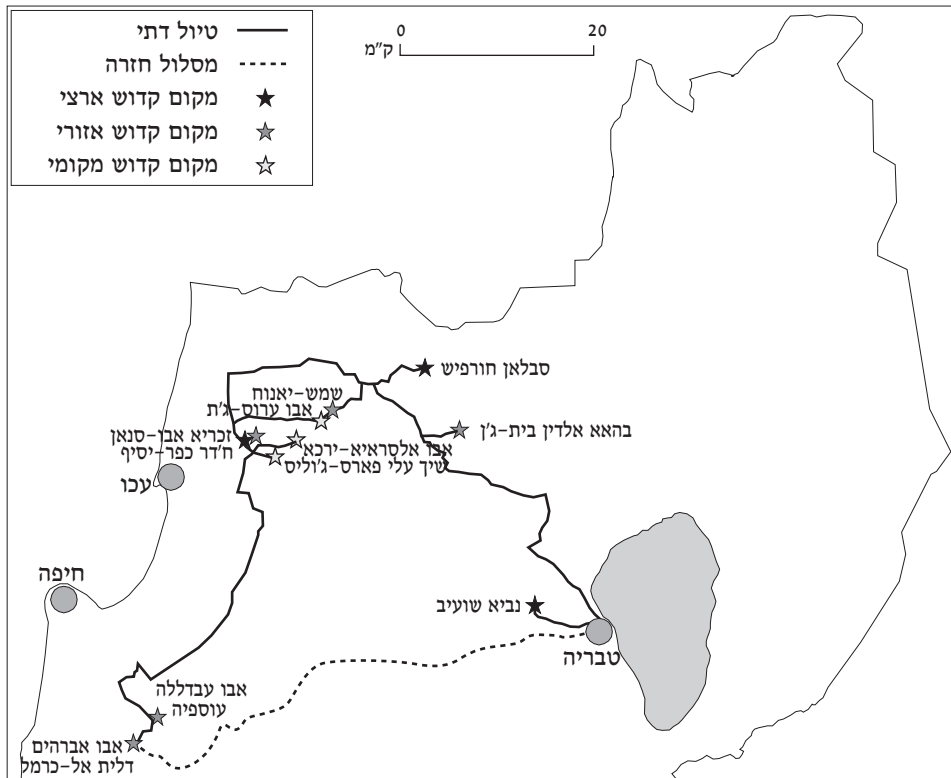
איור 20: מסלולים משולבים של עלייה לרגל ושל תיירות ונופש של נחקרים מיישובי הגליל המערבי

איור 21 מתאר דוגמה למסלול טיפוסי של טיול דתי, המתחיל בדלית אל-כרמל. זה המסלול המשוקלל של עשרה אנשי דת דרוזים מאזור הכרמל, והוא תואם במידה רבה מסלולים של טיולים דתיים, המועדפים על אנשי דת מאזור הגליל העליון, המערבי והמרכזי. במסגרתו מבקרים המטיילים ב-8-10 מקומות קדושים מסוגים שונים: ארציים (נבי ח'דר, נבי סבלאן ונבי שועיב), אזוריים (אבו-עבדאללה, שייך עלי פארם, זכריא, שמש ובהאא-אלדין) ומקומיים (אבו-אלסראיא ואבו ערוס). התחנה האחרונה, המועדפת ביותר לסיום במרבית הטיולים הדתיים, היא בדרך כלל קבר נבי שועיב – האתר המועדף ביותר לעלייה לרגל על הדתיים, כמו גם על החילוניים הדרוזים.

מטרות אחרות

קטגוריה זו כוללת מטרות שונות אחדות, שלא ניתן לשייכן לשלוש הקטגוריות הראשונות. להלן רשימת המטרות השכיחות ביותר בקרב המרואיינים:

- עלייה לרגל במטרה לתרום כספים למקומות הקדושים, לתמוך ולעזור באחזקת האתרים הקדושים ובפיתוחם.

איור 21: מסלול טיול דתי טיפוסי לאתרים קדושים דרוזיים

- עלייה לרגל כדי להפוך לאופטימיים יותר לגבי העתיד וכדי להגשים צרכים אישיים שונים.
- עלייה לרגל כדי "לקדש" או "לברך" את המכונית החדשה שרכשו. לדעת רבים שומרת העלייה לרגל על המכונית החדשה, במיוחד לקבר נבי שועיב, על איכות המכונית ומונעת תאונות דרכים.
- העלייה לרגל עוזרת בריפוי מחלות גופניות ונפשיות שונות (אמונה המשותפת לעולי רגל בני דתות אחדות). עולי רגל רבים מבקרים במקומות הקדושים כשהם מצוידים בבקבוקי שמן במטרה להפכם לתרופה מומלצת למחלות שונות. עולי רגל אחרים ממלאים בקבוקי מים מהמקומות הקדושים (במיוחד מהמעין שליד קבר שועיב) ומשתמשים בהם כתרופה. תופעת העלייה לרגל למטרות רפואיות צוינה על ידי חוקרים רבים, כגון באומן (Bowman 1993: 55) וברבר (1: Barber 1991), המונים במחקריהם סוגים שונים של שירותים רפואיים, שניתן לקבל במקומות קדושים שונים ברחבי העולם כמו, Hydromassage, psychic healing, aromatherapy, kinesiology, clinic irrigation, energy balancing, electro crystal healing, rebirthing, radiance treatments, past life clearing, body harmony,

shamanism, aura healing/cleansing, reflexology, gem remedy diagnosis, and shiatsu massage.

הדינמיקה של העלייה לרגל

חוקרים מתחומי הגאוגרפיה והאנתרופולוגיה מתעניינים בדינמיקה של העלייה לרגל למקומות קדושים ובסוגיות רבות, כמו הגורמים המשפיעים על תנועת העולים לרגל, על היקפה ועל כיוונה ואופן השפעתה על הסביבה ועל החברה.

Gurgel (1976) חקר וניתח דגמי נסיעה של מבקרים קנדיים לאתרים מורמוניים קדושים, ומצא כי למרחק ולגורמים סוציו-אקונומיים יש השפעה רבה על מספר המבקרים באתרי העלייה לרגל. Rowley and El-Hamdan (1978) ניסו להסביר את הדגם המודרני של החאג' למכה באמצעות מודלים סטטיסטיים. בעקבותם, פיתחו Shair and Karan (1979) מודל של רגרסיה רבת משתנים, שהסביר את הדגם המרחבי של החאג'.

חוקרים רבים אחרים בחנו את הקשרים החברתיים בקרב העולים לרגל במקומות הקדושים. Marx (1977), שחקר את השפעתה המקומית של העלייה לרגל למקדשים על המודעות הקבוצתית של הבדווים בסיני, מצא, כי העלייה לרגל יוצרת סדר חברתי חדש ומחזקת את המודעות הקבוצתית שלהם. גם Bhardwaj (1973: 173), שחקר את השפעתה הלאומית של העלייה לרגל למקומות הקדושים העיקריים על הזהות הלאומית בהודו, הגיע לממצאים דומים. אנתרופולוגים רבים כגון Pfaffenberger (1979) ו-Sallnow (1987), שבדקו את הדינמיקה הקבוצתית ואת הקשרים החברתיים בקרב העולים לרגל, הבחינו כי בקרב הקהילה הזמנית, הנוצרת מן הקבוצות השונות של עולי הרגל באתרי העלייה לרגל, נוצרים קונפליקטים יותר מאשר הרגשת שייכות לקבוצה. Morinis (1984: 249) לעומתם, רואה בעלייה לרגל תהליך אינדיבידואלי ולא תהליך חברתי, ומפנה את תשומת הלב לשאיפות האינדיבידואליות של העולים לרגל, ומתייחס בעיקר לאמונותיהם של עולי הרגל לאתרים חילוניים.

דינמיקת העלייה לרגל של הדרוזים, המוצגת במאמר זה ובשלה הובא הדיון שלעיל, מתמקדת בסוגיות הבאות: תדירות העלייה לרגל, מועדי העלייה לרגל והאינטראקציה בין העולים לרגל.

תדירות העלייה לרגל

הגידול בתדירות העלייה לרגל לאחר קום המדינה והתפתחותם של המקומות הקדושים האזוריים, ובמיוחד הארציים, הם תוצאה של שלושה סוגי שינויים, שהתרחשו בחברה הדרוזית בארץ: שינויים כלכליים-תעסוקתיים, שינויים במעמד המיעוט הדרוזי בישראל ושינויים פיזיים במקומות הקדושים.

השינויים הכלכליים-תעסוקתיים, שהתרחשו ביישובים הדרוזיים, הביאו לשינוי דפוסי התעסוקה, לעליית רמת החיים, להגדלת מספר שעות הפנאי ולעלייה בשיעור משקי הבית המחזיקים ברכב

פרטי. שינויים אלה הביאו לעלייה משמעותית ברמת הניידות של המשפחה הדרוזית ועקב כך לעלייה בתדירות העלייה לרגל. במקום ביקור שנתי במקום קדוש אחד נמצא כי המשפחה הגרעינית הדרוזית מבקרת ארבע פעמים בממוצע שנתי במקומות קדושים.

לוח 31 מסכם את התפלגות תדירות העלייה לרגל בקרב אוכלוסיית המחקר בשנים 1994 ו-2004. מנתוני הלוח ניתן להבחין כי תופעת העלייה לרגל בקרב אוכלוסיית המחקר מתגברת. במיוחד בולטת העלייה בשיעור המרואיינים שעולים לרגל יותר מ-8 פעמים בשנה.

אין בספרות המקצועית מחקרים הדנים בתדירות העלייה לרגל למקומות הקדושים. למרות זאת אפשר לומר, שהדרוזים עולים לרגל בתדירות גבוהה, המתרחשת רק בחברות דתיות ומסורתיות. מנתוני לוח 31 ניתן להבחין בשיעורם הקטן של המרואיינים שלא עלו לרגל בשנת 1994. שיעור זה קטן בכל אזורי המחקר מ-5%. במיוחד קטן שיעור זה בגליל העליון המרכזי והמערבי (1%) וברמת הגולן (0%), כלומר, כמעט כל המרואיינים באזורים אלה עלו לרגל באותה שנה פעם אחת לפחות.

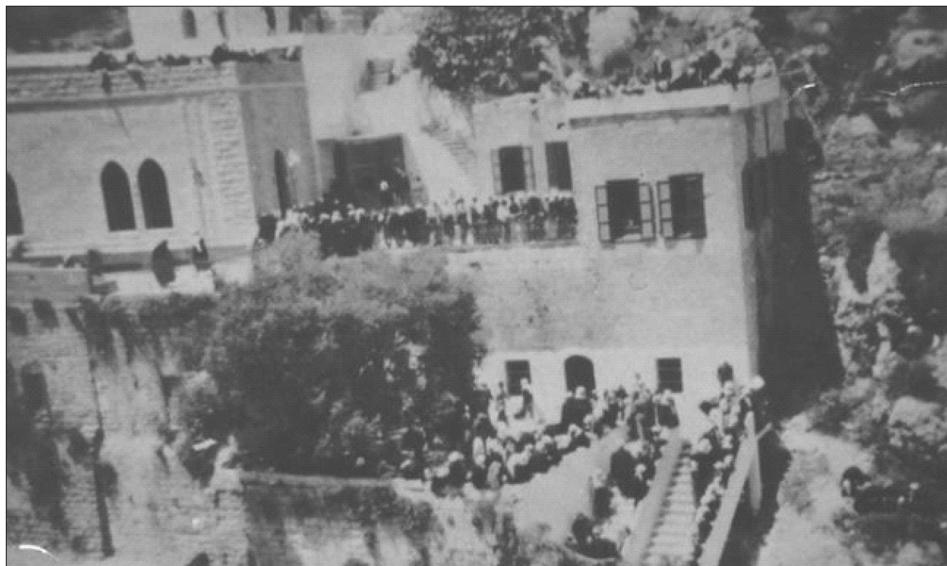
התגברות תופעת העלייה לרגל בקרב הדרוזים בישראל הביאה לשינויים פיזיים משמעותיים במקומות הקדושים. הגידול בהיקף העולים לרגל ובתדירות העלייה לרגל חייבו שינויים במקומות הקדושים, כמו הוספת אולמות תפילה חדשים וגדולים, הרחבת החניונים, הגדלת שטחי הגינון והאזורים המוצלים, הרחבת ושיפוץ המבנים הקיימים. כל אלה הביאו לגידול משמעותי בגודל ובשטח המקומות הקדושים הדרוזים, ובמיוחד בולט השינוי בקבר נביא שועיב (איורים 22, 23).

לוח 31: התפלגות אוכלוסיית המחקר לפי מספר העליות לרגל בשנת 1994 ו-2004

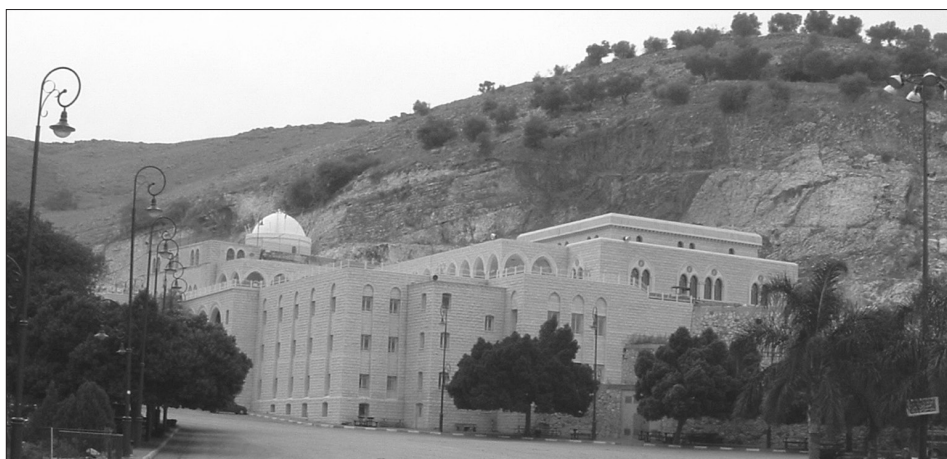
מספר העליות לרגל בשנה	אחוז העולים לרגל בשנת 1994	אחוז העולים לרגל בשנת 2004
0	1.3	0.3
1-4	66.1	58.4
5-8	22.8	26.2
יותר מ-8	9.8	15.1
סה"כ	100	100

לוח 32: עונות העלייה לרגל

תקופת העלייה לרגל	שכיחות	אחוז	שכיחות מצטברת	אחוז מצטבר
בחופשות ביה"ס	271	32.3	271	32.3
כל חודשי השנה	244	29.0	515	61.3
באביב ובקיץ	171	20.3	686	81.6
שאר הקומבינציות	135	16.1	821	97.7
לא ענו על השאלה	19	2.3	840	100

איור 22: קבר נבי שועיב באמצע שנות החמישים

איור 23: קבר נבי שועיב בשנת 2004

עונתיות העלייה לרגל

עולים לרגל מכל אזורי המחקר מתרכזים באופן עונתי בנבי שועיב ובשאר המקומות הקדושים הדרוזיים. בהתפלגות העלייה לרגל למקומות הקדושים במהלך השנה (לוח 32) בולט במיוחד שיעור המרואיינים העולים לרגל בכל חודשי השנה ובמיוחד בתקופה שמקבילה לחופשות בתי הספר הדרוזיים בחודש אפריל ולחופשת הקיץ בחודשים יולי ואוגוסט.

הסיבות להעדפת העלייה לרגל בחודשי האביב והקיץ הן, כאמור, חופשות בת-הספר באפריל וביולי-אוגוסט, תנאי מזג האוויר הטובים יחסית, המאפשרים יציאה חופשית ונוחה יותר מהבית ושהייה ממושכת יותר במקומות הקדושים. כמו כן, בחודשים אלה חל מועד חג נבי שועיב ונבי יעפורי (ראה להלן).

המפגשים והאינטראקציה במקומות הקדושים

סעיף זה דן בסוגי המפגשים ובאינטראקציה בין עולי הרגל, המתאספים במקומות הקדושים. הדיון מתמקד במאפייני המפגשים בין עולי הרגל בעבר ובהווה, וכן בשאלה האם אכן מרגישים עולי הרגל בזהות דרוזית משותפת באתרי העלייה לרגל. הדיון להלן מנסה לבדוק את משמעות ההכרה בדרוזים כעדה עצמאית על התודעה והזהות הדרוזית, שאחד הביטויים הבולטים שלה הוא העלייה לרגל למקומות הקדושים וההכרה הרשמית במועדי העלייה לרגל כחגים לכל בני העדה. הכרה זו הגבירה את תופעת העלייה לרגל והגדילה את אפשרויות המפגש בין הדרוזים מכל היישובים ומכל האזורים.

עלייה לרגל של המוני דרוזים למקומות הקדושים התקיימה גם בעבר. לורנס אוליפנט (Olyphant 1887: 105) היה הראשון שתיאר את חגיגות הדרוזים בקבר נבי שועיב בסוף המאה ה-19. מטרת העלייה לרגל וחגיגות ההמונים בקבר נבי שועיב היא בעיקר דתית. אולם היה לחגיגות גם צביון עממי ועדתי.

נוסף על העלייה לרגל החגיגית וההמונית לקבר נבי שועיב, היו עליות לרגל נוספות לפני קום המדינה. הזקנים, שעמם שוחח כותב שורות אלה, תיארו עליות לרגל של חמולות ושל כפרים שלמים כמעט לאתרים הקדושים המועדפים, ובעיקר לקבר נבי שועיב. העולים נעו בשיירות של גמלים, סוסים וחמורים, עמוסים בציוד ובמטלטלים שונים, שהיו נחוצים לצורך שהייה ממושכת, לעתים למשך ימים מספר. עליות לרגל מסוג זה נערכו בעונות האביב והקיץ, בתקופה שבין אפריל לאוקטובר, לכל כפר הייתה תקופה מיוחדת לעלייה לרגל. מכאן, שהעלייה לרגל הייתה בחלקה על בסיס עונתי ויישובי, ומבחינה זו מעמדם של המקומות הקדושים כמקומות מפגש היה פחות חשוב.

לאחר קום המדינה נקבעו ארבעה מועדי עלייה עממית לרגל לשלושה אתרים מועדפים נוספים על ה-25 באפריל לעלייה לרגל לקבר נבי שועיב, והם: ה-17 באוגוסט - מועד העלייה לרגל למזאר נבי יעפורי ברמת הגולן; ה-10 בספטמבר - מועד העלייה לרגל למזאר נבי סבלאן; וה-25 בינואר - מועד העלייה לרגל למזאר נבי ח'דר שבכפר-יסיף. מועדים אלה הוכרו כחגים דרוזיים רשמיים והפכו לימי חופשה במוסדות הציבור ובבתי-הספר ביישובים הדרוזים.

בעליות ההמוניות, המתקיימות בימי החג המוכרים של המקומות הקדושים, משתתפים בעיקר עולי רגל גברים דתיים בודדים (ללא בני משפחותיהם, איור 24), ומטרות עלייתם לרגל הן בעיקר דתיות ועדתיות. במפגשים אלה נדונות בדרך כלל סוגיות דתיות, חברתיות ועדתיות כלליות, כיוון שזוהי ההזדמנות היחידה כמעט לכנס את כל בני העדה מכל האזורים ומכל היישובים.

כאמור לעיל, ציינו 25% מהמרואיינים שהם עולים לרגל למטרות חברתיות ועדתיות, כלומר בעיקר כדי לפגוש בבני העדה מיישובים אחרים. אותם עולי רגל דיברו על חשיבות המפגשים במקומות הקדושים לחיזוק הקשרים בין בני העדה מכל היישובים ומכל האזורים. קשרים חברתיים רבים וקשרי חברות נוצרו בין עולי הרגל במקומות הקדושים. קשרי החברות וההיכרות בין בני נוער צעירים ומבוגרים מיישובים שונים הביאו בחלק גדול מן המקרים לקשרי נישואין בין-יישוביים ובין-אזוריים, אם כי אין בנמצא מידע ונתונים רשמיים מדויקים על היקף התופעה.

במטרה לצמצם את התופעה של מפגשים אלה, החליטה ההנהגה הדתית של העדה למנוע את הלינה ושהייה ממושכת, העולה על יממה אחת, במקומות הקדושים. החל מאפריל 1996 נאסר על עולי הרגל להתאכסן באתרים הקדושים. עד אז נהגו מטיילים, עולי רגל בודדים ומשפחות גרעיניות רבות של עולי רגל, לבקר באתרים הקדושים ולשהות בהם ימים אחדים.

קשה מאוד לענות על השאלה הנוספת שהועלתה בראשית סעיף זה: "האם אכן חשים עולי הרגל בזהות דרוזית משותפת באתרי העלייה לרגל. אולם יש לציין, כי מרבית המרואיינים במקומות הקדושים טענו, כי העלייה לרגל מחזקת את הסולידריות ואת הרגשת השייכות האתנית לעדה הדרוזית. המשכיות העלייה לרגל והמשכיות המפגשים החברתיים במקומות הקדושים השפיעו על

איור 24: עולים לרגל דתיים בחג נבי שועיב, 25 אפריל 2005

ההכרה ועל המודעות המצטברת של הזהות המשותפת החדשה, שהחלה להתגבש בקרב הדרוזים, שנותקו מאחייהם בסוריה ובלבנון. העלייה לרגל למקומות הקדושים מסבירה באמצעות הקשרים החברתיים, המיתוסים והפולחנים הדתיים את ההרמוניה ואת שיתוף הפעולה בין העולים לרגל. לאינטראקציה ולהרמוניה זו יש תפקיד חשוב מאוד בחיזוק ובהדגשת הזהות המשותפת של בני העדה הדרוזית. העלייה לרגל מקשרת בין יחידים, משפחות וקבוצות שונות מיישובים ומאזורים שונים באמצעות חוויה משותפת, ערכים משותפים, ובסופו של דבר בהרגשת זהות משותפת. כדי לחוש בהרגשת השותפות דורשת העלייה לרגל לזנוח את הזהויות היום-יומיות, להתעלם מן ההבדלים ולהדגיש את החוויה המשותפת. מחקרים רבים, שדנו בעלייה לרגל למקומות קדושים רבים בעולם, הגיעו למסקנה, כי העלייה לרגל יוצרת קשרים של זהות משותפת במערכות חברתיות הומוגניות ופולורליסטיות כאחד. דוגמה טובה מאוד היא העלייה לרגל של הטמילים-ההינדים ושל הסינהלים-הבודהיסטים למקדש Kataragama בסרי-לנקה (Pfaffenberger 1979: 254-256; McAlister 1979).

אתרי העלייה לרגל הדרוזים מספקים חוויה של זהות ליחידים, הצמאים לזהות כזאת בחיי היום-יום שלהם. עולי רגל רבים ציינו כי הם מבקרים במקומות הקדושים כדי להשתחרר מלחצים שונים במבנה החברתי הכפרי, ומחפשים בהם הגשמה עצמית וחוויה חברתית (זהות משותפת) שאינה קיימת, בדרך כלל, בחיי היום-יום הרגילים. הקשרים החברתיים, הרגשת הסולידריות וחוויות הזהות המשותפת מבלטים את חשיבותה של העלייה לרגל למקומות הקדושים בתהליך בניית האומה, העדה, או המיעוט האתני הדרוזי. לממצאים דומים הגיעו גם חוקרים אחרים כטורנר (Turner 1974), שהתייחס לעלייה לרגל כאל מכניזם קיומי למערכת החברתית, במיוחד בקרב חברות פרה-תעשייתיות, חקלאיות וכפריות, וכן Bhardwaj (1973: 213) שטען, כי בהודו הייתה לעלייה לרגל חשיבות מיוחדת בתהליך בניית האומה ההודית.

לדעת כותב מאמר זה ישנם תנאים, המעכבים את הגשמת מלוא פוטנציאל האינטראקציה של העלייה לרגל למקומות הקדושים. חלק מתנאים אלה נובעים מן המתח החברתי הסמוי בין דתיים לחילוניים, ובמידה מסוימת בין חלק מן היישובים ואפילו בין חלק מאזורי ההתיישבות הדרוזית בארץ. עם זאת, קיימים גורמים חשובים אחרים, התלויים ישירות באופי החברה הדרוזית הכפרית, המסורתית והשמרנית, המשפיעים על המשך העלייה לרגל למקומות הקדושים הדרוזים, וממשיכים להיות מקומות מפגש ואינטראקציה בין בני העדה הדרוזית מכל היישובים ומכל האזורים בישראל.

לסיכום, פרק זה בוחן את העלייה לרגל בקרב הדרוזים, את מעמדם והעדפתם של אתרי העלייה לרגל ואת תפקידם של המקומות הקדושים כמקומות מפגש של העולים לרגל. המאמר מנתח גם את הסיבות, המטרות והדינמיקה של העלייה לרגל של הדרוזים בישראל.

הרצון לבקר במקומות קדושים והמניעים לעלייה לרגל מתקשרים עם סיבות וגורמים רבים, התלויים ביחיד, בחברה, בדת ובסוג המקום הקדוש. במחקר נמצאו ארבעה סוגי מטרות לעלייה לרגל בקרב אוכלוסיית המחקר: מטרות דתיות, חברתיות ועדתיות, מטרות תיירות ונופש ומטרות אחרות.

מהממצאים עולה, כי מרבית הדרוזים עולים לרגל בעיקר למטרות דתיות, חברתיות ועדתיות. במיוחד בלטו המטרות, שהדגישו את חשיבות העלייה לרגל כתופעה המחזקת את הסולידריות ואת הקשרים בין דתיים וחילוניים, בין יחידים ומשפחות מכל היישובים הדרוזים. סולידריות זו היא מסוג הסולידריות המכנית, המאפיינת בדרך כלל חברות פחות מפותחות. הבסיס לסולידריות הוא הכרה קולקטיבית של האמונות והתחושות המשותפות לפרטים בחברה.

המפגשים החברתיים במקומות הקדושים משפיעים על ההכרה ועל המודעות המצטברת של הזהות המשותפת החדשה שהחלה להתגבש בקרב הדרוזים. הקשרים החברתיים, המיתוסים והפולחנים הדתיים במקומות הקדושים מסבירים את ההרמוניה ואת שיתוף הפעולה בין עולי הרגל. לאינטראקציה ולהרמוניה זו יש תפקיד חשוב מאוד בחיזוק ובהדגשת הזהות המשותפת בין בני העדה. הקשרים החברתיים, הרגשת הסולידריות וחווית הזהות המשותפת מבליטים את חשיבות העלייה לרגל למקומות הקדושים בתהליך בניית העדה הדרוזית ובתהליך השמירה על ליכודה העדתי.

סיכום ומסקנות

מחקר זה, שהינו ראשון מסוגו, בוחן את החברה הדרוזית בארץ כמערכת אינטראקטיבית מסועפת של קשרים חברתיים-תרבותיים-מרחביים בין פרטים, קבוצות, יישובים ואזורים. המחקר דן במערכות האינטראקציה החברתיות בתחומי הנישואין, החברות, השארות וניחום האבלים, וכמו כן עסק גם במקומות הקדושים ובחשיבותם, בהיותם מקומות מפגש לבני העדה הדרוזית. הדיון בתחומי האינטראקציה השונים וחשיפת הביטוי והתשתית המרחבית של מערכות אלה הם, למעשה, פרק ראשון בגאוגרפיה החברתית של הדרוזים בישראל.

מרבית החברות המערביות מאופיינות על ידי סולידריות אורגנית. לעומת זאת, המסקנה הראשונה, העולה מניתוח ממצאי המחקר, היא שהחברה הדרוזית בישראל בשלהי המאה העשרים עדיין מאופיינת פחות על ידי סולידריות מכאנית, המאפיינת בדרך כלל את החברות הפחות מפותחות. סולידריות זו באה לידי ביטוי בשני אופנים. האחד, על ידי המערכת האינטראקטיבית החברתית-מרחבית, הכוללת מערכות אינטראקציה של קשרי שארות, נישואין, חברות וניחום אבלים, והשני, על ידי מערכת אינטראקטיבית רוחנית, הכוללת קשרי דת וביקורים במקומות הקדושים.

הביטוי הראשון והבולט ביותר של הסולידריות המכאנית הוא המערכת האינטראקטיבית של קשרי שארות. במחקר נמצאו דפוסים שונים של קשרי קירבה, היוצרים שושלות יוחסין מורכבות, המתחברות למערכת אינטראקטיבית גדולה של קשרי שארות. מערכת זו יוצרת את האומה, או העם הדרוזי. קשרי שארות אלה הם קשרים חברתיים, שנוצרו כתוצאה מקשרי דם ומקשרי נישואין, בדומה לקשרי הקירבה הנפוצים בחברות המערביות.

ממצאי המחקר מאמתים במידה מסוימת את האמונה הדרוזית, שבין כל הדרוזים בעולם קיימים קשרי שארות וקרבת דם, הנובעת מן האמונה הדתית בגלגול נשמות, הגורסת שהנפש נשאר בגוף דרוזי במשך תקופת חיים מסוימת ולאחר מותו עוברת לגופו של ילוד דרוזי אחר, ומן האמונה, שבין שושלות היוחסין הקדומות היו קשרי שארות חזקים. הממצאים מצביעים על כך שמבחינה מרחבית ניתן להבחין בין שתי מערכות-על של קשרי שארות: מערכת תוך-יישובית ומערכת בין-יישובית. במערכת הראשונה אובחנו שתי תת-מערכות: מערכת תוך-חמולתית, המורכבת בעיקר מקשרי דם, אך גם מקשרי שארות כתוצאה מקשרי נישואין תוך-חמולתיים, ומערכת בין-חמולתית שמקורה בקשרי נישואין בין-חמולתיים.

בכל היישובים הדרוזים נמצאו קשרי נישואין בין קרובים בתוך החמולה. במחצית מן היישובים הגיע שיעור הנישואין בתוך החמולה ל-30% ויותר. למעשה, שיעור קשרי הנישואין בין זוגות, שיש ביניהם קשרי שארות, גבוה עוד יותר, כיוון שחלק נכבד מקשרי הנישואין הם קשרים בין קרובי משפחה, שאינם מאותה חמולה. אולם יש לציין, כי בשני העשורים האחרונים חלה ירידה ניכרת בשיעור הנישואין התוך-חמולתיים, שירד בממוצע מ-27% בעשור האחרון של המאה הקודמת

ל-17% בעשור הראשון של המאה הנוכחית. מובן מאליו שבד בבד עם הירידה בשיעור הנישואין התוך-חמולתיים חלה עלייה בשיעור הנישואין הבין-חמולתיים. במרבית היישובים הדרוזים נמצאו קשרי נישואין בין מרבית החמולות, המתגוררות באותו יישוב. הממצאים מצביעים על מתאם בין גודל החמולה ובין מספר קשרי הנישואין שלה עם חמולות אחרות. מבחינת היקפה ועוצמתה, גדולה מערכת האינטראקציה של קשרי הנישואין בין החמולות וחזקה מכל שאר מערכות האינטראקציה בתחום זה, ולכן היא החשובה מכולן.

שתי מערכות האינטראקציה של קשרי נישואין - התוך-חמולתיים והבין-חמולתיים - יוצרות מרקם חברתי פנימי סגור של יחסי שארות בתוך היישוב. מבנהו המרחבי של מרקם זה הושפע מאוד מן השינויים בדפוסי הנישואין ומן העלייה בשיעור הנישואין הבין-חמולתיים, שבצירוף התפתחות המבנה הפיזי של היישובים הביאו לשינוי מרחבי האינטראקציה והאזורים החברתיים של קשרי השארות בתוך היישובים. במקום החלוקה החמולתית של הגלעין הישן (הכפר של המאה הקודמת) החלו להתפתח בחלקים החדשים ובפריפריה של היישובים שכונות מגורים ואזורים חברתיים חדשים, המאופיינים על ידי אוכלוסייה מעורבת מחמולות שונות.

הסולידריות המכאנית, המאפיינת את האוכלוסייה הדרוזית בישראל, באה לידי ביטוי גם במערכת הבין-יישובית של קשרי שארות וקשרי נישואין. זו כוללת שני סוגי קשרים: הסוג הראשון, שלא נדון במחקר, כולל קשרי שארות שמקורם בקשרי דם של חמולות, שהתפצלו עם תחילת ההתיישבות הדרוזית בארץ-ישראל ובתקופות מאוחרות יותר, והתיישבו ביישובים ובאזורים שונים. הסוג השני, שמחקר זה עסק בו, כולל קשרי שארות הנובעים ישירות מן המערכת האינטראקטיבית הפנימית הסגורה של קשרי נישואין בין היישובים הדרוזים.

ממצאי המחקר מצביעים על עלייה מתמדת בשיעורם של קשרי הנישואין הבין-יישוביים. שיעור זה עלה במוצע מ-11% בשנת 1975 ללמעלה מ-24% בשנת 1993 ולמעלה מ-30% בשנת 2004 מכלל קשרי הנישואין שהיו בעדה באותן שנים. מערכות אינטראקציה של קשרי נישואין נמצאו בין כל היישובים הדרוזים, אולם היקף התופעה אינו אחיד בכולם. שיעורים גבוהים במיוחד נמצאו ביישובים קטנים, כגון עין-אלאסד וכפר-יסיף, ששיעור זה הגיע בהם ללמעלה משני שלישים מסך-כל קשרי הנישואין בכל אחד מהם. לעומת זאת, שיעורים נמוכים במיוחד של קשרי נישואין בין-יישוביים נמצאו ביישובים גדולים, כגון מע'אר, ירכא ובית-ג'ן. הבדלים כאלה נמצאו גם בין האזורים השונים. הבדלים אלה בין היישובים ובין האזורים מושפעים מגורמים שונים, כמו גודל, מיקום והרכב אוכלוסיית היישובים, וכן מגורמים חברתיים, פסיכולוגיים ואחרים.

קשרי שארות של קירבת דם ושארות כתוצאה מקשרי נישואין נמצאו בכל היישובים הדרוזים. בכולם נמצאו קשרי שארות עם 13 יישובים לפחות מסך-כל 22 היישובים הדרוזים בגליל, בכרמל ובגולן. ממצאי המחקר מצביעים על קשרי שארות חזקים במיוחד באזורים הגאוגרפיים, שהיישובים

הדרוזיים מרוכזים בהם. במיוחד בולטת המערכת האינטראקטיבית החזקה והמפותחת של קשרי שארות בין ארבעת יישובי רמת הגולן, הנובעת ממיקומם הגאוגרפי וממעמדם הגאופוליטי המיוחד.

במערכת האינטראקציה הארצית של קשרי שארות ניתן להבחין ברמות או בעוצמות שונות של קשרים בין האזורים השונים. קשרי שארות חלשים במיוחד נמצאו בין יישובי רמת הגולן ליישובי הגליל העליון המערבי והמרכזי, ואילו קשרים חזקים במיוחד נמצאו בין יישובי הגליל העליון המרכזי ובין יישובי הגליל העליון המערבי ויישובי הגליל התחתון. למרות הבדלים אלה בין האזורים השונים, חשובות מערכות קשרי השארות הבין-יישובית והבין-אזורית, משום שהן מהוות את הבסיס החברתי הבולט והחזק ביותר במערכת האינטראקטיבית החברתית-מרחבית בין היישובים הדרוזים בארץ.

בדומה למערכת האינטראקציה של קשרי נישואין, מבטאת גם מערכת האינטראקציה של קשרי חברות את השפעתה של הסולידריות המכאנית בקרב החברה הדרוזית, הבאה לידי ביטוי בהיקף קשרי החברות במערכת האינטראקציה הפנימית הסגורה בין היישובים הדרוזים ובעוצמתה. בדומה למצב השורר בקרב מיעוטים אחרים, נמצא גם במחקר זה, כי מרבית חבריהם (75%) של המרואיינים הם דרוזים. דפוסי ההיכרות הבולטים ביותר במערכת אינטראקטיבית זו של יישובי הגליל והכרמל הם קשרי חברות, שנרקמו בין צעירים דרוזים מיישובים שונים במסגרת שירותם הצבאי. בסך-הכל הכירו המרואיינים במסגרת זו כ-43% מחבריהם הדרוזים.

מסגרת ההיכרות השנייה בחשיבותה היא מקום העבודה. במסגרת זו נרקמו למעלה מ-25% מקשרי החברות של המרואיינים. מרבית המועסקים הדרוזים עובדים מחוץ ליישובי מגוריהם. בעיקר בולטת, כאמור, חשיבותם של מקומות התעסוקה בתחום הביטחוני, כגון צבא קבע, משמר הגבול, המשטרה ושירות בתי-הסוהר. להבדיל מיישובי הגליל והכרמל, אין תושבי רמת הגולן הדרוזים משרתים בצה"ל ובזרועות הביטחון, ולכן דפוסי ההיכרות שלהם שונים מאלה של המרואיינים משאר יישובי הדרוזים בארץ.

ממצאי הסקר מצביעים על חשיבות ההיכרות במפגשים חברתיים, שבמסגרתם הכירו המרואיינים למעלה מ-31% מחבריהם הדרוזיים, מרביתם תושבי רמת הגולן. כן בולטת חשיבותם של המקומות הקדושים כמקומות מפגש, שלמעלה מרבע מקשרי החברות עם דרוזים מיישובים אחרים נרקמו בהם. המקום הקדוש החשוב ביותר מבחינה זו הוא קבר נבי יעפורי, שדרוזים רבים מיישובי רמת הגולן ומיישובי הגליל והכרמל מבקרים בו.

הבדלים בולטים נמצאו בין חמשת אזורי המחקר גם מבחינת היקף הקשרים בתוך האזור. הממוצע הגדול ביותר של קשרי חברות נמצא בין יישובי רמת הגולן, ואת המקום השני והשלישי תפסו יישובי הגליל העליון, המערבי והמרכזי, בהתאמה. לעומת זאת, שני הממוצעים הקטנים ביותר של קשרי חברות נמצאו בין יישובי הכרמל והגליל התחתון. כן נמצאו הבדלים בהיקף הקשרים בין

האזורים. מערכת הקשרים החזקה ביותר של קשרי חברות היא מערכת האינטראקציה בין הגליל העליון המערבי למרכז, ואילו מערכת קשרי החברות החלשה ביותר נמצאה בין רמת הגולן ובין הגליל המערבי והתחתון. הבדלים אלה נובעים בעיקר מן המרחקים הגאוגרפיים בין היישובים ובין האזורים וממערך הכבישים באזור, אך הם מושפעים גם ממערכות האינטראקציה האזוריות האחרות, כגון מערכות קשרי הנישואין, השארות והתעסוקה.

היקף הקשרים במערכת האינטראקציה החיצונית והפתוחה של קשרי חברות בין המרואיינים ובין חברים בני דתות אחרות קטן בהרבה מהיקף הקשרים שלהם עם חברים דרוזים. מנתוני הסקר עולה, כי פחות מרבע מקשרי החברות של המרואיינים הם קשרים עם חברים מדתות אחרות. מבחינת השתייכותם הדתית, דומה התפלגות החברים במערכת אינטראקציה זו מאוד להתפלגות של בנות הזוג במערכת האינטראקציה הפתוחה של קשרי נישואין. מרבית חבריהם של המרואיינים הם ממוצא יהודי, בעיקר עקב גיוסם של הדרוזים לצה"ל וכתוצאה משילובם במערכת הביטחון הישראלית.

דוגמה נוספת, המבליטה את עוצמתה ואת השפעתה של הסולידריות המכאנית היא המערכת האינטראקטיבית המיוחדת של קשרי ניחום אבלים. ההלוויה וטקסי האבל הקשורים אליה בחברה הדרוזית מבליטים ומאשרים, כי המת חשוב הן למשפחתו, לקרוביו, לחבריו ולתושבי הכפר והן לכל הקהילה הדרוזית בארץ. האמונה בגלגול נשמות בקרב הדרוזים מלווה באמונה, שהנפש עוברת מגופו של המת אך ורק לגופו של דרוזי אחר שנולד. אמונה זו מלווה באמונה נוספת, שאינה מעוגנת בספרי הדת, והיא שהנפש עשויה לזכור את קורותיה בגלגול הקודם. שתי האמונות מחזקות את ההרגשה, שכל הדרוזים קרובים וכולם משתייכים למשפחה הדרוזית הגדולה. דרוזים רבים סבורים, כי לאמונה בגלגול נשמות יש השפעה רבה על חיזוק הסולידריות, השייכות והליכוד הפנימי של הדרוזים.

מספרם הגדול, יחסית, של המשתתפים בהלוויות ובביקורי ניחום אבלים הם ביטוי מוחשי לחשיבותו של מנהג זה בקרב העדה הדרוזית. במחקר נמצא, כי כ-95% מהמרואיינים מרוצים ממנהג ניחום האבלים, מנהג שהוא מצווה דתית ומסורת חברתית, המחזק את הסולידריות ואת מערכות האינטראקציה החברתיות בין היישובים הדרוזים. למרות ההבדלים בין נכונותם של המרואיינים להשתתף בהלוויות של גברים ובהלוויות של נשים, מוכנים מרביתם להגיע לכל היישובים הדרוזים בארץ כדי להשתתף בהלוויות וכדי לנחם אבלים.

הסולידריות המכאנית, המאפיינת את החברה הדרוזית, ביטויה במערכות האינטראקציה של קשרי נישואין, שארות, חברות וניחום אבלים וההשפעות ההדדיות ביניהן מבליטים את חשיבות התפתחותם והתחזקותם של הקשרים החברתיים-מרחביים הפנימיים בין היישובים והאזורים הדרוזים בשל השפעתם הרבה על הרגשת השייכות, הליכוד, האחדות והסולידריות בקרב הדרוזים בארץ.

הסולידריות המכאנית באה לידי ביטוי גם בעלייה לרגל למקומות הקדושים הדרוזים. הרצון לבקר במקומות הקדושים והמניעים לעלייה לרגל מתקשרים עם סיבות וגורמים רבים, התלויים ביחיד, בחברה ובדת. במחקר נמצא, כי מרבית הדרוזים עולים לרגל למטרות דתיות, חברתיות ועדתיות. במיוחד בלטו המטרות, שהדגישו את חשיבות העלייה לרגל כתופעה המחזקת את הסולידריות, את הקשרים בין בני העדה ואת השייכות והזהות האתנית של הדרוזים, כיוון שהיא מאפשרת מפגשים דתיים וחברתיים בין בני העדה מכל היישובים ומכל האזורים. במקומות הקדושים נפגשים דתיים, קרובים וחברים. נפגשים שם יחידים, משפחות וקבוצות מיישובים שונים. משיחות עם עולי רגל עולה, כי המפגשים החברתיים במקומות הקדושים משפיעים על ההכרה ועל המודעות המצטברת של הזהות המשותפת החדשה, שהחלה להתגבש בקרב הדרוזים הישראליים שנותקו מאחיהם בסוריה ובלבנון. הקשרים החברתיים, המיתוסים והפולחנים הדתיים במקומות הקדושים מסבירים את ההרמוניה ואת שיתוף הפעולה בי העולים לרגל. לאינטראקציה ולהרמוניה זו יש תפקיד חשוב מאוד בחיזוק ובהדגשת הזהות המשותפת של בני העדה הדרוזית. הקשרים החברתיים, הרגשת הסולידריות וחויית הזהות המשותפת מבלטים את חשיבותה של העלייה לרגל למקומות הקדושים בתהליך בניית האומה, העדה, או המיעוט האתני הדרוזי, ובתהליך השמירה על הליכוד העדתי.

סיכום המבנה המרחבי של המערכת האינטראקטיבית החברתית-מרחבית של הדרוזים

מחשיפת המבנה המרחבי של כל מערכות האינטראקציה שנבדקו במסגרת המחקר עולה, כי המערכת האינטראקטיבית החברתית-מרחבית של הדרוזים בארץ מתרחשת בחמישה מרחבים פיזיים-גאוגרפיים (איור 25).

במרחב היישובי-מקומי נחשפו מערכות האינטראקציה של קשרי נישואין, שארות, חברות וניחוח אבלים בכל יישובי המחקר. במרחב זה מתרחשים קשרים חברתיים בין מרבית החמולות, בין השכונות הוותיקות וגם בין השכונות החדשות, שהגבולות החברתיים-חמולתיים, שאפיינו את השכונות המסורתיות, מטושטשים בהן.

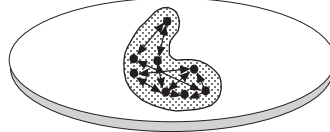
במרחב האזורי נחשפו קשרים חברתיים-מרחביים בכל אחד מחמשת אזורי המחקר, שהיישובים הדרוזים ממוקמים בהם. במרחב זה מתקיימים קשרים חברתיים חזקים מאוד בתוך האזורים בין יישובי הכרמל, בין יישובי הגולן ובין יישובי הגליל העליון המרכזי והמערבי, לעומת קשרים חלשים יחסית המתקיימים בין מע'אר לשפרעם שבגליל התחתון. ברמה האזורית, בולטות חשיבותם ומרכזיותם של חלק מן היישובים, כמו ג'וליס בגליל העליון המערבי ומג'דל שמש ברמת הגולן במבנה המערכת האינטראקטיבית של קשרי שארות, וכמו ירכא בגליל העליון המערבי וכסרא בגליל העליון המרכזי, במבנה המערכת האינטראקטיבית של קשרי נישואין.

במרחב הארץ-ישראלי נחשפו מערכות אינטראקציה חברתיות-מרחביות, המתרחשות בין יישובים מאזורים שונים. במיוחד בלטו חשיבותו ומרכזיותו של אזור הגליל העליון המרכזי – אזור ליבה,

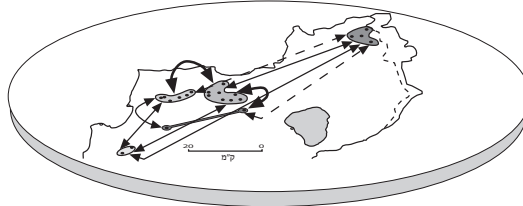
המרחב היישובי

המרחב האזורי

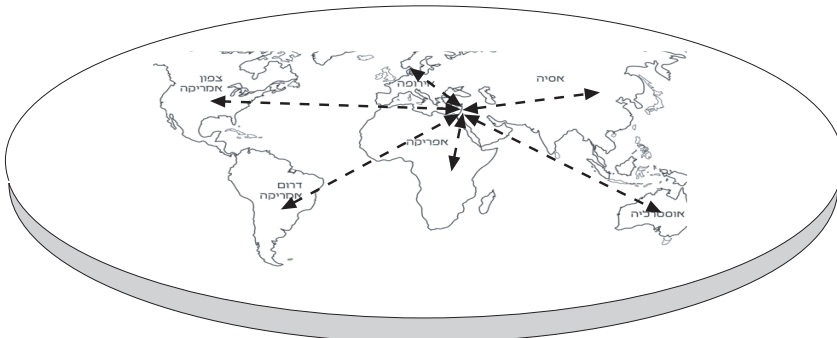
המרחב הארצי

המרחב המזרח תיכוני

המרחב הגלובלי העולמי (בראשיתו)

איור 25: המבנה המרחבי של המערכת האינטראקטיבית החברתית-מרחבית של הדרוזים בישראל

בהשוואה למעמדם של אזורי הכרמל, הגליל התחתון ורמת הגולן, המהווים אזורי שוליים במערכת האינטראקטיבית החברתית-מרחבית של הדרוזים בארץ. הקשרים הבין-אזוריים החזקים ביותר של יישובי השוליים בכל מערכות האינטראקציה שנדונו לעיל, במיוחד בתחום קשרי הנישואין והשארות, נמצאו עם יישובי הגליל העליון המרכזי, שאוכלוסייתם שמרנית, דתית ומסורתית יותר מזו של שאר האזורים. מעמדו המיוחד של האזור במערכת האינטראקטיבית החברתית-מרחבית של הדרוזים בארץ, בצירוף מאפייניו הגאוגרפיים והחברתיים מקנים לו אופי דרוזי מיוחד, הבא לידי ביטוי בנופיו הפיזיים, החברתיים, המנטאליים והתרבותיים.

במרחב המזרח תיכוני נחשפו שתי מערכות האינטראקציה של קשרי שארות ונישואין למרות המצב הגאופוליטי המיוחד, שהביא לניתוק הדרוזים הישראלים מאחיהם בסוריה, בלבנון ובירדן אחרי הקמת המדינה. קשרי השארות שנחשפו במרחב המזרח תיכוני הם בעיקר קשרי דם בין חמולות ובין משפחות גרעיניות, שהתפצלו כתוצאה מתנועות הגירה בתקופות היסטוריות שונות. המלחמות, שינוי הגבול המדיני של ישראל והסכמי השלום, הביאו לשינויים במערכת החברתית-מרחבית המזרח תיכונית. מלחמת ששת הימים, לדוגמה, ניתקה את היישובים הדרוזים של הגולן מן היישובים הדרוזים בסוריה ובלבנון וחדשה את קשריהם עם יישובי הגליל והכרמל. מלחמת שלום הגליל, לעומת זאת, חדשה את קשרי הנישואין בין יישובי המחקר ובין היישובים הדרוזים בדרום לבנון. הסכם השלום עם ירדן תרם לתחילת התהוותם של קשרים חברתיים בין הדרוזים בישראל ובין המיעוט הדרוזי הקטן בירדן.

במרחב הגלובלי העולמי של המערכת האינטראקטיבית הפנימית נחשפו קשרי שארות מעטים בין דרוזים ישראלים ובין קרובים וקהילות דרוזיות בתפוצות, ובמערכת האינטראקטיבית הפתוחה ניתן להבחין בתחילתו של תהליך התפתחות קשרי תעסוקה ולימודים עם מוסדות שונים ברחבי העולם.

הסדר החברתי המחולל החדש של הדרוזים

המערכת האינטראקטיבית החברתית היא, כאמור, ביטוי לסולידריות המכאנית, המאפיינת את החברה הדרוזית. אולם חשיבותם העיקרית של הקשרים המרחביים-חברתיים, שהתגבשו במרחבי ההתיישבות הדרוזית הם בכך שהם חלק מתהליך השעתוק (reproduction) של ה"סדר החברתי המחולל" של החברה הדרוזית המודרנית, שבאמצעותו הצליחו הדרוזים להתגבר על משבר הלגיטימיות הכפולה. לאחר הקמת מדינת ישראל בחרו הדרוזים בפתרון מיוחד ושונה מפתרונותיהם של יהודים ומיעוטים רבים אחרים. בהיותם מיעוט קטן במשך מאות שנים, קל יותר היה לדרוזים להתגבר על משבר זה. בישראל הם מרגישים שייכות ליישות הגאופוליטית-לאומית השלטת, למרות שאינם משתייכים ללאום הרוב. עם זאת, לא זנחו הדרוזים את מורשתם התרבותית, ומבחינה זו לא נטמעו ביישות החברתית החדשה, כי אם המשיכו לשמור על בלגונותם ועל עצמאותם הדתית. למרות זאת, אין הם שרויים במשבר זהות, כיוון שהם ממשיכים להיות נאמנים למסורת התרבותית הישנה ועם זאת נאמנים למדינת הלאום החדשה, בה מצאו את עצמם.

העובדה או הטענה, שהלאומיות היא סדר מחולל של החברה המודרנית, אינה שוללת את האפשרות של קיום סדרים מחוללים אחרים בקנה מידה חברתי-מרחבי שונה ובהקשר שונה. לדוגמה, התנועה הקיבוצית והחברה היהודית-דתית במסגרת החברה הישראלית הקפיטליסטית החילונית. כך גם הדרוזים, שאין להם מדינת לאום ואין להם ממשל עצמי וטריטוריה, הצליחו לפתח סדר מחולל מיוחד, שאיפשר להם להשתלב בסדר הגלובלי בארץ ובשאר מדינות המזרח התיכון.

הדרוזים מאמינים כי הטריטוריה המובטחת שיש לשאוף אליה היא גן עדן. לכן, במציאות אין המימוש העצמי של טריטוריה לאומית נחוץ. במקומו חובה על הדרוזים להיות אופורטוניסטים ולהסתגל בכל מקום בעולם למסגרות הגאופוליטיות השונות. לכן אין לדרוזים אידאולוגיה של לאומיות, כלומר אין להם תוכן או ייצוג אינפורמטיבי מלבד הדת ועקרונותיה.

מצד אחד מתקיימים הדרוזים, כאמור, כיישות חברתית-מרחבית מובהקת ומובחנת ללא לאומיות, ועם זאת הסביבה שבתוכה הם חיים – הן בישראל והן בשאר ארצות המזרח התיכון – היא חברה לאומית מובהקת. הסדר המחולל של החברה הדרוזית נוצר מתוך מתח זה ומאפשר את קיום היישות הדרוזית התרבותית הלא לאומית בתוך ים של לאומיות. מערכות האינטראקציה החברתיות-מרחביות שנבדקו במחקר הן, כאמור, חלק מתהליך השעתוק (חיי היום-יום), היוצר את הסדר המחולל הדרוזי בהיבטיו החומריים והרוחניים.

הדרוזים מהווים קטגוריה מיוחדת, הנבדלת הן מן המגזר היהודי והן מן המגזר הערבי. הם מהווים קבוצת מיעוט חריגה מבחינת אופייה הדתי, החברתי, הגאוגרפי, ההיסטורי והאתני. אין להם תביעות להגדרה עצמית לאומית לטריטוריה, לממשל ולמדינה משלהם, בניגוד לערביי ישראל, הרואים עצמם חלק מן היישות הפלסטינית והפאן-ערבית. הממסד הישראלי הדגיש את הפרטיקולריזם המסורתי של הדרוזים, וחזק את זהותם החדשה, השונה מזו של בני המיעוטים האחרים ומזהותם של היהודים.

עם זאת זכו הדרוזים להתייחסות ולמעמד מיוחדים מצד הממשלה הישראלית, בעיקר עקב גיוסם לצה"ל (לאחר החלת חוק גיוס חובה על כל בני העדה בשנת 1956, שבעקבותיו נפתחו בפניהם אופציות תעסוקה חדשות בסקטור הביטחוני). שילובם של הדרוזים במערכת הביטחון הישראלית סלל את הדרך לשילובם בחברה הישראלית. שילוב זה בא לידי ביטוי בשילובם הפוליטי במפלגות הישראליות, ובמיוחד במערכת האינטראקציה החיצונית והפתוחה של קשרי תעסוקה עם החברה היהודית, עם המערכת הביטחונית ועם הממסד הישראלי. כאמור, מלמד המחקר כי כשליש מן הדרוזים מועסקים בזרועות הביטחון השונות, ובסך-הכל עובדים כשני שלישים מן המועסקים במקומות תעסוקה בבעלות ממשלתית או יהודית.

שילוב הדרוזים בצה"ל, בתעסוקות בתחום הביטחוני ובמשק הישראלי חזק את זהותם החדשה והמיוחדת, זהות של מיעוט דתי, אתני ולאומי. הלאומיות הדרוזית שונה מן הלאומיות האתנית

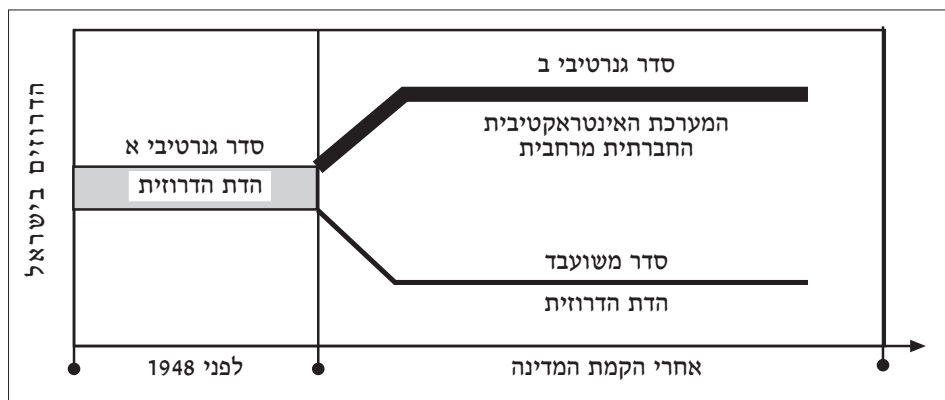
ומן הלאומיות הטריטוריאלית, בעיקר משום שאין לדרוזים בישראל נטיות אירידנטיות ושאילות להגדרה עצמית. זו הסיבה לכך שהלאומיות איננה הסדר החברתי המחולל של הדרוזים, ומבחינה זו שונים הדרוזים מהיהודים ומהערבים, שהציונות והפלסטיניות הן לגביהם הסדר המחולל החדש. פרמטר הסדר (order parameter) החדש של הדרוזים הוא המערכת האינטראקטיבית החברתית שנדונה במחקר. סדר מחולל זה הוא הפתרון הדרוזי למשבר הלגיטימיות הכפולה, שאליו נקלעו המיעוטים שאינם משתייכים לעם היהודי.

הסולידריות המכאנית מאפיינת, כאמור, את החברה הדרוזית, והיא בולטת במיוחד ברמה האישית, והמערכת האינטראקטיבית החברתית-מרחבית היא אחד הביטויים הבולטים שלה. עם זאת צויין, כי המערכת האינטראקטיבית החברתית מחזקת את הסולידריות המכאנית ושומרת על המשך התנהגותם של הדרוזים כמשפחה גדולה וכמיעוט מלוכד. אולם, למרות השפעתה החזקה של הסולידריות המכאנית על החברה הדרוזית, חשוב להתייחס למתח הקיים בינה ובין הסולידריות האורגנית. מתח זה, שאינו מורגש ברמה האישית היום-יומית, מורגש מאוד ברמה הפוליטית, וגורם למשברים ולמצבי אי-יציבות שונים, שמתוכם יש לציין את השניים החשובים והבולטים ביותר: הראשון התרחש במחצית הראשונה של המאה, בין השנים 1932-1934, בעקבות הקמת המועצה הלאומית הדרוזית העליונה, שחבריה ביקשו לארגן את העדה על בסיס לאומי ודתי. המשבר השני התרחש לאחר מותו של שייך אמין טריף, שבעקבותיו התפצלה העדה לשני מחנות: האחד ביקש לארגן את העדה בהסתמך על הארגון העדתי של הדרוזים בלבנון, ואילו השני ביקש לשמור על הסטאטוס-קוו גם לאחר מותו של שייך טריף. השייכים למחנה זה דרשו לממש את צוואתו של המנהיג המנוח ולהשאיר את המנהיגות הדתית בידי משפחת טריף. משבר מתמשך זה הסתיים בתחילת שנת 1998, בעקבות ההסכמה על בחירת ראש למועצה הדתית הדרוזית ממשפחת טריף.

בתקופה הראשונה, מלפני הקמת המדינה ועד אמצע שנות החמישים בערך, התפתחה המערכת החברתית של הדרוזים באופן יציב, שנשלט על ידי פרמטר הסדר של הדת. בזכות סדר גנרטיבי זה (סדר גנרטיבי א', איור 26), הצליחו הדרוזים לשמור על ייחודם, על דתם, על ביטחונם ועל קיומם האתני והעדתי בעולם הערבי והמוסלמי בתוכו חיו. הם הצליחו לשרוד כמיעוט אתני בעיקר בזכות שניים מתוך שבעת עקרונות הדת הדרוזית: עיקרון "חפז' אל-אחיואן" שפירושו שמירת או אחוות אחים, ועיקרון ה"תקיהה", המתיר לדרוזי להפגין השתייכות לדת דומיננטית אחרת שאינה הדת הדרוזית (לרוב הפגינו הדרוזים השתייכות לאסלאם ולעיתים גם לנצרות). לכן, נזקקו הדרוזים למדיניות גמישה ורבת פנים לצורך שמירה על קיומם ועל עצמאותם הדתית והתרבותית, ולא התבוללו ולא נטמעו בקבוצות הרוב שהקיפו אותם.

לאחר הקמת המדינה, קרוב לוודאי כתוצאה מן ההכרה של הממסד הישראלי בדרוזים כבעדה עצמאית נפרדת ומיוחדת, ובעיקר כתוצאה מהחלת חוק גיוס חובה על הדרוזים בשנת 1956, שהביא, כאמור, לשילובם במערכת הביטחון הישראלית, נמצאו הדרוזים לראשונה בסיטואציה

איור 26: הסדר החברתי של הדרוזים בישראל

חדשה, שניתקה אותם באופן גלוי מן הערביות ומן האסלאם והקנתה להם מעמד חדש ומיוחד, שלא זכו לשכמותו בתקופות שקדמו להקמת המדינה. מעמדם החדש, החזק והבטוח של הדרוזים בישראל שחרר אותם ממצוות ה"תקיינה", והם לא נזקקו יותר להפגין שייכות ללאומיות או לדת אחרת. משום כך הפך הסדר הגנרטיבי של הדת לסדר משועבד ומשני, ואילו הסדר החדש (סדר גנרטיבי ב'), שהשתלט ושעבד את המצב הישן, הוא המערכת האינטראקטיבית החברתית שנדונה במחקר (איור 26). המצב היציב הקודם והסדר הגנרטיבי הקודם, כלומר הדת ועקרונותיה, לא גוועו ולא נעלמו. הם ממשיכים להתקיים אך הם משועבדים לפרמטר הסדר החדש, המשפיע על איזון המתח הקיים בין שתי צורות הסולידריות: המכאנית והאורגנית. החברה הדרוזית החילונית והדתית תופסת את המציאות היום-יומית ואת המערכת האינטראקטיבית החברתית שנבדקה במחקר במושגים של משפחה אחת גדולה ושל סולידריות מכאנית. לעומת זאת, היא תופסת את מערכת היחסים ברמה הפוליטית ואת הקונפליקטים הפנימיים בתוך העדה במונחים של סולידריות אורגנית. המתח בין שני סוגי הסולידריות אינו בולט ואינו בא לידי ביטוי בחיי היום-יום של היחיד. משום כך ניתן לשער, שמצבי אי היציבות והמאבקים הפנימיים בעדה הדרוזית נותרים ברמה הפוליטית, ולא ישפיעו על המשך קיומה, התפתחותה והתעצמותה של המערכת האינטראקטיבית החברתית-מרחבית בין האזורים והיישובים הדרוזיים בארץ.

מחקר זה אינו מתיימר להגיע למסקנות סופיות. הוא מהווה פרק ראשון בלבד בגאוגרפיה החברתית של הדרוזים, ועשוי לשמש חומר גלם ובסיס ראשוני למחקרים נוספים בתחום זה. במחקר זה לא נדונו נושאים רבים בתחומים החברתי, הפוליטי והכלכלי, כגון השלכות המאבקים הפנימיים בקרב העדה והשפעתם על המשך אחדותם ותפקודם של הדרוזים כמיעוט אתני; השלכות הזנחת החינוך, ובמיוחד החינוך הגבוה, על מעמדם ועל עתידם הכלכלי של הדרוזים והשפעתם של הפונדמנטליסטים הדתיים על שמירת הדת והמורשת הדרוזית לעומת התנגדותם לתהליכי המודרניזציה והשינוי

בחברה הדרוזית. כמו כן, לא נחקרו תופעות אחרות, כגון מפות מנטליות והייצוג או הדימוי הפנימי לסביבה בקרב הדרוזים, הנופים והאלמנטים הדרוזים הסמליים והשפעת העלייה לרגל למקומות הקדושים על דפוסי התיירות במגזר הדרוזי. בכל אלה מן הראוי לעקוב אחר התמורות הבלתי פוסקות בעקבות תהליכי המודרניזציה בכלל והתקשורת בפרט. מחקרים בתחומים אלה ואחרים ישלימו במידה מסוימת חלקים חסרים רבים בחקר הגאוגרפיה החברתית של הדרוזים בישראל.

מקורות

- אבו סאלח, ע' וס' מקארם. ללא שנת הוצאה. *זאקע אלדרוז* (המציאות של הדרוזים). אלמכתבה אלחחדית'ה, ביירות (בערבית)
- אבו עז-אלדין, נ' 1985. *אלדרוז פי אלתארדיק* (הדרוזים בהיסטוריה). דאר אלעלם ללמלאיין, ביירות (בערבית)
- אביבי, ש' 2000. *הדרוזים בישראל ומקומותיהם הקדושים*. ירושלים, אריאל.
- אביבי, ש' 2007. *טס נחושת*. יד יצחק בן-צבי, ירושלים.
- אוליביה, י' 1972. המעורבות הפוליטית של הדרוזים בישראל. *מדינה וממשל*, כרך ב' (1), 98-109.
- אולמרט, י' 1986. *מיעוטים במזרח התיכון*. משרד הביטחון, תל-אביב.
- איזונשטט, ש"נ. 1979. *דיפרנציאציה וריבוד חברתי: שינויים תיאורטיים והשוואתיים*. מאגנס, ירושלים.
- אלדבאע, מ' 1971. *בלאדנא פלסטין* (ארצותינו פלשתין). דאר אלטליעה, ביירות (בערבית).
- אלחסן, א' 1985. *אלעאאלה ואלקראבה ואלזואג' (המשפחה, הקרבה והנישואין)*. דאר אלטליעה, ביירות (בערבית).
- אלאלבאני, מ' 1992. *אחכאם אלגנאזא ובעעהא* (נוהלי ההלוויות). מכתבת אלמעארף, ריאד (בערבית).
- אלנג'אר, ע' 1965. *מד'הב אלדרוז ואלתוחיד* (הדת הדרוזית והייחוד). קהיר (בערבית).
- אלתאבעי, כ' 1993. *דראסאת פי עלם אלג'תמאע אלריפי* (מחקרים בסוציולוגיה הכפרית). דאר אלמעארף, קהיר (בערבית).
- אלשיך, ס' 1978. *הזהות הדרוזית*. עבודת מסטר, בית הספר לחינוך אוניברסיטת תל-אביב.
- אנדן, א' וא' סופר. 1986. *דגם שכונות חדשות בכפרים הערביים בצפון הארץ*. סדרת מונוגרפיות, מס' 4, החוג לגאוגרפיה, אוניברסיטת חיפה.
- בן-ארי, י' 1976. המיעוטים בעולם הערבי. *האומה*, י"ד(46), 157-167.
- בן-צבי, י' 1953. חבל הדרוזים בישראל. *ארץ ישראל*, 203-210.
- בר-גל, י' 1976. קווים למבנה כפרי המיעוטים בישראל וגורמיהן. *אופקים בגאוגרפיה*, תמורות בכפרי המיעוטים בישראל, 2, 13-22.
- ברודניץ, מ' 1967. *תמורות במבנה הפיסי של הכפרים הערביים בישראל*. עבודת MSc, הטכניון, חיפה.
- ברודניץ, מ' 1969. האורבניזציה האצורה בכפרים הערביים. *עלון האיגוד לתכנון סביבתי*, 6-9, 4-9.
- ברודניץ, מ', 1983. הדינמיקה של השינויים הפיסיים בכפר הערבי בישראל. בתוך: א' שמואלי, א' סופר ונ' קליאוט (עורכים), *ארצות הגליל*, כרך ב', 745-762, החברה למחקר מדעי שימושי, חיפה.

- ברודניץ, מ' 1986. תהליך פרזור היישובים הערביים בישראל. *אופקים בגאוגרפיה*, 17-18, 105-124.
- ברוך, מ' 1977. זחילה והתפרסות של כפרים ביהודה ושומרון. בתוך א' שמואל, ד' גרוסמן ור' זאבי (עורכים), *יהודה ושומרון פרקים בגאוגרפיה יישובית*, כרך ב', 8-14, כנען, ירושלים.
- ברוך, מ' 1984. תמורות בתבנית, בהתפרסות ובצפיפות האכלוס בכפר הערבי בארץ. בתוך: מ' ברוך, א' נגב, צ' עמרן וי' קרמו (עורכים), *ארץ ישראל*, כרך י"ז, 8-15.
- ברלך, א' 1973. *עיוור וקומוניקציה*. המרכז לחקר התיישבות כפרית ועירונית, רחובות.
- גונן, ר' 1979. *הקבורה בכנען בתקופת הברונזה המאוחרת כבסיס לחקר האוכלוסייה והיישובים*. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- גולני, ג' 1966. *הגיאוגרפיה היישובית של אזור נחל עירון*. האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- גולני, ג' 1967. *גיאוגרפיה יישובית של הכפר המסורתי: מדגם הכפר טייבה*. הטכניון, חיפה.
- גליק, ש' 1993. *אור וניחומים*. קרן אור, ירושלים.
- גרנות, ת' 1985. *אובדן, השפעותיו וההתמודדות עמו*. משרד הביטחון, תל-אביב.
- דנה, נ' 1974. *הדרוזים - עדה ומסורת*. משרד הדתות, ירושלים.
- דנה, נ' וס' פלאח. 1998. מעמד הדרוזים וארגונם העדתי. בתוך: נ' דנה (עורך), *הדרוזים*, (עמודים???) הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.
- דנה, נ' 1998. *הדרוזים*. הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (הלמ"ס). 2008. *שנתון סטטיסטי*. ירושלים.
- חטב, ז' 1976. *תטוור מבנא אל-אוסדה אל ערבייה* (התפתחות מבנה המשפחה הערבית). ביירות (בערבית).
- חסן, י' 1992. *תמורות ביישובים הדרוזים כתוצאה משילובם במערכת הביטחונית הישראלית*. עבודת מסטר, אוניברסיטת חיפה.
- טליע, א' 1967. *אסל אלמוחדין אלדרוז ואסולהם* (מקור המייחדים הדרוזים ומנהגיהם). דאר אל אנדולוס, ביירות (בערבית).
- טלמון-גרבר, י' 1970. *יחיד וחברה בקיבוץ*. מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- ינאי, א' 1972. *העדה הדרוזית, מניעים מדיניים*. חיפה.
- ישראל, ע' 1976. המהפכה התעסוקתית במגזר המיעוטים בישראל. *המזרח החדש*, כרך כ"ו (3-4), 232-239.
- ניסן, ר' 1977. *דפוסי האבל היהודיים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד*. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן.
- נפתלי, ג' 1990. *ניחום אבלים*. יצירה, ירושלים.

- סאלח, ש' 1984. ההתנהגות הפוליטית של הדרוזים. *הדרוזים בישראל - סדרת עיונים בחקר המזרח התיכון*, מס' 6, אוניברסיטת חיפה.
- סאלח, ש' 1989. *תולדות הדרוזים*. משרד הביטחון, ירושלים.
- סגל, י' 1960. *הבנייה בכפרים הערביים והתפתחותה*. הטכניון, חיפה.
- סעב, נ' 1978 *אלקורא אלדרזיה פי אשראיל ואלג'ולאן* (הכפרים הדרוזיים בגליל ובגולן). ג'נין, מטבעת ג'נין (בערבית).
- סופר, א' 1976. תהליך העיור ומשמעותו בתכנון כפרי המיעוטים. *אופקים בגאוגרפיה*, תמורות בכפרי המיעוטים בישראל, 2, 45-58.
- סופר, א' 1983. פיתוח הגליל ושמירת נופיו - ניגוד או דו-קיום? בתוך: א' שמואלי, א' סופר ונ' קליאוט (עורכים), *ארצות הגליל*, כרך ב', 649-660, החברה למחקר מדעי שימושי, חיפה.
- סופר, א' 1983. ערביי הצפון - מתבוסת 1948 לזינוק של שנות השבעים. בתוך: א' שמואלי, א' סופר ונ' קליאוט (עורכים), *ארצות הגליל*, כרך ב', 763-784, החברה למחקר מדעי שימושי, חיפה.
- סופר, א' 1984. יחסים משתנים של רוב ומיעוט וביטויים המרחבי - המקרה של ערביי ישראל. *אופקים בגאוגרפיה*, 9-10, 69-80.
- סופר, א' 1998. הדרוזים בישראל - היבטים גיאוגרפיים. בתוך: נ' דנה (עורך), *הדרוזים*, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.
- עראף, ש' 1993 *טבקאת אלנביאא ולאוליאא אלסאלחין פי אלרד' אלמוקדשה* (הירארכיה של נביאים וצדיקים בארץ הקודש). תרשיחא, אח'ואן מח'ול (בערבית).
- פינקוס, ל' 1974. *המוות והמשפחה*. ספריית הפועלים, תל-אביב.
- פרו, ק' 1984. זהות הדרוזים - היבט היסטורי. *הדרוזים בישראל - סדרת עיונים בחקר המזרח התיכון*, 6, אוניברסיטת חיפה.
- פלאח, ס' 1974. *תולדת הדרוזים בישראל*. משרד ראש הממשלה, ירושלים.
- קיפניס, ב' 1978. *סיוע בדיוור במגזר הערבי*. החברה ליישום, אוניברסיטת חיפה.
- רבינוביץ, א' 1980. מיעוטים עדתיות ותסיסה איסלאמית בסוריה. *סקירה חודשית*, ינואר, 33-37.
- רובין, י' 1987. מבנה חברתי ודפוסי אבל. *חברה ודווחה*, כרך ד', 3, 203-209.
- שמואלי, א' וי' שנל. 1980. *איתור ומיפוי בעיות פיתוח במגזר הערבי - היבטים מרחביים*. המרכז לפיתוח על שם פנחס ספיה, תל-אביב.
- שמלץ, ע' 1979. המבנה הדמוגרפי של הערבים והדרוזים בישראל. *המזרח החדש*, כ"ח, 244-254.

- שמלץ, ע' 1980. התפרושת המרחבית של הערבים והדרוזים בישראל ומאפייני יישוביהם. *המזרח החדש*, כ"ט, 100-113.
- שנל, י' 1980. *אזורים חברתיים ביישובים הערביים: תהליכי עיור ומודרניזציה, בהדגמה טיבה*. עבודת מסטר, הטכניון, חיפה.
- תקי אלדין, ע' 1936. *אלדרוז (הדרוזים)*. אלקדיס בולוס, תריסא (בערבית).
- Ahmad, A. S. 1977. *Social and Economic Changes in the Tribal Areas*. Oxford University Press, Karachi.
- Alamuddin, N., and P. Starr. 1980. *Crucial Bonds Marriage among the Lebanese Druze*. Caravan Books, New York.
- Allan, G. 1989. *Friendship: Developing a social perspective*, West view Press, Boulder & San Francisco.
- Amiran, D. H. K. 1953. The Pattern of Settlement in Palestine. *Israel Exploration Journal*, 4(3), 65-78.
- Amiran, D. H. K. 1956. Sites of Settlements in the Mountain of Lower Galilee. *Israel Exploration Journal*, 7(2), 69-77.
- Barber, R. 1991. *Pilgrimages*. Woodbridge, The Boydell Press.
- Bar-Gal, Y. 1975. Changes in The Structure of The Minority Villages in Israel – Outlines and Reasons. *Sociologia Rualis*, xv(3), 173-186.
- Bar-Gal, Y., and A. Soffe. 1976. Urban Elements in Non-Jewish Villages in The North of Israel. in: D.H.K. Amiran and Ben Arie (eds.), *Geography in Israel*, Tzur Press, Jerusalem.
- Bar-Gal, Y., and A. Soffer. 1981. *Geographical Changes in the Traditional Arab Villages in Northern Israel*. Center for Middle Eastern and Islamic Studies, University of Durham, Durham.
- Barron, L. M. 1967. *Minorities in a Changing World*. Alfred A. Knoop, New York.
- Bell, R. 1981. *Worlds of Friendship*. Sage Publication, London.
- Berg, G. 1980. Lebanon: Campsite Nation and Battle Ground. in: G. Ashworth (ed.), *World Minorities*, Quartermaine House, MiddX.
- Betts, R. B. 1988. *The Druze*. Yale Universty Press, New Haven and London.
- Bhardwaj, S. 1973. *Hindu Places of Pilgrimage in India*. Berkeley, University Press of California.

-
- Blanc, B. 1952. Druze Particularism: Modern Aspects of an Old Problem. *Middle Eastern Affairs*, 315-321.
- Blauner, R. 1966. Death and the Social Structure. *Psychiatry*, 29, 378-394.
- Bowman, M. 1993. Drawn to Glastonbury. In: I. Reader and T. Walter (eds.), *Pilgrimage in Popular Culture*, 29-62, Hampshire, MacMillan Press.
- Bott, E. 1971. *Family and the Social Network*. Tavistok, London, (2ed. Edition).
- Brain, R. 1976. *Friends and Lovers*. New York
- Brunn, J., C. Roseman, and J. Jakle. 1976. *Human Spatial Behavior: A Social Geography*. Duxbury Press, Mass.
- Butler, E. W. 1967. *Urban Sociology: A Systematic Approach*. Harber and Row, New York
- Charmichael, D., J. Hurbert, B. Reeves, and A. Schache. 1994. *Sacred Sites, Sacred Places*. London, Routledge.
- Conder, C. R., and M. M. Kichener. 1881. *The Survey of Western Palestine*. London, Memoirs.
- Colleman, S., and J. Elsner. 1995. *Pilgrimage, Past and Present*. London, British Museum Press.
- Collins-Kreiner, N. 2000. Pilgrimage Holy Sites: A Classification of Jewish Holy Sites in Israel. *Journal of Cultural Geography*, 18(3), 57-78.
- Choudhury, A. 1994. Hinduism. In: J. Holm (ed.), *Sacred Place*, 62-87, London, Printer Publishers.
- Cohen, C., and H. Rajkowski. 1982. What's in a Friend? Substantive and Theoretical Issues. *The Gernoltologist*, 22, 261-266.
- Coser, R. L. 1974. *The Family: Its Structure and Function*. St. Martin's Press, New York.
- Davis, K. 1941 Intermarriage in Caste Societies. *American Anthropologist*, 43(3), 376-395.
- Davis, D. 1994. Introduction in Caste Societies. *American Anthropologist*, 3, 376-395.
- Eglar, Z. 1960. *A Punjabi Village in Pakistan*. Columbia University Press, New York.
- Ellen, L. 2004. Does Marriage Have a Future? *Journal of Marriage and Family*, 66, 1,000-1,006.
- Evans, M. 1988. Participant Observation: The Researcher as Research Tool. in: J. Eyles and D. Smith (eds.), *Qualitative Methods in Human Geography*, 197-218, Polity Press, Cambridge.

- Eyles, J. 1981. Social Geography. in: R. J. Johnston (ed.), *Human Geography*, Basil Blackwell, Oxford.
- Eyles, J. 1988. Qualitative Approaches in Geographical Research. in: J. Eyles and D. Smith (eds.), *Qualitative Methods in Human Geography*, 1-16, Polity Press, Cambridge.
- Philippe, F. 1996. The Arab World: The Family as Fortress. in: A. Burguiere et al. (eds.), *History of the Family*, Polity Press, Paris.
- Firro, K. 1988. The Druze in and Between Syria, Lebanon and Israel. in: M. Esman and I. Rabinovich (eds.), *Ethnicity, Pluralism and the State in the Middle East*, Cornell University Press, Ithaca and London.
- Firro, K. 1992. *A History of the Druzes*. E.J. Brill, Leiden.
- Fox, R. 1967. *Kinship and Marriage*. Plican Book, Middle Essex, England.
- Friendly, A. 1981. *Israel's Oriental Immigrants and Druzes*. Minority Right Group, no. 12.
- Garrett, S. 1989. Friend and the Social Order. In: R. Porter and S. Tomaselli (eds.), *The Dialectics of Friendship*, 130-142, Routledge, London.
- Gordon, D. 1980. *Lebanon the Fragmented Nation*. Croom Helm, Beckenham, Kent.
- Gupta, G. R. 1974. *Marriage, Religion and Society: Pattern of change in an Indian village*. Curzon Press, London.
- Gurgel, K. D. 1976. Travel Patterns of Canadians to the Mormon Culture Hearth. *Canadian Geographer*, 20, 405- 418.
- Harik, I. 1972. The Ethnic Revolution and Political Integration in the Middle East. *International Journal of Middle Eastern Studies*, 3, 303-323.
- Hastings, D. 1988. *Marriage among Muslims*. E.J. Brill, Leiden.
- Hess, B. B. 1979. Six Roles, Friendship and Life Course. *Research in Aging*, 1, 494-515.
- Hubert, J. 1965. Kinship and Geographical Mobility in a Sample from a London Middle-Class Area. In: R. Piddington (ed.), *Kinship and Geographical Mobility*, 61-80, E.J. Brill, Leiden.
- Ishwaren, K. 1965. Kinship and Distance in Rural India. In: R. Piddington (ed.), *Kinship and Geographical Mobility*, 81-94, E.J. Brill, Leiden.
- Jackson, R. H., and R. Henrie. 1983. Perception of Sacred Space. *Journal of Cultural Geography*, 3, 94-107.

-
- Jerrome, D. 1984. Good Company: The Sociological Implications of Friendship. *Sociological Review*, 32, 696-718.
- Johnston, R. J. 1987. Theory and Methodology in Social Geography. in: M. Pacione (ed.), *Social Geography: Progress and Prospect*, 1-31, Croom Helm, London.
- Jones, E. 1975. *Readings in Social Geography*. Oxford University, Oxford.
- Jordan, T. G., and L. Rowntree. 1990. *The Human Mosaic; A Thematic Introduction to Cultural Geography*. New York, Harper and Row.
- Kliot, N. 1989a. Accommodation and Adjustment to Ethnic Demands: The Mediterranean Framework. *The Journal of Ethnic Studies*, 17(2), 45-70.
- Kliot, N. 1989b. Mediterranean Potential of Ethnic Conflict: Some Generalizations. *Tijdschrift Voor Economische en Social Geografie*, 80(3), 147-163.
- Kohel, S., and J. W. Bennett. 1965. Kinship Succession and Migration of Young People in Canadian Agricultural Community. In: R. Piddington (ed.), *Kinship and Geographical Mobility*, 95-116, E.J. Brill, Leiden.
- Kuper, A., and J. Kuper. 1985. *The Social Science Encyclopedia*. 5-6.
- Ladislav, H. 1989. *Kinship, Honor and Solidarity: Marriage in the Middle East*. Anchor Press, Tiptree Essex, U.K.
- Layish, A. 1982. *Marriage, Divorce and Succession in the Druze Family*. F. J. Brill, Leiden, Netherlands.
- Lewin, K. 1948. Some Social-Psychological Differences between U.S. and Germany. In: K. Lewin (ed.), *Resolving Social Conflicts*, New York.
- MacCannell, D. 1976. *The Tourists: A New Theory of the Leisure Class*. London, MacMillan Press.
- Man, S. D. 1991. *The Family in the Muslim World*. M.D. New Delhi.
- Marx, E. 1977. Communal and Individual Pilgrimage: The Region of Saint's Tombs. In: R. P. Werbner (ed.), *Regional Cults*, 29-54, London, Academic Press.
- Mayer, E. 1976. The Druze of Bet-Jaan. *Middle East Review*, Winter 76/7, 16-29.
- McAlister, A. 1979. *The Politics of Interaction in South East Asia*. New York, Random House.
- McCall, G. 1970. *Social Relationships*. Aldin, Chicago.
- Merton, R. 1941. Intermarriage and the Social Structure. *Psychiatry*, 4, 361-379.

- Morinis, A. 1984. *Pilgrimage in Hindu Tradition: A Case Study of West Bengal*, Delhi, Oxford University Press.
- Oliphant, L. 1887. *Haifa or Life in Modern Palestine*. London.
- Oppenheimer, J. 1985. The Druze in Israel as Arabs and Non-Arabs: Manipulation of Categories of Identity in Non-Civil State. in: Weingrod (ed.) *Studies in Israeli Ethnicity after Ingathering*, Gordon and Beach Science Publishers, New-York.
- Osterreich, H. 1965. Geographical Mobility and Kinship: A Canadian Example. In: R. Piddington (ed.), *Kinship and Geographical Mobility*, 131-144, E.J. Brill, Leiden.
- Paine, R. 1969. In Search of Friendship. *Man*, 4, 505-524.
- Park, C. 1994. *Sacred Worlds*. New York, Routledge.
- Pfaffenberger, B. 1979. The Kataragama Pilgrimage: Hindu-Buddhist Introduction and Its Significance in Sri Lanka's Poly-ethnic Social System. *Journal of Asian Studies*, 38(2), 253-270.
- Piddington, R. 1965. The Kinship Network among French Canadians. In: R. Piddington (ed.), *Kinship and Geographical Mobility*, 145-165, E.J. Brill, Leiden.
- Porteous, D. 1988. Topocide: The Annihilation of Place. In: J. Eyles and D. Smith (eds.), *Qualitative Methods in Human Geography*, 75-93, Polity Press, Cambridge.
- Reader, I., and T. Watler. 1993. *Pilgrimage in Popular Culture*. Hampshire, Macmillan Press.
- Rowley, G., and S. A. El-Hamdan. 1978. The Pilgrimage to Mecca: An Explanatory and Predictive Model. *Environment and Planning*, A 10, 1053-1071.
- Sallnow, M.J. 1987. *Andes: Regional Cults in Cuzco*. Washington D.C., Smithsonian Institution Press.
- Schmelz, U., S. Dellapergola, and U. Avner. 1991. *Ethnic Differences among Israeli Jews: A New Look*. The Institute of Contemporary Jewry, Hebrew University of Jerusalem.
- Schusky, E. 1965 *Manual for Kinship Analysis*. Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Secord, P., and C. Baekman. 1964. *Social Psychology*. McGraw Hill, New York.
- Shair, I. M., and P. P. Karan. 1979. Geography of the Islamic Pilgrimage. *Geojournal*, 3, 599-608.
- Shammash, Y. 1970. *Minority Groups in Israel*. The Prime minister Office, Jerusalem.
- Simpson, G., and M. Yinger. 1985. *Racial and Cultural Minorities*. Plenum Press, New York.

-
- Smith, V. L. (ed.). 1989. *Hosts and Guests - The Anthropology of Tourism*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Smith, V. L. 1992. Introduction: The Quest in Guest. *Annals of Tourism*, 19(1), 1-17.
- Sopher, D. E. 1967. *Geography of Religions*. London, Prentice-Hall.
- Stephens, W. 1963. *The Family in Cross Cultural Perspectives*. Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Stendel, O. 1973. *The Minorities in Israel*. The Israeli Economist, Jerusalem.
- Stills, D. 1969. *International Encyclopedia of the Social Science*.
- Stutz, F. 1973. Distance and Network Effects on Urban Social Travel Fields. *Economic Geography*, 49, 134-144.
- Suttles, G. D. 1970. Friendship as a Social Institute. In: G. J. McCall et al. (eds.), *Social Relationships*, Chicago.
- Turner, V. 1973. The Center Out of Place; Pilgrim's Goal. *History of Religions*, 12, 191-230.
- Turner, V. 1974. *Dramas, Fields, and Metaphors: Symbolic Action in Human Society*. Cornell Univ. Press, Ithaca.
- Turner, V. 1978. *Image and Pilgrimage in Christian Culture*. Oxford, Blackwell.
- Tyler, C. 1990. Spreading the World. *Geographical Magazine*, 62, 12-18.
- Ucko, P. 1969. Ethnography and Archaeological Interpretation of Funerary Remains. *World Archaeology*, 262-277.
- Wheeler, J. 1971. Spatial Dimensions of Urban Social Travel. *Annals, Association of American Geographers*, 62, 641-654.

נספח 1

שיטות החקירה

בחקר הגאוגרפיה החברתית ניתן להגדיר שתי גישות קוטביות: הגישה החיצונית והגישה הפנימית.

הגישה החיצונית (Outsider View)

החוקר מעמדה זו, עמדה של outsider, בודק ומנתח את המרחב ואת הממצאים מנקודת מבט של משקיף חיצוני. מבחינה פילוסופית זוהי גישה פוזיטיביסטית, הגורסת שניתן ליישם חלק משיטות החקירה של מדעי הטבע במטרה לתאר דגמים ותהליכים מרחביים בתחום האנושי, ואף לפתח ולגלות חוקים כלליים לדגמים המרחביים ולהתנהגות החברתית שיצרה אותם.

גישה זו מסתמכת באופן מודגש על איסוף אמפירי של נתונים – הן נתונים הנאספים ישירות על ידי החוקר והן נתונים ממפקדי אוכלוסייה למיניהם. עקב זאת מאפשרת הגישה החיצונית להציג תמונה חלקית בלבד של החיים החברתיים, במיוחד את ההיבט הכמותי או המכני-סטטיסטי. אין היא מאפשרת תיאור ופירוט של ההיבט האיכותי של חיי היום-יום ואף לא את השפעת הסביבה על צורת החיים של האנשים (Johnston 1987; Evans 1988).

הגישה הפנימית (Insider View)

החוקר מעמדה זו, עמדה של insider, בודק ומנתח את הנושאים השונים בתחום הגאוגרפיה החברתית מנקודת מבטם של הנחקרים. זוהי גישה פרשנית, המבוססת על נתונים ועל אינפורמציה, הנאספים מתוך מסמכים וטקסטים באמצעות, ראיונות, שיחות ותצפיות, ומטרתה להבין את החברה ואת הנחקרים במונחים שלהם ומנקודת מבטם. החוקר, הפרשן או התצפיתן צריך לכן להיות חלק מן האוכלוסייה הנחקרת כדי שנוכחותו לא תבלוט ולא תשפיע על התנהגות הנחקרים, וכדי שיוכל לייצג את נקודת מבטם בנאמנות. גישה כזאת מאפשרת רישום של חיי היום-יום והבנה עמוקה יותר של אורח החיים של האנשים, שהיו מעורבים ביצירת סביבתם המקומית.

הגישה הפנימית מסבירה דגמים ותהליכים חברתיים, ומתארת את מאפייני החיים. מטרתה איננה הגדרת חוקי התנהגות כלליים, כי אם תיאור ראיית האנשים ותגובתם למצבים מיוחדים. ייתכן שבמקרים מסוימים ניתן להגיע להכללות אינדוקטיביות כאמצעי לניתוח החומה, אולם הכללות אלה אינן משמשות לניבוי התנהגויות. בניגוד לגישה החיצונית אין תהליך החקירה מתחיל בקטלוג מוקדם או בחיפוש טכניקות לאיסוף נתונים. קצב וניסוח השאלות בראיונות ובשיחות אינם נקבעים בגישה הפנימית מראש; הם מותאמים לכל נשאל באופן מיוחד במטרה לאפשר לאנשים לתאר את חייהם במילים שלהם. באופן זה ניתן לעמוד על כוונותיהם ועל הפירוט האמיתי למילים ולמונחים שבהם השתמשו.

הגישה הפנימית איננה מוצגת כאלטרנטיבה, כי אם כמשפרת ומשלימה את הגישה החיצונית.

הספר מתמקד באיתור המערכת האינטראקטיבית החברתית-מרחבית הנוכחית בין היישובים הדרוזיים בישראל ובניתוח הביטוי המרחבי של מערכות אלה בתוך הנוף התרבותי והחברתי המיוחדים של הדרוזים. זהו למעשה הספר הראשון, העוסק ישירות ומפורשות בחקר הגאוגרפיה החברתית של אוכלוסייה ושל יישובים דרוזיים בישראל.

ד"ר יוסף חסן, עמית הוראה בחוג ללימודי ארץ ישראל באוניברסיטת חיפה ובמכללת גורדון. מנהל בית-ספר מקיף ג'וליס. סיים את לימודיו לתואר הראשון והשני בחוג לגאוגרפיה ולימודי סביבה באוניברסיטת חיפה ואת התואר דוקטור קיבל בחוג לגאוגרפיה וסביבת האדם באוניברסיטת תל-אביב.

9 789657 437254